

RISTRUKTURIMI DHE PRIVATIZIMI I NDËRMARRJEVE NË KOSOVË

Ariana Xhemajli

Dorëzuar :
Universitetit European të Tiranës
Shkollës Doktorale

Në përmbushje të detyrimeve të programit të Doktoratës në Fakultetin
Ekonomik, me profil Menaxhim, për marrjen e gradës shkencore “Doktor”

Udhëheqës shkencor : **Prof. Dr. Lindita Lati Milo**

Numri i fjalëve : 51 633

Tiranë, Dhjetor, 2017

DEKLARATA E AUTORËSISË

Nën përgjegjësinë time deklaroj se ky punim me titull: “**Ristrukturimi dhe privatizimi i ndërmarrjeve në Kosovë**”, është shkruar prej meje, nuk është prezantuar asnjëherë para një institucioni tjetër për vlerësim dhe nuk është botuar i tëri ose pjesë të veçanta të tij. Punimi nuk përmban material të shkruar nga ndonjë person tjetër përveç rasteve të cituara dhe të referuara.

Tiranë,

05. 12. 2017

Emri mbiemri dhe nënshkrimi

Ariana Xhemajli

Tiranë, 2017

ABSTRAKTI

Qëllimi i këtij disertacioni është të hulumtojë tiparet specifike si edhe shkallën e ristrukturimit të ndërmarrjeve kosovare gjatë tranzicionit - një zone që, për sa i përket literaturës, nuk i është kushtuar vëmendja e duhur. Ky hulumtim bazohet në zhvillimet e fundit të teorisë së qeverisjes korporative, pra në teorisë e privatizimit dhe në përvojën e vendeve të tjera të Europës Qendrore dhe Lindore.

Privatizimi i ndërmarrjeve në Kosovë është në proces, proces që është gjerësisht i ngjashëm me atë të gjetur në ekonomitë e tjera në tranzicion. Megjithatë, historia unike ekonomike dhe politike e Kosovës, si krahinë e ish-Jugosllavisë, ka ndikuar në zhvillimin e sistemit të saj të tregut, të të drejtave pronësore, kuadrit ligjor dhe institucional dhe shkallës së dobët të zbatimit të ligjit. Këto janë karakteristikat e veçanta të ekonomisë kosovare, karakteristika që i kanë vështirësuar reformat ekonomike.

Metoda e kërkimit të ndërmarrjeve në këtë studim mbështetet në të dhënat parësore të marra nga mostra e përbërë prej 176 ndërmarrjeve të privatizuara për periudhën 2004-2013. Gjithashtu, këto të dhëna janë plotësuar me hulumtime dytësore, në përmbushje të objektit të kërkimit, për të identifikuar faktorët që kanë ndikuar në procesin e ristrukturimit dhe për çdo përmirësim të performancës së ndërmarrjeve të privatizuara, si edhe për të vlerësuar rëndësinë e secilit faktor të veçantë. Duke qenë se ristrukturimi i ndërmarrjeve, që kanë kaluar përgjatë procesit të privatizimit, është një proces shumëdimensional dhe duke marrë parasysh problemet e matjes, për të hulumtuar ecurinë e procesit të ristrukturimit të ndërmarrjeve kosovare, janë përdorur analiza bivariate dhe multivariate si edhe modele alternative. Hulumtimi parësor konfirmoi

kufizimet e të dhënave në Kosove, të cilat në shumë fusha janë më serioze sesa në vendet e tjera.

Ky hulumtim arrin në përfundimin se procesi i privatizimit në Kosovë ka qenë shumë i ngadalshëm edhe pse ndërmarrjet e privatizuara performojnë më mirë sesa ndërmarrjet shtetërore. Përveç kësaj, rezultatet e studimit ekonometrik ofrojnë disa dëshmi që ndërmarrjet vendase, të kontrolluara nga investitorët e huaj, kanë performancë më të mirë sesa format e tjera të pronësisë private. Në përgjithësi, mungesa e bashkërendimit ndërmjet politikave mikroekonomike dhe makroekonomike, pasigurisë në lidhje me privatizimin e ndërmarrjeve të mëdha shtetërore dhe dobësive në kuadrin ligjor, institucional dhe financiar, për pronarët e rinj rezultojnë në mungesë të stimujve të fuqishëm për ristrukturimin e këtyre ndërmarrjeve të privatizuara me kapital vendas.

Fjalët kyçe:Ristrukturim, qeverisje korporate, privatizim, matje e performancës.

ABSTRACT

The aim of this dissertation is to explore the specific features and degree of restructuring of Kosovar enterprises during transition - an area that has not received much attention in the literature. This research is based on recent developments in corporate governance theory, privatization theory and other Central and Eastern European countries' experience.

Privatization of enterprises in Kosovo is in the process and the process is broadly similar to that found in other transition economies. However, the unique economic and political history of Kosovo as the province of the former Yugoslavia has influenced the development of its market system of property rights, the legal and institutional framework and the weak state of law enforcement. These are the special features of the Kosovar economy, which have hampered economic reforms.

Research method of this study of enterprises is based on primary data collected from the sample of 176 privatized enterprises over the period 2004-2013. Also, those data are complemented with secondary research, in order to fulfill the object of research, to identify factors that have affected on process of reconstruction and for performance improvement of privatized enterprises and for evaluation of importance of each specific factor. Restructuring of enterprises, which past through the privatization process, is a multidimensional process and considering the measurement problems, an bivariate and multivariate analyses are employed in this to research. The alternative models are used as well. The empirical work confirms limitations of data in Kosovo, which in many fields are much serious than in other countries.

This research concludes that the privatization process has been very slow in Kosovo and that privatized enterprises perform better than state-owned enterprises. In addition, the econometric study results provide some evidence that domestic companies controlled by foreign investors have better performance than other forms of private ownership. Overall, the lack of co-ordination between microeconomic and macroeconomic policies, uncertainty regarding the privatization of large state-owned enterprises and weaknesses in the legal, institutional and financial framework have resulted in a lack of strong incentives for new owners to restructure these enterprises privatized form domestic owners.

Key words: Restructuring, corporate governance, privatization, performance measurement.

Kushtuar babit tim, Nexhatit, nënës sime, Sanijes, dhe bashkëshortit tim, Isas.!

FALËNDERIME

Përfundimi i studimeve doktorale ishte për mua me të vërtetë një sfidë e vështirë, por jo e pamundur. Shumë gjëra kanë ndodhur dhe kanë ndryshuar në jetën time gjatë kohës që unë kam qenë e angazhuar në këtë projekt. Shpeshherë një hije dyshimi më bënte të mendoja se nuk do mundesha ta përfundoja siç duhej këtë punim. Por, mbështetja dhe kuraja e disa personave të veçantë, të cilët gjej rastin t’i falënderoj, bëri që kjo nismë të përfundonte me sukses.

Së pari, një falënderim i veçantë shkon për udhëheqësen time, Prof. Dr. Lindita Lati, që me ndihmën e saj të pakursyer më bëri të kuptoj se çdo gjë është e mundur të realizohet, pavarësisht vështirësive që has përgjatë rrugës, mjafton të kesh dëshirë, vullnet dhe mbështetjen e duhur.

Së fundi, dëshiroj t’u shpreh mirënjohjen bashkëshortit, Isas dhe fëmijëve të mi Ajanit, Arises dhe Lianes, për mbështetjen pa kushte, durimin, sakrificën dhe dashurinë, pa të cilat do të ishte shumë e vështirë ta përfundoja temën time.

PËRMBAJTJA

KAPITULLI I: HYRJE.....	1
1.1. Parathënia.....	1
1.2. Qëllimi dhe objektivat.....	5
1.3. Pyetja dhe hipotezat kërkimore.....	6
1.4. Rëndësia e punimit.....	9
1.5. Struktura e punimit	10
KAPITULLI II: RISTRUKTURIMI I NDËRMARRJEVE SI NJË FENOMEN	
BASHKËKOHOR NË EUROPËN QENDRORE DHE LINDORE	13
2.1. Ristrukturimi: Përcaktimet, Dimensionet dhe Modelet	14
2.2. Teoritë ekonomike dhe qeverisja e korporatave	26
2.2.1 Teoria e qeverisjes së korporatave	28
2.2.2 Qeverisja e korporatave në tranzicion.....	36
2.3. Modelimi i ristrukturimit të ndërmarrjeve	44
2.4. Evidencat empirike mbi ristrukturimin	53
2.5. Konkluzione	62
KAPITULLI III: TEORITË DHE EVIDENCAT - PRIVATIZIMI.....	66
3.1. Teoritë e privatizimit dhe privatizimi në vendet perëndimore	66
3.2. Privatizimi në ekonomitë në tranzicion	72
3.3. Studime empirike mbi privatizimin	75
3.4. Konkluzione	79
KAPITULLI IV: PRIVATIZIMI DHE RISTRUKTURIMI NË KOSOVË	82
4.1. Një historik i shkurtër	82
4.2. Historiku, shpronësimet dhe ndërmarrjet në pronësi publike	87
4.3. Analiza e ndërmarrjeve publike të Kosovës para procesit të privatizimit.....	90
4.4. Metodatat e privatizimit në Kosovë	91

4.5. Aspekte të procesit të privatizimit në Kosovë.....	93
4.6. Evidenca mbi ristrukturimin e ndërmarrjeve në Kosovë	103
4.7. Konkluzione	106
KAPITULLI V: METODOLOGJIA	107
5.1. Qëllimi i punimit dhe hipotezat	108
5.2. Metoda e Kërkimit	112
5.3. Kampioni dhe teknikat e grumbullimit të të dhënave	115
5.4. Mënyra e shpërndarjes së pyetësorit	122
5.5. Përpunimi i të dhënave.....	125
5.6. Problemet me të dhënat dhe kufizimet e punimit.....	126
5.7. Konkluzione.....	127
KAPITULLI VI: ANALIZA EMPIRIKE E RISTRUKTURIMIT TË NDËRMARRJEVE NË KOSOVË.....	128
6.1. Analiza deskriptive e të dhënave	128
6.2. Analiza empirike – multivariable.....	135
6.2.1. Modelet ekonometrike	135
6.2.2. Të dhënat dhe variablat	142
6.2.3 Rezultatet nga metodat efektive fikse	143
6.2.4 Rezultatet nga metoda e kufirit stokastik	149
6.3. Konkluzione.....	153
KAPITULLI VII: KONKLuzionet.....	155
7.1. Aspekte kryesore.....	156
7.2. Metodologjia dhe gjetjet kryesore.....	157
7.3. Konkluzionet Kryesore	160
7.4. Rekomandime	163
BIBLIOGRAFIA.....	166
SHTOJCAT	182

LISTA E TABELAVE, GRAFIKËVE, FIGURAVE DHE SHTOJCAVE

Lista e Tabelave

Tabela 4.1. Përmbledhje statistikash të ndërmarrjeve të privatizuara aktive	96
Tabela 4.2. Përmbledhje e spin-off-it të zakonshëm të privatizimit deri me 31 dhjetor 2009	99
Tabela 4.3. Përmbledhje e spin off-it të zakonshëm të privatizimit deri me 31 dhjetor 2010 ..	101
Tabela 4.4. Përmbledhje e spin-off-it të zakonshëm të privatizimit deri me 31 dhjetor 2012 ..	102
Tabela 4.5. Hapat e ristrukturimit pas privatizimit	104
Tabela 4.6. Masat ristrukturuese të ndërmarra nga ndërmarrjet e privatizuara.....	105
Tabela 6.1. Emërtimi dhe përshkrimi i variablave	142
Tabela 6.2. Modeli i shitjes	145
Tabela 6.3. Modeli i profitit	146
Tabela 6.4. Modeli i punësimit	147
Tabela 6.5. Modeli i efijencës	150
Tabela 6.6. Modeli i joefijencës	152
Tabela 6.7. Mesatarja e pikëve të efijencës të derivuara nga ekuacioni (8)	152

Lista e Grafikëve

Grafiku 4.1. Disa tregues të suksesit dhe disa edhe të dështimit financiar (€)	100
Grafiku 4.2. Diferenca e çmimit të privatizimit në mes vitit 2009 dhe 2010	101
Grafiku 6.1. Shpërndarja sipas zonave gjeografike të kampionit	130
Grafiku 6.2. Shpërndarja e kampionit sipas sektorit dhe madhësisë së ndërmarrjes	130
Grafiku 6.3. Struktura e kampionit sipas llojit të investitorit	132
Grafiku 6.4. Të dhëna mbi metodat e privatizimit.....	132

Lista e Figurave

Figura 5.1. Hapat e anketimit.....	119
Figura 6.1. Korniza konceptuale.....	138

Lista e Shtojcave

Shtojca 1(a). Përmbledhje dhe studime mbi faktorët e ristrukturimit të ndërmarrjeve në tranzicion	182
Shtojca 1(b). Përmbledhje e studime mbi efektet e privatizimit në ecurinë e ndërmarrjeve në tranzicion	184
Shtojca 2 (a). Pyetësor: Privatizimi i Ndërmarrjeve	185
Shtojca 2 (b). Pyetësor: Ristrukturimi i Ndërmarrjeve	186
Shtojca 3. Rezultatet statistikore sipas pyetjeve kryesore të pyetësorit	188
Shtojca 4. Përmbledhje e variablave dhe statistika deskriptive	195
Shtojca 5. Tabela e korrelacionit.....	196

KAPITULLI I: HYRJE

1.1. Parathënia

Tranzicioni drejt një ekonomie tregu është një proces që përfshin transformimin e plotë në të gjitha aspektet e sistemit ekonomik, por jo vetëm. Studime dhe kërkime të shumta kanë adresuar dhe analizuar aspektet e faktorëve që ndikojnë dhe përcaktojnë sjelljen e ndërmarrjeve gjatë fazave të ndryshme të zhvillimit të ekonomive në tranzicion. Analiza e ristrukturimit të ndërmarrjeve është një fushë ku teorizimi ekonomik është zhvilluar duke trajtuar dhe analizuar evidencat empirike të ekonomive në tranzicion, duke filluar që në fillimet e viteve '90.

Ristrukturimi është një proces dinamik i cili është përdorur gjerësisht si në vendet e zhvilluara ashtu edhe në vendet në zhvillim. Ekonomitë, në kuptimin e tyre të gjerë, dhe kompanitë përfshihen në procesin e ristrukturimit për të performuar më mirë ose për të mbijetuar kur strukturat e tyre nuk funksionojnë siç duhet.

Pavarësisht se aspektet e ristrukturimit të ndërmarrjeve në vendet e Europës Qendrore dhe Juglindore janë trajtuar gjerësisht gjatë dy dekadave të fundit dhe pothuajse janë ezauruar nga pikëpamja teorike dhe empirike, ky fenomen është tepër aktual për fazën në të cilën ndodhet ekonomia e Kosovës. Qëllimi i këtij disertacioni është hulumtimi dhe identifikimi i karakteristikave specifike si dhe i faktorëve që ndikojnë në shtrirjen e ristrukturimit të ndërmarrjeve Kosovare gjatë tranzicionit. Ky punim ka për qëllim të kontribuojë në plotësimin e kësaj mungese në literaturën ekonomike të Kosovës.

Ristrukturimi në ndërmarrjet në Kosovë është tashmë në një proces që ka disa karakteristika të ngjashme me ato të përjetuara nga ekonomitë e tjera, të cilat tashmë e kanë kaluar fazën e tranzicionit. Megjithatë, shkalla e realizimit të ristrukturimit të

ndërmarrjeve është kryesisht e varur nga historia e zhvillimit ekonomik, nga kushtet fillestare dhe karakteristikat e mjedisit makroekonomik dhe mikroekonomik të një vendi të caktuar. Për shkak të këtyre ndikimeve procesi i ristrukturimit të ndërmarrjeve në Kosovë ka, gjithashtu, karakteristikat e tij të veçanta.

Në fokus të këtij punimi janë karakteristikat kryesore të mjedisit ekonomik dhe të privatizimit në Kosovë si edhe implikimet e tij për procesin e ristrukturimit, proces ku janë përfshirë ndërmarrjet e privatizuara. Boshti teorik i punimit nis me tipologjitë e ristrukturimit, me identifikimin e faktorëve që ndikojnë në motivimin e menaxherëve për të ndërmarrë masa për ristrukturim, të cilat kryesisht argumentohen nga teoria e qeverisjes së korporatave, teori që synon të argumentojë faktorët që nxisin menaxherët për të ndërmarrë veprime me qëllim që të ristrukturojnë ndërmarrjet.

Analiza e aspekteve kryesore të periudhës së paratranzicionit dhe karakteristikat e mjedisit të përgjithshëm ekonomik janë të nevojshme për të kuptuar faktorët që ndikojnë dhe kufizojnë sjelljen e menaxherëve dhe të pronarëve në ristrukturimin e ndërmarrjeve të tyre. Historia specifike e zhvillimit ekonomik, mundet, në njëfarë mase të shpjegojë gjendjen aktuale të zhvillimit të sistemit të tregut. Në veçanti, të drejtat e pazhvilluara pronësore, kuadri ligjor dhe institucional, si dhe sistemi i dobët i zbatimit të ligjit luajnë një rol të rëndësishëm në formësimin e mjedisit për ristrukturimin e ndërmarrjeve. Këto janë disa nga karakteristikat e ekonomisë Kosovare të cilat e bëjnë tranzicionin në ekonominë e tregut më të vështirë dhe që do të jetë pengesë edhe për shumë kohë.

Në këtë punim trajtohen në mënyrë analitike dhe kritike qasjet, të cilat janë përdorur për të identifikuar faktorët, që ndikojnë në motivimin e menaxherëve për të ndërmarrë veprime për ristrukturimin e ndërmarrjeve, ndërlidhjen e masave

ristrutturuese me rritjen e performancës si edhe modelet e matjes së performancës dhe të faktorëve që e përcaktojnë atë në ekonominë në tranzicion. Analiza jonë fillon me procesin e ristrukturimit në vetvete dhe me dimensionet e tij, modelet dhe llojet. Kjo ndiqet nga një diskutim i faktorëve që ndikojnë në motivimin e menaxherëve për të bërë ristrukturim gjatë kohës në tranzicion. Është argumentuar se veprimet e ristrukturimit mund të inkurajohen nëse menaxherët kanë motivimin e duhur, i cili është në varësi të llojit të pronësisë si dhe nëse mekanizmat e qeverisjes së korporatave janë në veprim dhe njëkohësisht eficientë. Literatura mbi qeverisjen korporative sugjeron se aty ku tregjet financiare dhe tregjet e kapitaleve nuk mund të promovojnë ristrukturimin e korporatave, atëherë këtë rol mund ta luajnë konkurrenca në produkte, *inputet* dhe tregjet e punës menaxheriale.

Gjithashtu, në vendet me mbrojtje të dobët të aksionarëve, është e nevojshme një strukturë pronësie më e koncentruar për të promovuar ristrukturimin. Shumica e të dhënave teorike dhe empirike tregojnë se shkallëzimi i ristrukturimit varet si nga faktorët specifikë të ndërmarrjes (duke përfshirë kushtet e produktivitetit, llojin e pronësisë, madhësinë, sektorin, etj) dhe nga faktorët e mjedisit (në veçanti metodat e privatizimit, institucionet për të drejta pronësore, korniza ligjore dhe institucionale, forcimi i ligjit, etj.).

Duke bërë pyetjen që si e kanë matur shkallën e ristrukturimit hulumtues të tjerë, është gjetur se modeli që është përdorur më shumë për të matur e vlerësuar procesin e ristrukturimit bazohet në qasjen e funksionit të prodhimit. Përveç kësaj, janë marrë në konsideratë edhe teknikat e matjes së variablave kryesore dhe problemeve kryesore që bashkëshoqërojnë këtë qasje. Pjesa më e madhe e studimeve, të fokusuara në këtë qasje, tregojnë se ristrukturimi strategjik dhe i thellë është i lidhur ngushtë me procesin e

privatizimit dhe me pronën private. Hulumtimi i literaturës mbi ristrukturimin dhe qeverisjen korporative tregon një mungesë pothuajse të plotë të studimeve mbi procesin e ristrukturimit në Kosovë, kështu ky disertacion i jep përgjigje kësaj mungese.

Analiza e modeleve dhe e faktorëve përcaktues të ristrukturimit në tranzicion nxjerr në pah rëndësinë e llojit dhe të strukturës së pronësisë si edhe efikasitetin e mekanizmave të qeverisjes korporative në vend. Pyetjes pse dhe si procesi i privatizimit ndikon në motivimin e menaxherëve dhe të aksionerëve (agjentëve dhe principalit) dhe në performancën e ndërmarrjes trajtohen në këtë punim. Së pari, trajtojmë teoritë dhe shpjegojmë që përse pronarët privatë janë më shumë të motivuar sesa menaxherët e vendosur nga qeveria si administratorë të pronës publike, për të ristrukturuar ndërmarrjet e tyre. Për të vënë në pah mekanizmat e nevojshëm për të përmirësuar stimujt e pronarëve dhe të menaxherëve për të ristrukturuar ndërmarrjet e tyre, të drejtat pronësore, zgjedhja publike dhe problemi agjent-principal (menaxher-aksioner) përbën boshtin kryesor teorik të këtij punimi. Është argumentuar edhe pse metoda të ndryshme të privatizimit prodhojnë rezultate të ndryshme të tipologjisë së pronësisë, transferimi i të drejtave pronësore te pronarët privatë duhet të mbështetet nga krijimi i kornizës institucionale për të drejtat pronësore dhe nga zbatimi i plotë e i drejtë i tyre.

Me qëllim që të shpjegojmë karakteristikat e ristrukturimit të ndërmarrjeve në Kosovë, janë hulumtuar gjithashtu çështjet kryesore që dalin nga procesi i privatizimit dhe nga metodat e përdorura në këtë vend. Programi i privatizimit, i implementuar nga qeveria e Kosovës, tregon se qeveria ka qenë më shumë e koncentruar në zgjidhjet ligjore të transferimit të pronës sesa në objektivat e tjerë. Përveç kësaj, mungesa e një programi strategjik të privatizimit, dhe dështimi për të tërhequr pronarët e rinj strategjikë, ishin tiparet e veçanta të cilat kanë ndikuar në sjelljen e menaxherëve dhe të

pronarëve pas privatizimit. Studimet aktuale empirike kanë evidentuar në mënyrë të qartë se menaxherët dhe pronarët e rinj janë të motivuar për të ristrukturuar ndërmarrjet e tyre. Një çështje tjetër, e nxjerrë në pah nga studime të ndryshme, ka të bëjë me depolitizimin i cili është i lidhur pozitivisht me procesin e privatizimit, fakt që është argumentuar edhe nëpërmjet këtij punimi.

1.2. Qëllimi dhe objektivat

Në fillimet e viteve '90, studiuesit e ekonomive në tranzicion shtruan pyetjen se cili nga proceset duhet të paraprijë: ristrukturimi apo privatizimi i ndërmarrjeve publike. Eksperienca e vendeve të Europës Qendrore dhe Juglindore, e cila u bë objekt studimi nga shumë autorë përgjatë dy dekadave të fundit, tregoi se kryesisht zhvillimi i proceseve privatizuese dhe shndërrimi i pronësisë nga prona publike në pronë private ka ndikim të ndjeshëm në motivimin e menaxherëve për t'i ristrukturuar strategjikisht ndërmarrjet e tyre në mënyrë më të thellë dhe strategjike kundrejt menaxherëve të ndërmarrjeve publike.

Sikurse është argumentuar edhe në pjesën e mësipërme, qëllimi i këtij punimi është *identifikimi dhe vlerësimi i nivelit të ristrukturimit të ndërmarrjeve të privatizuara Kosovare dhe i faktorëve që kanë ndikuar në këtë nivel*. Njohja e këtij procesi në vendet e Europës Qendrore dhe Lindore është trajtuar nga shumë autorë dhe nga një literaturë e gjerë, ndërsa hulumtimet për Kosovën janë pothuajse të papërfillshme, prandaj ky punim ka për qëllim t'i adresohet neglizhencën për këtë çështjeje në Kosovë.

Studimet kanë vërtetuar, nga pikëpamja teorike dhe empirike, se ndërmarrjet nëpërmjet ristrukturimit synojnë të kenë performancë më të mirë ose të paktën të mbijetojnë ndaj ndryshimeve të tregjeve ose mjedisit apo ambjentit ekonomik në tërësi.

Parë nga ky këndvështrim, supozimi bazë është se niveli i ristrukturimit matet në mënyrë të përafërt nëpërmjet indikatorëve të tillë të performancës si: niveli i të ardhurave nga shitja, rritja e numrit të punëtorëve, rritja e fitimit. Prandaj, një nga objektivat e këtij studimi është të identifikojë nëse ka ndryshuar performanca e ndërmarrjeve publike pasi ato kanë ndryshuar pronësinë, pra, pas privatizimit. Gjithashtu, identifikimi dhe vlerësimi i faktorëve të tjerë, përveç llojit të pronësisë, në nivelin e performancës, si matës i përafërt i ristrukturimit, i tillë si metoda e privatizimit, përbëjnë objektivat e tjerë të këtij humulti. Nëpërmjet matjes së efekteve të këtyre faktorëve, në kushtet e kampionit të përbërë nga 176 ndërmarrje të privatizuara në Kosovë, për të realizuar analizën empirike na duhet të përgjithësojmë gjetjet për të gjithë popullsinë dhe të rekomandojmë përmirësimin e mjedisit për të nxitur dhe për të motivuar menaxherët që të ristrukturojnë ndërmarrjet duke çuar kështu në rritjen e produktivitetit të përgjithshëm në Kosovë.

Për të përmbushur këtë qëllim do të ndiqen objektivat e më poshtëm:

- Identifikimi i karakteristikave të procesit të ristrukturimit në Kosovë.
- Identifikimi i metodave të privatizimit në Kosovë dhe përcaktimi i metodës që ka ndikim më të madh në performancën e ndërmarrjeve të privatizuara.
- Përcaktimi i faktorëve, që ndikojnë në nivelin e treguesve të performancës, si matës të tërthortë të ristrukturimit të ndërmarrjeve të privatizuara në Kosovë.

1.3. Pyetja dhe hipotezat kërkimore

Objektivi i proceseve ristrukturuese është transformimi i kompanisë në një ndërmarrje me një performancë më të mirë, pra, rritja e vlerës së saj. Bazuar në këtë supozim, ndërmarrjet që ndërmarrin procese ristrukturuese kanë një performancë më të

mirë në raport me ndërmarrjet e tjera. Pra, matja e efekteve të ristrukturimit realizohet nëpërmjet ndryshimeve në nivelin e performancës. Ndërlidhja midis procesit të ristrukturimit dhe nivelit të performancës së matur në nivel të ardhurash ose fitimi është argumentuar dhe përdorur gjerësisht nga shumë studiues të ekonomive në tranzicion dhe tashmë është një tezë e konsoliduar nga pikëpamja empirike. Kështu duke u bazuar në qasjen e studimeve të tjera, të realizuar duke adresuar të njëjtin qëllim humultimi si dhe duke synuar realizimin e gjetjeve të këtij studimi me gjetje të ngjashme të realizuara për vendet e tjera të Europës Juglindore, pyetjet kërkimore, që adresohen për t'u hulumtuar janë:

A janë ristrukturuar ndërmarrjet e privatizuara në Kosovë?

Cilët janë faktorët më të rëndësishëm që ndikojnë në ristrukturimin e ndërmarrjes, pra, në nivelin e performancës së tyre?

Për t'iu përgjigjur pyetjes së parë janë marrë në konsideratë të dhënat kryesisht cilësore, të grumbulluara nëpërmjet teknikës së pyetësorit (sondazhit) të aplikuar në kampionin e ndërtuar dhe të përbërë nga 176 ndërmarrje kosovare, të cilat kanë kaluar nëpërmjet procesit të privatizimit, duke synuar që të identifikohet mënyra e sjelljes së menaxherëve para dhe pas privatizimit. Gjithashtu, të dhënat empirike të këtij punimi janë krahasuar me gjetjet e autorëve të ndryshëm të vendeve të Europës Qendrore dhe Juglindore, si dhe të Kosovës.

Ndërsa adresimi i pyetjes së dytë kërkimore është realizuar nëpërmjet vërtetimit të disa hipoteza si më poshtë:

Literatura argumenton se ndërmarrjet me pronësi private kanë menaxherë më të motivuar sesa ato me pronësi publike. Pra, në këtë kontekst, duke marrë në konsideratë

performancën e së njëjtës ndërmarrjeje para dhe pas privatizimit mund të adresojmë hipotezën:

Hipoteza 1: Ndërmarrjet e privatizuara performojnë më mirë në krahasim me ndërmarrjet publike.

Metoda e privatizimit është argumentuar si një nga faktorët e rëndësishëm në motivimin e menaxherëve për të ndërmarrë procese të ndryshme ristrukturimi. Duke pasur parasysh se në Kosovë janë ndërmarrë dy metoda kryesore të ngjashme me njëra-tjetrën nga pikëpamja e mekanizmit të realizimit, ndërtohet hipoteza e dytë:

Hipoteza 2: Ndërmarrjet e privatizuara me metodën *spin-off* special performojnë më mirë, në krahasim me ndërmarrjet e privatizuara me metodën *spin-off* normal.

Bazuar në supozimin që niveli i konkurrencës në treg ka ndikim të rëndësishëm dhe përbën një faktor motivues për menaxherët që të ndërmarrin veprime ristrukturimi në ndërmarrjet respektive, është ndërtuar hipoteza e tretë:

Hipoteza 3: Ndërmarrjet që eksportojnë performojnë më mirë, në krahasim me ndërmarrjet që operojnë brenda tregut të Kosovës.

Tipologjia e pronarit privat, qoftë vendas ose i huaj, është një nga faktorët e rëndësishëm të artikuluar në studimet e realizuara në këtë fushë. Në këtë kontekst, për të vërtetuar dhe krahasuar me specifikat e ekonomisë kosovare, është adresuar hipoteza e katërtë:

Hipoteza 4: Ndërmarrjet publike të privatizuara nga pronarë të huaj performojnë më mirë, në krahasim me ndërmarrjet që janë privatizuar nga pronarë të vendit.

1.4. Rëndësia e punimit

Ashtu sikurse u diskutua edhe më lart, procesi i ristrukturimit ka përfaqësuar një ndër çështjet më të nxehta dhe më të debatuar. Në lidhje me këtë çështje, gjatë dy dekadave të fundit, janë ndërmarrë kërkime të shumta. Shumica e këtyre kërkimeve janë bërë në vende të zhvilluara dhe në vendet në zhvillim. Në Kosovë, për vetë specifikat e tranzicionit ekonomik dhe për problematikat e rregullimeve ligjore të statusit të pronësisë së ndërmarrjeve publike, procesi i ristrukturimit nuk përfaqëson ende një ndër çështjet më të studiuara, pavarësisht faktit se për të tilla vende rëndësia e kësaj çështjeje është shumë e madhe.

Studime të ngjashme me këtë studim që kemi ndërmarrë, janë bërë në vende të tjera në zhvillim. Studime të tilla kanë qenë të rëndësishme për të kuptuar më në thellësi procesin e ristrukturimit të ndërmarrjeve si edhe faktorët që ndikojnë në këtë proces.

Mendoj që ia vlen të vëmë në dukje se si rezultat i kërkimeve të deritanishme në faqe të ndryshme në internet, në arkivin e Bibliotekës së Kosovës dhe në revista të ndryshme në fushën e ekonomisë, të botuara brenda dhe jashtë vendit, nuk është hasur asnjë punim i mëparshëm i këtij lloji në vendin tonë, prandaj ky punim do të sjellë një kontribut të rëndësishëm në fushën e tranzicionit dhe të ristrukturimit të ndërmarrjeve specifiku, që aktualisht përbën një disiplinë pak të njohur dhe së cilës nuk i është kushtuar vëmendja e duhur. Në përfundim të këtij punimi do të arrihet në konkluzione më të rëndësishme lidhur me faktorët që ndikojnë në performancën e ndërmarrjeve të privatizuara dhe njëkohësisht do të përcaktohen treguesit më të rëndësishëm të këtij procesi. Duke u bazuar në rezultatet e arritura mund të merren disa masa për të ndikuar te faktorët që ndikojnë në procesin e ristrukturimit me qëllim që performanca e

ndërmarrjeve të privatizuara të jetë më e lartë, duke përdorur mekanizmat e duhur për motivimin e menaxherëve dhe të pronarëve.

Nga ana tjetër, ky punim përveç rëndësisë që ka sepse është studimin e parë në lidhje me këtë proces në Kosovë, ka edhe rëndësinë se do të mund të realizojë edhe krahasimin me vendet e tjera që i kanë kaluar proceset e tranzicionit kohë para nesh.

1.5. Struktura e punimit

Në funksion të realizimit të një trajtimi të hollësishëm të bazës teorike dhe empirike të studiuesve të tjerë si dhe duke mundësuar pasurimin e kësaj literature me një analizë empirike, të realizuar mbi një metodologji të konsoliduar dhe të krahasueshme me atë të përdorur nga studiuesit e tjerë, ky punim përbëhet nga shtatë kapituj.

Kapitulli i parë (Hyrje) përmban një sqarim të shkurtër të temës së kërkimit, motivet për zgjedhjen e kësaj teme dhe përcakton në mënyrë të qartë, si qëllimin po ashtu edhe objektivin e saj. Gjithashtu, në këtë kapitull evidentohen edhe pyetjet kërkimore të punimit, rëndësia dhe struktura e tij.

Kapitulli i dytë (Ristrukturimi i ndërmarrjeve si një fenomen bashkëkohor në Europën Qendrore dhe Juglindore) Analiza jonë fillon me procesin e vlerësimit të literaturës teorike dhe empirike, që lidhet me përcaktimet dhe gjetjet e studiuesve të ristrukturimit në vetvete, me dimensionet e tij, me modelet dhe llojet. Kjo ndiqet nga një diskutim për faktorët të cilët ndikojnë në stimujt e menaxherëve për të ristrukturuar në tranzicion. Është argumentuar se veprimet e ristrukturimit mund të inkurajohen nëse menaxherët kanë motivimin e duhur dhe nëse mekanizmat për qeverisje të përshtatshme korporative janë në veprim. Literatura mbi qeverisjen e korporatave sugjeron që aty ku

tregjet financiare dhe tregjet e kapitaleve nuk mund të promovojnë ristrukturimin e korporatave, atëherë këtë rol mund ta luaj konkurrenca në produkte, *inputet* dhe tregjet e punës menaxheriale.

Kapitulli i tretë (Teoritë dhe evidencat e privatizimit) Analiza e përcaktuesve dhe e modeleve të ristrukturimit në tranzicion nxjerr në pah rëndësinë e llojit dhe të strukturës së pronësisë si edhe efikasitetin e mekanizmave të qeverisjes së korporatave në vend. Pyetja pse dhe si procesi i privatizimit ndikon në stimujt e menaxherit (agjentit) dhe pronarëve (principalit) dhe në performancën e ndërmarrjes trajtohet në këtë kapitull. Së pari, do të trajtojmë teoritë dhe do të shpjegojmë se përse pronarët privatë kanë stimuj më të fortë sesa të caktuarit e qeverisë për të ristrukturuar ndërmarrjet e tyre. Për të vënë në pah mekanizmat e nevojshëm për të përmirësuar stimujt e pronarëve dhe të menaxherëve për të ristrukturuar ndërmarrjet e tyre, të drejtat pronësore, zgjedhja publike dhe problemi menaxher-aksioner diskutohet në pjesën e parë të këtij kapitulli. Bazuar në studimin kritik të punës kërkimore të studiuesve, kryesisht të atyre që janë të lidhur me ekonominë në tranzicion, janë argumentuar çështje të ndryshme si: pse metoda të ndryshme të privatizimit prodhojnë rezultate të ndryshme, ose çështje si transferimi i të drejtave pronësore te pronarët privatë duhet të mbështetet nga krijimi i kornizës ligjore dhe institucionale për të drejtat pronësore.

Kapitulli i katërt (Privatizimi dhe ristrukturimi në Kosovë) Me qëllim që të analizohen karakteristikat e proceseve transformuese në të cilat po kalon ekonomia kosovare, theksi është vendosur te privatizimi dhe ristrukturimi i tyre. Në këtë kapitull është paraqitur struktura e ndërmarrjeve kosovare si dhe format e privatizimit të tyre në Kosovë. Gjithashtu, janë hulumtuar studime të cilat nga pikëpamja empirike kanë

mundur të trajtojnë aspektet që lidhen me metodat e privatizimit, ndikimin e tyre si dhe proceset e ristrukturimit në të cilat janë përfshirë ndërmarrjet kosovare të privatizuara.

Kapitulli i pestë (Metodologjia) Fillimisht në seksionin e parë paraqitet edhe një herë qëllimi dhe objektivat e tij dhe shtrohen hipotezat e punimit. Në seksionin e dytë analizohet boshti teorik i punimit dhe më pas, në seksionin e tretë, vazhdohet me ndërtimin e kampionit, teknikën e grumbullimit të të dhënave. Gjithashtu, në këtë kapitull diskutohen mënyrat e administrimit të anketimit për mbledhjen e të dhënave, si dhe mënyra e përpunimit të tyre e më pas vazhdohet me evidentimin e problematikave të të dhënave, që e kanë kufizuar këtë studim dhe në fund të tij jepen konkluzionet e kapitullit.

Kapitulli i gjashtë (Analiza empirike e evidencave) fillon me analizën përshkruese të të dhënave në seksionin e parë, ku paraqiten hollësisht të gjitha karakteristikat e kampionit të marrë në studim për të vazhduar më pas me seksionin e dytë, ku paraqiten modelet alternative, që do të përpunohen me teknika ekonometrike, duke u ndalur specifikisht në veçoritë e matjes së secilës prej tyre. Analiza ekonometrike e procesit të ristrukturimit dhe faktorëve që e ndikojnë performancën e ndërmarrjeve të përfshira në kampion bazohet në të dhënat dhe variablat që janë paraqitur qartazi në vijim të këtij seksioni. Në seksionin e tretë dhe të katërt diskutohen dhe analizohen rezultatet e marra në lidhje me ndikimin e secilit faktor të marrë në konsideratë në procesin e ristrukturimit.

Kapitulli i fundit - Konkluzione e Rekomandime paraqet gjetjet kryesore në seksionin e parë dhe konkluzionet kryesore në seksionin e dytë. Në seksionet e fundit paraqiten kufizimet e punimit dhe rekomandimet për kërkimet e ardhshme.

KAPITULLI II: RISTRUKTURIMI I NDËRMARRJEVE SI NJË FENOMEN BASHKËKOHOR NË EUROPËN QENDRORE DHE LINDORE

Ekonomitë e vendeve të Europës Qendrore dhe Lindore e kanë kaluar procesin e tranzicionit nga një ekonomi qendrore e planifikuar dhe me pronësi shtetërore drejt një ekonomie të hapur dhe një sistemi të lirë. Tranzicioni kërkon ndryshime rrënjësore në të gjitha aspektet e sistemit ekonomik. Eksperienca e këtyre vendeve ka treguar se një nga detyrat më të mëdha dhe më sfiduese, me të cilat përballen ekonomitë në tranzicion, ka qenë dhe është ristrukturimi i ndërmarrjeve.

Ristrukturimi është një proces dinamik dhe gjerësisht i përdorur si në vendet e zhvilluara, ashtu edhe në vendet në zhvillim. Ekonomitë, në kuptimin e tyre të gjerë, dhe kompanitë përfshihen në procesin e ristrukturimit për të performuar më mirë ose për të mbijetuar kur strukturat e tyre nuk funksionojnë siç duhet. Pra, duke marrë në konsideratë faktin se ristrukturimi realizohet në nivele të ndryshme, atëherë në nivel ekonomie evidentohen procese të cilat synojnë që t'i përgjigjen ndryshimeve dhe tendencave të reja të tregjeve, ndryshimeve teknologjike dhe politikave makroekonomike. Në nivelin e kompanive, procesi i ristrukturimit sjell ndryshime të strategjive të biznesit, të strukturave të aktivitetit e të prodhimit, si dhe riorganizime organizative në ato kompani, proceset e të cilave synojnë përshtatjen ndaj zhvillimeve të reja të tregjeve.

Ky kapitull përqendrohet në pyetjet që janë qëllimi i këtij punimi. Adreson qëllimet kryesore të ristrukturimit të ndërmarrjeve dhe të faktorëve që nxisin menaxherët për t'i ristrukturuar ndërmarrjet në ekonomitë në tranzicion.

Seksioni i parë përmban një diskutim të përgjithshëm mbi ristrukturimin e ndërmarrjeve duke e vënë theksin te procesi, te dimensionet, te modelet dhe te llojet e

ristrukturimit. Në seksionin e dytë, diskutohet relevanca e teorisë së ndërmarrjes dhe e lidhjes me procesin e rristrukturimit të tyre me konceptin e qeverisjes së korporatave. Seksioni i tretë trajton modelimin e rristrukturimit të ndërmarrjeve në ekonomitë në tranzicion dhe si i kanë vlerësuar përcaktuesit e rristrukturimit studiues të ndryshëm. Analizat për një rishikim të gjetjeve empirike paraprahe shtjellohen në seksionin e katërt dhe seksioni i pestë përmban gjetjet tona kryesore në këta kapituj.

2.1. Ristrukturimi: Përcaktimet, Dimensionet dhe Modelet

Dallago, B dhe Iwasaki, I (2007) duke iu referuar (Sander dhe të tjerë, 1996, fq.1) citojnë se: “Termi strukturë, i përdorur në kontekstin ekonomik, kupton një marrëdhënie specifike dhe të qëndrueshme midis elementeve kryesore të një procesi ose një funksioni të veçantë. Ristrukturimi nënkupton procesin që synon të ndryshojë strukturën e një institucioni (kompani, industri tregu, vendi, ekonominë botërore etj.)”

Një nga aspektet kryesore të sjelljes së korporatave në vendet Perëndimore gjatë viteve 1980 ka qenë ristrukturimi i korporatave (Bethel and Liebeskind, 1993; Bowman and Singh, 1993; Gibbs, 1993; Johnson dhe të tjerë, 1993). Aspektet e rristrukturimit kanë qenë objekt hulumtimi në shumë fusha, si në strategjinë e korporatës ashtu edhe në teorinë organizative. Këto studime kanë kërkuar përgjigje për shumë pyetje që kanë të bëjnë me efektet e strukturës së pronësisë së ndërmarrjes, me rolin e bordeve të korporatave dhe me likuiditetin e tregjeve financiare në rristrukturimin e ndërmarrjeve. Megjithatë, çështjet e rristrukturimit të korporatave në ekonomitë në tranzicion janë shumë më të gjera sesa kaq. Studimet e analizuara fokusohen tek aspektet e rristrukturimit të ndërmarrjeve në tranzicion, të përcaktuesit e rristrukturimit dhe mekanizmat nxitës të palëve të interesuara: aksionerëve, menaxherëve, unioneve të punëtorëve, etj.. Programi i reformave të tregut dhe i privatizimit synonin të ringjallë

ekonomitë e “sëmura” të vendeve të Europës Qendrore dhe Lindore dhe të krijojnë një bazë të shëndoshë për zhvillimin demokratik.

Ndër komponentët kryesorë të reformave të tilla ishin liberalizimi i çmimeve, liberalizimi i tregtisë së jashtme, transferimi i pronësisë së ndërmarrjeve shtetërore në pronësi private, krijimi i institucioneve të ekonomisë së tregut, si dhe mbështetja për krijimin e bizneseve të reja private. Për të kuptuar procesin e tranzicionit, është shumë e rëndësishme të dihet sesi ndërmarrjet mund t’u përgjigjen politikave të lartpërmendura. Seksioni i parë i këtij kapitulli ka të bëjë me llojet e ristrukturimit, dimensionet e tij të ndryshme (përfshi organizimin e brendshëm, punësimin, *outputin* dhe investimet), dhe me përcaktuesit, por edhe me aspektet kryesore të ristrukturimit të ndërmarrjeve. Diskutimi mbi llojet e ndryshme të ristrukturimit, në kapitujt vijues, do të mundësojë një vështrim krahasues të procesit dhe faktorëve që kanë ndikuar te ristrukturimi i ndërmarrjeve në Kosovë.

Qëllimi i transformimit të ndërmarrjeve në ekonomitë në tranzicion është krijimi i maksimizimit të vlerave. Pika nisëse e tranzicionit është ndërmarrja shtetërore, karakteristikat e së cilës (pronësia, kontrolli, procesi i vendimmarrjes dhe organizimit) ndryshojnë në krahasim me ndërmarrjet e një ekonomie tregu. Objektivi kryesor i ndërmarrjeve në ekonomitë socialiste është përmbushja e objektivave fizike të prodhimtarisë të vendosura nga planifikuesit. Në sistemin e ekonomive të planifikuara, ndërmarrjet nuk e kanë synimin të fitimit, cilësia, varieteti ose të shërbimit ndaj klientit, por ato operojnë në një ekonomi ku çdo prodhim e ka blerësin e tij dhe ku ishin të mbrojtur nga presioni i konkurrentëve. Menaxherët e këtyre ndërmarrjeve gjykoreshin për nga suksesi i arritjes së objektivave të përcaktuara nga lart, më shumë sesa nga fitimi i krijuar ose nga përmbushja e nevojave apo e kënaqësisë së konsumatorit.

Një nga detyrat më të vështira dhe më të rëndësishme në procesin e tranzicionit është ristrukturimi i ndërmarrjeve shtetërore. Duke u nisur nga fakti se shumica e ndërmarrjeve duhet t'i nënshtrohen këtij procesi, ristrukturimi mendohet si transformim nga një ekonomi me humbje të mëdha në një ekonomi tregu në të cilën ndërmarrjet krijojnë profit. Vetëm përmes përmirësimeve në produktivitet dhe në profitabilitet do të rritet standardi i jetesës për ekonominë në tranzicion.

Procesi i ristrukturimit mund të studiohet në dy pikëpamje të ndryshme, qoftë si proces teknik ose qoftë si një proces socio-ekonomik. Pikëpamja e parë, e arsyetuar nga vëzhgimi i Crewe-s and Leigh-it (1989), thotë se ndryshimi ekonomik përfshin një seri procesesh të cilat përfshijnë një shkallë më të madhe ose më të vogël të riorganizimit në përpjekje për të përmirësuar profitabilitetin dhe konkurrueshmërisë.

Ristrukturimi i ndërmarrjeve është më shumë se kaq, pasi kjo nënkupton një sërë ndryshimesh, të cilat në disa raste përbëjnë një regjim të ri për të gjithë procesin, në ndryshim me rrjedhën e mëparshme të gjërave. E kundërta e kësaj është pikëpamja e dytë, e cila trajton sjelljen ekonomike të aktorëve që janë të përfshirë në procesin e ristrukturimit dhe në impaktet social-ekonomike të ristrukturimit të ndërmarrjeve.

Sipas Carlin dhe të tjerë (1994), termi ristrukturim i referohet veprimeve të ndërmarra për të ndryshuar strukturën e ndërmarrjeve krahas katër dimensioneve: *organizimi i brendshëm* (p.sh. shpërndarja, reduktim i aseteve shoqërore); *punësimi* (shpërndarja e punës, diferencimi i pagave); *outputi* (p.sh. marketing, produktet mix,) dhe *investimet* (p.sh. rrjetet me shumicë, asetet kapitale). Në mënyrë të ngjashme, edhe pse e vënë në kushte të ndryshme, Djankov (1999a, fq.469) ka përcaktuar "*ristrukturimin si ndryshim në operacione, ndërveprim dhe motivim ndaj suksesit në një ambient të tregut në ndryshim*". Bazuar te Carlin dhe të tjerë (1994) dhe Djankov

(1999a), ne kemi zgjedhur pikëpamjen e dytë për këtë hulumtim dhe kjo do të pasqyrohet në studimin tonë të ndërmarrjeve kosovare në kapitujt 5 dhe 6.

Ristrukturimi industrial përfshin ndryshime të mëdha në prodhim dhe në punësim në nivel të ndërmarrjes. Sistemi më efektiv i ristrukturimit për çdo ndërmarrje, varet nga linja e biznesit gjatë fazës së tij në ciklin jetësor të produktit dhe në kushtet teknologjike dhe ato të tregut me të cilat përballlet. Kështu, për shembull, ndërmarrjet e vjetra të industrive themelore, që vuajnë nga mbikapaciteti, duhet të minimizohen nëpërmjet shitjes së aseteve, reduktimit të kapaciteteve, reduktimit të punëtorëve dhe uljes së kostove të punës për njësi (Banka Botërore, 1996). Rritja ekonomike vjen nga inkurajimi i eksporteve dhe i shërbimeve për t'u zgjeruar, si edhe duke i detyruar ndërmarrjet e vjetra që të ristrukturohen. Liberalizimi i çmimi dhe i tregut dhe shkurtimet e ndjeshme në subvencionet fiskale dhe kreditore janë vendimtare për të detyruar ndërmarrjet të përshtaten me sektorin ku ato operojnë. Literatura për ristrukturimin e ndërmarrjeve në ekonomitë në tranzicion është relativisht e jo e re. Një numër studiuesish (si Grosfeld, Estrin, Aghion, Blanchard, Hare, Carlin, Djankov etj.) kanë studiuar karakteristikat e ristrukturimit në vende të ndryshme me ekonomi në tranzicion; më së shumti në grupin e parë të ekonomive në tranzicion – Polonia, Hungaria, Republika Çeke, Sllovakia, Shtetet Baltike dhe Rusia – të ndjekura më vonë nga republikat Sovjetike. Këta studiues janë munduar të masin përcaktuesit e këtij ristrukturimi. Ndërmarrjet ishin njësitë e prodhimit të organizuar në mënyrë funksionale. Gjatë viteve të hershme të tranzicionit, ndërmarrjet u përballën me rënie të shitjeve. Ndërmarrjet filluan të prodhonin sipas kërkesave të tregut; duke ulur shitjet dhe gjithashtu zvogëluar nivelin e punësimit.

Pavarësisht nga mjedise të ndryshme institucionale dhe nga perspektivat e privatizimit, Bouin and Grosfeld (1994) kanë identifikuar ngjashmëritë në rregullimin e sjelljes në ndërmarrjet çeke dhe polake. Ata theksojnë pesë aspekte të rëndësishme të ristrukturimit të ndërmarrjeve në të dyja vendet: ligjore, organizative, komerciale, industriale dhe financiare. Për sa i përket ndryshimeve *ligjore* në këto vende kanë ndodhur transformime ligjore për të konsoliduar të drejtën e pronës dhe statutin e korporatave. Lidhur me dimensionin *organizativ* të ristrukturimit të ndërmarrjeve, mund të theksohen katër tendencat e zakonshme. E para, transformimi ligjor nuk mund të ndryshonte brenda natës menaxhmentin ekzistues të ndërmarrjeve ose korporatave; e dyta, reforma radikale e skemave nxitëse për punonjësit dhe menaxherët; trendi i tretë i përbashkët është rregullimi i punësimit që synon uljen e kostove operative dhe i fundit, trendi i katërt, është ndarja e aseteve në pronësi të ish-kompanive shtetërore. Kjo është arritur me anë të *leasing*-ut dhe /ose shitjeve të njësive të tepërta ose të quajtura *spin-off*. Ristrukturimi *komercial* përfshin riorganizimin intensiv të shitjes së departamenteve dhe përhapjen e metodave të reja të marketingut në të gjitha ndërmarrjet. Për sa i përket ristrukturimit *industrial* tendenca është ndërtimi i kapaciteteve shtesë më shumë sesa racionalizimi i kapaciteteve ekzistuese. Ndërsa aspektet *financiare* të rregullimit të ndërmarrjeve janë prekur nga faktorët ekzogjenë, kështu kompani specifike tentuan të përmirësojnë gjendjen e tyre financiare.

Duke parë me kujdes literaturën mbi ristrukturimin, në veçanti studimet Dabrowski dhe të tjerë (1991), Estrin dhe të tjerë (1993), Pinto dhe të tjerë (1993), Carlin dhe të tjerë (1994), dhe Grosfeld and Roland (1995), mund të identifikojmë aspekte të ndryshme të ndërmarrjeve në procesin e tranzicionit. Kjo literaturë në veçanti dallon ndërmjet rregullimit dhe ristrukturimit, ose (në thelb i njëjti dallim) ndërmjet

ristrukturimit mbrojtës dhe atij strategjik. Dallimi konceptual midis këtyre dy llojeve të ristuukturimit është vendimtar pasi që secili prej tyre merret me probleme të ndryshme dhe kërkon instrumente të ndryshme dhe aftësi për t'u kryer me sukses. *Ristrukturimi mbrojtës* në mënyrë thelbësore do të thotë marrjen e masave për të reduktuar kostot dhe shpenzimet, shpërndarjen e punës dhe reduktimin e aktiviteteve joproduktive të ndërmarrjes. Këto masa janë “mbrojtëse” në kuptimin që qëllimi i tyre parësor është mbijetesa e menjëhershme e ndërmarrjes. Ristrukturimi mbrojtës nuk nënkupton domosdoshmërisht ekzistencën e një strategjie për riorientimin e aktivitetit të ndërmarrjes në gjendjen e re ekonomike. Megjithatë, ky është një përbërës i nevojshëm fillestar i planeve strategjike afatgjata për të maksimizuar vlerën e ndërmarrjes. *Ristrukturimi strategjik* është një përgjigje ndaj nevojës për një ripozicionimin të thellë të burimeve. Kjo nënkupton futjen e linjave të reja të prodhimit, proceseve të reja, teknologjitë e reja dhe investimet e reja. Ristrukturimi strategjik është i lidhur ngushtë me shkallën e zhvillimit të sektorit financiar dhe me ndryshimet në qeverisjen korporative (që ka të bëjë me mekanizmat e monitorimit dhe kontrollit të menaxherëve nga pronarët, diskutuar në detaje në seksionin tjetër).

Studiues të ndryshëm kanë hedhur dritë mbi arsyet që mund t'i kenë detyruar menaxherët e ndërmarrjeve shtetërore të jenë më aktivë sesa pritej në ristuukturimin e ndërmarrjeve të tyre. Ata argumentojnë se kjo ka ardhur për shkak të rritjes së konkurrencës së produktit në treg, të kombinuar me forcim të kufizimeve buxhetore. Të dy kontribuojnë në ndryshimin e motivimit dhe nxitjes së menaxherëve për të ristuukturuar firmat e tyre. Carlin and Landesmann (1997) identifikojë dy “lloje të ristuukturimit të ndërmarrjes – duke u referuar ‘mbrojtjes- reaguese’ në njërën anë dhe ‘strategjike- aktive - e thellë’ nga ana tjetër”(fq.78). Lloji i parë i ristuukturimit i

referohet shkurtimeve të vendeve të punës, kërkime për tregje të reja për *inputet* dhe *outputet*, nëpërmjet të cilave ndërmarrjet kërkojnë t'u mbijetojnë ndryshimeve ekzogjene. Por zhvillimi i qëndrueshëm ekonomik dhe financiar në afat të gjatë, domethënë, lloji i dytë i rregullimit të vërtetë kërkon përshtatje të përhershme të teknologjive për prodhime të reja, mekanizma nxitës dhe strukturime financiare. Megjithatë, pavarësisht terminologjive të përdorura për të përcaktuar llojet e ristrukturimit, nuk ka dallime të mëdha ndërmjet “ristrukturimit mbrojtës dhe strategjik” dhe “mbrojtjes reaguese të cekët dhe strategjisë së thellë aktive”. Ky hulumtim do të shfrytëzojë dallimin midis ristrukturimit mbrojtës-reagues dhe ristrukturimit strategjik të thellë-aktiv për të analizuar shkallën e ristrukturimit të ndërmarrjeve kosovare.

Një tjetër klasifikim i procesit të ristrukturimit është zhvilluar nga Pohl dhe të tjerë (1997), në lidhje me ndarjen e aspekteve operative të ristrukturimit për sa i përket aspektit financiar. Tranzicioni nga një ekonomi e centralizuar në një ekonomi tregu do të sjellë përmbysje sidomos në ndërmarrjet prodhuese, ndërsa ndarja arbitrare e burimeve, që ka mbizotëruar në tranzicion, do të zëvendësohet nga forcat e tregut. Për të mbijetuar në një mjedis të ri ekonomik dhe në mënyrë që të jenë profitabile, ndërmarrjet kanë nevojë për ristrukturim operacional. Kjo do të thotë që forma e brendshme e ndërmarrjeve, tregu i produkteve dhe i *inputeve*, si edhe furnitorët duhet të ndryshojnë. Përveç ristrukturimit operacional, shumë ndërmarrje në vendet e Europës Lindore kanë nevojë edhe për ristrukturim financiar. Ristrukturimi *financiar* i një firme mund të marrë një nga të dyja format. Së pari, nëse ndërmarrja mund të strukturojë operacionet e saj, për të pasur rrjedhje pozitive të parasë, atëherë ndërmarrja duhet të vazhdojë operacionin e saj edhe kur nuk është në gjendje të shlyejë borxhet e papaguara. Së dyti, nëse ndërmarrja nuk ka asnjë mundësi për arritje pozitive afatgjatë të rrjedhjes së parasë

alternativa e vetme është likuidimi. Ndërmarrja pushon aktivitetin e saj, punonjësit pushohen nga puna dhe asetet e ndërmarrjes shiten që të paktën të paguhen borxhet, qoftë edhe një pjesë e tyre. Prandaj, një funksionim i mirë i sistemit të falimentimit (procedurat, institucionet dhe personeli i trajnuar) është gjithashtu thelbësor në funksionimin e duhur të procesit të ristrukturimit.

Kërkesat për ristrukturim të ndërmarrjeve në vendet e Europës Qendrore dhe Lindore janë të ndryshme. Shumë ndërmarrje do t'i nënshtrohen reduktimit radikal ose edhe likuidimit, ndërsa të tjera ndërmarrje do të lirohen nga barra e borxheve dhe do të ristrukturohen. Në pothuajse të gjitha rastet ekziston një nevojë urgjente për një riorientim të plotë të menaxhimit të biznesit, që në shumë raste kjo kërkon zëvendësimin e menaxhmentit. Disa studiues (të tillë si Barberis dhe të tjerë (1995), Claessens and Djankov (1999b) sigurojnë dëshmi që nxjerrin në pah rolin kritik të qarkullimit të kapitalit njerëzor, sepse prania e menaxherëve të rinj ngre mundësinë e ristrukturimit. Në këtë drejtim, mund të dallojmë dy kategori të gjera të sjelljes pasive në kundërshtim me reformat e tregut: në të parën, menaxhmenti mund të ketë interes në ristrukturimin aktiv të ndërmarrjes, por një gjë e tillë i ndalohej. Ndërmarrjet pasive, në këtë kuptim, janë ato ku opozita e brendshme është mjaft e fortë për të parandaluar çdo ristrukturim edhe në rastet kur ekzistojnë ose jo pengesa buxhetore. Në të dytën, menaxhmenti i mungon nxitja për të ristrukturuar, ose nxitja për ta bërë këtë është e dobët. Një nga arsyet mund të jetë se ata janë të aftë për të arritur nivele të larta të profitit edhe në mungesë të veprimeve për të përmirësuar pozitën e tyre.

Estrin dhe të tjerë (1993), i kategorizuan reagimet e ndërmarrjeve një goditje mikro-ekonomike që lidhen me tranzicionin në tri lloje: tërësisht pasive, aktive dhe shumë aktive. Në të njëjtën mënyrë, Carlin dhe të tjerë (1994), identifikuan tri modele

të sjelljes të cilat karakterizuan ndërmarrjet në vendet e Europës Qendrore dhe Lindore. Këto janë aktive, pasive dhe ristrukturim i paqartë. Ndërmarrjet në kategorinë e ristrukturimit aktiv ndërmarrin vendime ristrukturimi të cilat janë konsistente me zhvillimet e ekonomisë së tregut konkurrues. Disa ndërmarrje në mënyrë aktive përpiqen që të adoptohen ndaj presionit të tregut të ri duke reduktuar forcën e punës, duke mbyllur objekte jopërfituese, dhe duke shitur ose duke dhënë me qira asete joproduktive për ta. Për më tepër, nga ana strategjike e ristrukturimit, veprimet përfshijnë investime në objekte të reja, ngritjen e departamentit të marketingut (edhe pse shumë pak fonde ndahen për të) dhe ndryshime në produkt miks. Ndërmarrjet në kategorinë e ristrukturimit pasiv, nga ana tjetër, tregojnë ndryshime minimale organizative dhe po ashtu dhe ndryshime minimale të sjelljes. Kjo kategori e ndërmarrjeve në mënyrë pasive është në pritje të vendimeve për ristrukturim “nga lart”, të paaftë për të adoptuar masa për reduktimin e kostove. Kjo ndonjëherë ndodh për shkak të rezistencës së punonjësve (p.sh. rasti i menaxhment – punonjës në Poloni, shih Grosfeld and Roland, 1995). Në fund, ristrukturimi i paqartë i referohet situatave në të cilat sjellja aktive ekziston, por është e paqartë deri në çfarë shkalle kjo sjellje është në përputhje me çuarjen përpara të reformave të ekonomisë së tregut. Ky grup i ndërmarrjeve duken aktivë në ndërtimin e mbrojtjeve nga presionet e ndryshimit dhe në lobimin të zyrtarët ose me personelin e bankave me qëllim të përfitimit të ndihmës. Disa herë organizatat ndërmarrin hapa aktivë për të qenë të pavarur me qëllim që të parandalojnë shpërbërjen nga ana e shtetit.

Bevan dhe të tjerë (1999), theksojnë se ristrukturimi afatshkurtër shpeshherë ka ndodhur në periudhën pas liberalizimit, si persona të brendshëm, të cilët përpiqen të marrin masa mbrojtëse për të siguruar vazhdimësinë e tyre. Ristrukturimi afatgjatë në

përgjithësi ka ndodhur përpara privatizimit. Për më tepër, qeveritë mendojnë se ristrukturimi mund të ishte më efektiv dhe i drejtuar më mirë nëse iu lihej në dorë pronarëve të rinj. Në këtë aspekt, Pohl dhe të tjerë (1996), thekson se dy strategji të ndryshme të reformës janë diskutuar në ekonomitë në tranzicion: *ristrukturimi mikro* dhe *ristrukturimi sistematik*. Përkrahësit zakonisht fokusohen në mangësitë në nivel të ndërmarrjes dhe theksojnë rolin e investitorëve strategjikë, të cilët mund të sigurojnë kapital dhe ekspertizë menaxheriale në ristrukturimin e ndërmarrjeve. Nga ana tjetër, mbështetësit e ristrukturimit sistematik argumentojnë se për të përmirësuar performancën e nivelit të ndërmarrjeve, sistemi ekonomik është i pari që duhet të ndryshojë. Në këtë pikë ristrukturimi do të ndodhë pothuajse automatikisht. Çelësi i ndryshimit ndërmjet dy strategjive është shpejtësia dhe mënyra e privatizimit. E para thekson nevojën e gjetjes së pronarëve më të mirë privatë, ndërsa tjetra thekson shpejtësinë mbi cilësinë, duke insistuar që privatizimi i shpejtë dhe masiv do të udhëheqë në një ristrukturim më të shpejtë të ndërmarrjeve. Për këtë, kërkimi i pronarëve më të mirë i lihet tregut të kapitalit mbas privatizimit. Sipas komenteve të Estrin të punimi i Aghion dhe të tjerë (1994a), privatizimi dhe ristrukturimi janë ndikuar nga faktorë pozitivë dhe negativë. Faktorët pozitivë kanë të bëjnë me qasjen të faktorët të cilët ndikojnë në ristrukturim, dhe sa më i rëndësishmi është faktori financiar në periudhat afatshkurtra, por gjithnjë e më shumë edhe të faktorët teknologjikë, në marketing dhe të njohuritë menaxheriale të cilat mund të vinë nga një partner i huaj. Faktorët negativë lidhen me rrezikun e mospërshtatjes. Ekziston një numër rrethanash, në të cilat menaxherët dhe punonjësit nuk janë të motivuar as për të ristrukturuar e as për të mbajtur *status-quo*, por për të shfrytëzuar mungesën e së drejtës pronësore me qëllim të vjedhjes së aseteve.

Shkalla e ristrukturimit ndryshon jo vetëm ndërmjet ndërmarrjeve, por edhe ndërmjet shteteve. Dallimi ndërmjet procesit të ristrukturimit të ndërmarrjet e ndryshme lidhet me një sërë shkaqesh që janë shpjeguar nëpërmjet studimit të përcaktuesve të ristrukturimit. Sipas fakteve të siguruara nga Pinto dhe të tjerë (1930), Estrin dhe të tjerë (1995a dhe b), Estrin and Takla (1995), Pohl dhe të tjerë (1996), Claessens dhe të tjerë (1997), shtrirja e ristrukturimit duket se është ndikuar nga një sërë faktorësh siç mund të jenë kushtet fillestare dhe politikat qeveritare dhe po ashtu edhe nga faktorë të tjerë specifikë të ndërmarrjeve. Gjithashtu, autorë të ndryshëm kanë studiuar përcaktuesit kryesorë të ristrukturimit të ndërmarrjeve në ekonomitë në tranzicion të cilat reflektojnë faktorët specifikë të vendit. Autorë të tjerë, si Carlin and Landesmann (1997), faktorët e mëposhtëm i kanë nënvizuar si përcaktuesit kryesorë të procesit të ristrukturimit: ngurtësinë dhe kufizimet buxhetore (duke përfshirë edhe subvencionet), borxhet e ndërmarrjeve, perspektivat e privatizimit, kornizën ligjore dhe institucionale të nevojshme për të mbështetur zhvillimet e sektorit privat dhe thellimin e nivelit të konkurrencës. Liberalizimi i tregut, i kombinuar me politika strikte monetare dhe fiskale, së bashku me privatizimin, reformat e sistemit financiar dhe forcimin e ligjeve mbi falimentim kanë kontribuar në ndryshimin e perceptimit të strukturës së ndërmarrjeve, duke vepruar në mënyrë të drejtpërdrejtë ose të tërthortë për kufizimet e mundshme në sjelljen e ndërmarrjeve. Kështu, mësimet nga eksperiencat e suksesshme të vendeve të Europës Qendrore dhe Lindore tregojnë se ka raste kur nxitjet krijohen nga një proces i besueshëm i privatizimit, ashtu si ka ndodhur në Republikën Çeke dhe në Hungari, ndërsa në raste të tjera (rasti i Polonisë) është rreziku i lartë i falimentimit dhe i likuidimit ai që ofron motivim dhe nxitje për menaxherët që të ndërmarrin masa ristrukturimi për ndërmarrjet e tyre.

Një dimension tjetër i ristrukturimit ka të bëjë me karakteristikat e menaxhimit (agjentit) të cilët ndërmarrin veprime për të ristrukturuar ndërmarrjen. Ristrukturimi i ndërmarrjeve mund të fillojë nga menaxherët e niveleve të ndryshme, nga punonjësit ose nga shteti. Për disa ndërmarrje objektivi i ndërhyrjes së qeverisë është ristrukturimi dhe rritja e vlerës së firmës, e për rrjedhojë rritjen e çmimit të cilët mund të caktojnë për shitje. Carlin and Landesmann (1997) fokusohen në atë sesi politika mund të vendosë që menaxheri “i mirë” i ndërmarrjes shtetërore është i detyruar të ushtrojë përpjekje për të ristrukturuar dhe si rrjedhojë të zgjerojë aktivitetet e ndërmarrjes së tij. Këta autorë vërejnë se kur aftësitë e menaxherëve janë asete specifike, të cilat mund të jenë të zakonshme për një ndërmarrje shtetërore, perspektiva e privatizimit (jo thjesht ekzistenca e sektorit privat) është e nevojshme për nxitjen e ristrukturimit nga ana e menaxherëve të “mirë”.

Pra në mënyrë të përmbledhur mund të themi se ajo çfarë u diskutua në këtë pjesë është përcaktimi, dimensionet dhe modelet e ristrukturimit në vendet në tranzicion. Argumentuam se ristrukturimi është një proces shumëdimensional duke përfshirë të dyja politikat “mbrojtëse-reaktive, p.sh. pushimet nga puna, reduktimet e pagave, kufizimet buxhetore; dhe veprimet e “strategjisë së thellë”, p.sh., riorientimi i eksportit, ndryshime në produkt mix, ndryshime në strukturën e menaxhmentit, investimet e reja, që mund të sigurojnë përmirësime në performancën e ndërmarrjeve dhe rritje afatgjatë.

Përcaktuesit e shpejtësisë dhe të thellësisë së ristrukturimit janë të ndikuar nga faktorë të tjerë dhe nga nxitësit (të cilët në vetvete janë të ndikuar nga mjedisi ekonomik, në mënyrë të veçantë nga gjendja dhe forca menaxhuese si dhe nga tregu i kapitalit), por dhe nga faktorët specifikë të ndërmarrjeve (mbizotërimi i mekanizmave të

qeverisjes së korporatave dhe aftësive menaxhuese). Në këtë mënyrë, zgjerimi i ristrukturimit lidhet ngushtë me pronarët dhe me menaxherët të cilët janë të ndikuar nga efikasiteti i mekanizmave qeverisëse të korporatave. Këto mekanizma do t'i trajtojmë në seksionin e radhës.

2.2. Teoritë ekonomike dhe qeverisja e korporatave

Në seksionin e mëparshëm u argumentua se objektivi i ristrukturimit është transformim i ndërmarrjes në një ndërmarrje që maksimizon vlerat për pronarin. Megjithatë, përfituesit e përmirësimit të performancës mund të mos jenë gjithnjë pronarët. Shpërndarja e çdo përfitimi nga ristrukturimi i suksesshëm do të variojë në kompani të ndryshme në varësi të sistemit të qeverisjes së korporatës dhe nga pozita relative e pronarëve dhe e menaxherëve. Mekanizmi i qeverisjes së korporatave në çdo kompani reflekton natyrën dhe shtrirjen e ndarjes së pronësisë nga kontrolli dhe përcakton objektivin kryesor të kompanisë. Qeverisja e korporatës dhe ristrukturimi i korporatës janë të lidhura me njëra-tjetrën nëpërmjet zgjedhjes së mekanizmave për objektivat e ndërmarrjes dhe mekanizmave nxitës të saj.

Qeverisja e korporatave dhe ristrukturimi i tyre kanë aktorë të përbashkët. Këta janë menaxherët, të cilët pritët të veprojnë sipas objektivit të pronarëve dhe gjithashtu sipas rregullave të lojës. Në këtë kuptim, ristrukturimi i ndërmarrjeve mund të konsiderohet i lidhur ngushtë me çështje të qeverisjes së korporatës. Këtu, do të përqendrohemi tek objektivat menaxheriale dhe tek impakti i mekanizmave të qeverisjes së korporatave në rikthimin ose vënien në efikasitet të ndërmarrjeve duke përdorur përvojën e vendeve Perëndimore dhe atyre në tranzicion.

Në varësi nëse duan apo jo menaxherët që t'iu përgjigjen dëshirave të aksionerëve, fakt i cili lidhet ngushtë me efikasitetin e funksionimit të mekanizmave të qeverisjes së korporatës. *Qeverisja e korporatave iu referohet mekanizmave me anë të të cilave kompanitë kontrollohen, drejtohen dhe bëhen më të përgjegjshme.* Sistemi i qeverisjes së korporatave përbëhet nga fuqia e drejtorëve dhe nga detyrat e tyre, zgjedhjet brenda korporatës, rregullat e vendimmarrjes dhe përgjegjësitë e saj. Ashtu si Keasey dhe të tjerë (1997), që theksojnë se nuk ekziston ndonjë marrëveshje e përgjithshme në përcaktimin e qeverisjes së korporatës. Megjithatë, autorë të ndryshëm janë përpjekur të nxjerrin në pah aspekte të ndryshme të qeverisjes së korporatave. Shumë studiues (si Blair, 1995, Banka Botërore 1996) kanë përcaktuar qeverisjen e korporatave si monitorim dhe kontroll, zakonisht nga pronarët, në menaxhimin dhe performancën e ndërmarrjes. Kjo ka të bëjë me vendosjen e rregullave për ndarjen e vendimeve dhe për vendosjen e të drejtave të kontrollit ndaj palëve të interesuara dhe në ndarjen e informatave për përdorim efikas të burimeve në dispozicion. Në këtë aspekt, qeverisja e korporatave i referohet rrugëve që duhen ndjekur për të siguruar vendimet e korporatës; asetet dhe agjentët janë të drejtuar ndaj përmbushjes së objektivave të vendosura nga aksionerët.

Korporatat janë subjekt i kufizimeve të jashtme në formën e kushteve të tregut dhe kontrollit të jashtëm të imponuar nga ligji dhe nga rregulloret e juridiksioneve nën të cilat ato operojnë. Këto kufizime sjellin shumë implikime në sjelljen e korporatave, por ne do të ndalemi te mekanizmat nga të cilët ndikohen menaxherët në ekonominë e tregut, dhe më pas do të analizojmë karakteristikat e tyre në ekonominë në tranzicion. Çështjet e qeverisjes së korporatave arritën të dominojnë revista të biznesit në vitet 1980 si dhe ato të viteve 1990 (Blair, 1995). Vëmendja u përqendrua te zhvillimet e

mekanizmave qeverisës, nga vala “armiqësore” e atyre që kanë blerë kompanitë, dhe te ristrukturimi i korporatave; rritje e madhe e shpërblimit për drejtuesit ekzekutivë të korporatave; proces i vazhdueshëm i ristrukturimit dhe i zvogëlimit në shumë korporata në SHBA. Vendet në tranzicion kanë bërë përpjekje të krijojnë sistem të qeverisjes, nëpërmjet të cilit mund të menaxhojnë dhe të monitorojnë ndërmarrjet shtetërore dhe ato të privatizuara, të krijojnë infrastrukturë ligjore dhe institucionale për të mbështetur këto sisteme të qeverisjes dhe të mbrojnë dhe të inkurajojnë investimet e mëtejme.

Me qëllim që të kuptojmë karakteristikat e mekanizmave të qeverisjes së korporatave në ekonomitë në tranzicion, në Seksionin 2.2.1 do të trajtohet një pikëpamje e përgjithshme e teorive mbi qeverisjen e korporatave dhe mekanizmat e qeverisjes, të ndjekura nga një analizë e qeverisjes së korporatave në ekonomitë në tranzicion në Seksionin 2.2.2.

2.2.1 Teoria e qeverisjes së korporatave

Diskutimi ynë fokusohet në relevancën e teorisë së ndërmarrjes (objektivat e ndërmarrjes, kostot e transaksionit dhe problem i agjencisë), në mënyrë të veçantë te ndikimi i ndarjes së pronësisë dhe i kontrollit, modeleve të qeverisjes së korporatës, zhvillimit të mekanizmave qeverisës, dhe te problemet e përjetuara në zhvillimin e ekonomive të tregut.

Ekonomistët studiues të sipërcituar kanë theksuar se objektivi i firmës është maksimizimi i fitimit. Teoria e firmës i përshtatet kornizës së maksimizimit të teorisë neo-klasike. Megjithatë, “divorci” i pronësisë nga kontrolli, vërejtur nga Berle and Means në vitin 1932, ngriti dyshime mbi teorinë e firmës mbi maksimizimi të profitit. Shpërndarja e pronësisë, e cila i mban menaxherët e ndërmarrjeve në kontroll efektiv të operacioneve ka implikime në vlefshmërinë e qëllimit të maksimizimit të profitit sepse menaxherët mund të ndjekin interesat e tyre në dëm të aksionerëve. Prandaj ndarja e

pronësisë dhe e kontrollit mund të ketë ndikime në sjellje për teorinë e firmës. Atëherë, në vitet 1960 sociologë, psikologë të sjelljes dhe të ekonomistë (si Baumol, Cyert and March, Marris, Williamson) hedhin dyshime mbi teorinë neo-klasike. Kjo literaturë pohon se ndërmarrjet përbëhen nga një grup me konflikt interesash, dhe prandaj sjellja e tyre varet nga koalicioni dominues (Short, 1994). Për më tepër ata argumentuan se maksimizimi është i huaj për shumicën e ndërmarrjeve: menaxherët shumë shpesh përdorin rregulla të ndryshme për t'u përballur me paqartësitë e jetës së biznesit. Këto teori sugjerojnë se menaxherët, sipas funksioneve menaxheriale, e çojnë përpara firmën ku bën pjesë edhe profiti, por kjo është vetëm një nga elementet e shumta.

Duke ndjekur zhvillimet e teorisë së firmës, Williamson (1981) shpjegon se *“qasja e re mban qëndrimin e supozimit se struktura e korporatave në zhvillim ka për qëllim dhe prek ekonomizimin e kostove të transaksionit”* (fq. 1541). Shqetësimi i Williamson-it ishte përdorimi i analizës së kostos së transaksionit për të shpjeguar dështimet organizative dhe shfaqjen e hierarkive brenda tregjeve, për arsye të cilat lidhen me aftësinë për të kursyer kostot e transaksionit në treg. Ai i shpjegoi këto në terma të faktorit human dhe mjedisor si racionalitet i kufizuar (kufizime në marrjen dhe procesimin e informacionit), oportunizmi (interesi personal që kërkohet me dredhi), dhe specifikat e aseteve (investimi në asete specifike nga agjentë të cilët tentojnë t'i bllokojnë ato në transaksione duke gjeneruar shpenzime pa fund dhe në këtë mënyrë duke shkaktuar kosto të larta të daljes dhe duke çuar në marrëveshje të tejzgjatura). Duke marrë parasysh këta faktorë, problemi i organizatës ekonomike është vlerësimi i alternativave të strukturës qeverisëse duke marrë në konsideratë se racionaliteti i tyre kufizohet, ndërsa në të njëjtën kohë ruhen transaksionet nga sjellja oportunistike.

Mekanizmat e qeverisjes së korporatave përcaktojnë përgjigjet e tri elementeve të studimit të Williamson-it.

Williamson dallon strukturën organizative të formës U dhe të formës M dhe tregon se forma M e organizimit është më e pajisur për të reduktuar kostot e transaksioneve të korporatave moderne. Këto dy forma të organizimit kanë struktura të ndryshme të qeverisjes, që janë të lidhura me nivelin e autonomisë në vendimmarrje si dhe në sistemin e monitorimit dhe të kontrollit. Në këtë aspekt, forma M e organizimit i shërben për të kursyer në kufizimin e racionalitetit dhe në dobësimin e oportunitetit të menaxherëve. Një strukturë e tillë është në të mirën e qeverisjes së korporatës dhe në efikasitetin e informatave. Gjithashtu kjo formë pritet të reduktojë autoritetin e menaxherëve duke vendosur kontrollin e drejtpërdrejtë të shumicës së burimeve të korporatës në duar të menaxherëve dhe të niveleve të tjera. Por, Thompson and Wright (1995) duke analizuar studime të ndryshme empirike në vitet 1980, argumentojnë se forma M është e lidhur me performancë të dobët dhe me mungesë të kontrollit dhe të mekanizmave nxitës, duke sugjeruar që kjo formë nuk është një pajisje plotësisht efektive e qeverisjes.

Duke pasur parasysh ndarjen e pronësisë dhe të kontrollit, ekonomistët zhvilluan një model të menaxherit (agjentit) dhe të pronarëve (principalit) si një kornizë për analizën e divergjencave midis interesave të të dyja palëve. Shumë herë është e kushtueshme dhe e vështirë për aksionarët të sigurohen se menaxherët janë duke çuar përpara ndërmarrjen në interesin më të mirë të pronarëve të tij. Modeli i agjencisë është një ndër kornizat kryesore për të analizuar korporatën dhe sjelljen e saj. Është ndoshta më së qarti e artikuluar nga Fama (1980), dhe Fama and Jensen (1983) dhe Hart (1989 and 1995a). Ajo mbështetet në premisën se tregjet (në veçanti tregjet për kapital, puna

menaxheriale dhe kontrolli i korporatës) sigurojnë kufizimet më efektive në diskrecionin menaxherial, dhe se e drejta e votimit të aksionerëve duhet të përqendrohen në maksimizimin e fitimit. Në këtë kornizë, menaxherët pritet të jenë në përputhje me pronarët e jashtëm të ndërmarrjes private.

Megjithatë, duke pasur parasysh asimetritë e informacionit, është e vështirë për pronarët të sigurojnë menaxherë që ta bëjnë këtë (shih Shleifer and Vishny, 1997; Estrin and Wright, 1999). Mënyra më ideale do të ishte që menaxherët dhe investitorët të nënshkruajnë një kontratë të detajuar; por është e vështirë të hartohet një kontratë e plotë dhe e detajuar *ex-ante* sepse nuk mund të parashihen të gjitha të papriturat e mundshme në të ardhmen. Prandaj, duhet të parashikohen rrethanat që mund të lindin dhe menaxherët duhet të marrin kontroll të kushtëzuar të kontrollit, që i japin atyre fuqi për të operuar kundër interesave të investitorëve. Kontratat e pakompletuara rrisin kostot e monitorimit, prandaj u japin mundësi menaxherëve të ndjekin qëllimet e tyre në vend të qëllimeve të investitorëve. Potenciali për të rritur kostot e monitorimit është në veçanti me vend kur ekziston një numër i madh pronarësh, pra në struktura të shpërqendruara të pronësisë, duke krijuar dështim të tregut. Ky problem mund të minimizohet nëse pronësia është në duar të pronarëve të cilët posedojnë asete të mëdha dhe që do të përdorin fuqinë e votës së tyre për të ndikuar në sjelljen menaxheriale. Megjithatë, ashtu si Shleifer and Vishny (1997) që pohojnë se kjo do të kërkojë një sistem të fuqishëm ligjor me qëllim që të mbrohen të drejtat e votimit të aksionerëve që janë në pakicë.

Megjithatë, puna hulumtuese mbi teoritë alternative të firmës dhe ndarjen e pronarëve nga kontrolli, ka argumentuar (Demsetz and Lehn, 1988; dhe Jensen and Meckling, 1976) që një numër i mekanizmave i detyrojnë menaxherët të sillen si

maksimizues të profitit. Mekanizmat e qeverisjes së korporatave kërkojnë që të adresojnë problemet e agjencisë të cilat prekin firmat e mëdha të karakterizuara nga ndarja e pronësisë dhe kontrolli. Kështu, Boot and Macey (1999) argumentojnë se qeverisja e korporatave duhet të kërkojë kosto kontraktuale më të ulët duke siguruar mbrojtje të aksionerëve pakicë me të drejta pronësore të përcaktuara mirë, përpilim rregullash dhe zbatim të besueshëm të këtyre rregullave. Për më shumë sistemi i qeverisjes korporative duhet të ofrojë nxitës për inovacion, p.sh duhet të promovojë investimet dhe aktivitetin ndërmarrës. Zhvillime të tjera organizative si menaxhimin e blerjes së ndërmarrjes ose të një pjese të saj, blerjen e ndërmarrjes nga menaxhmenti i saj duke përdorur kapital të jashtëm, bashkëpronësia me punonjësit gjithashtu ndikojnë në qeverisjen e korporatës. Në mënyrë tipike këto ndryshime ndikojnë në stimujt e ndërmarrjes. Këto zhvillime, të cilat janë quajtur “transaksione të ristrukturimit të korporatës” nga Thomson and Wright (1995), pritet që të kenë një ndikim pozitiv në performancë si rezultat i stimujve të përmirësuar për të minimizuar kostot dhe reagim më të shpejtë ndaj ndryshimeve të kushteve të tregut.

Mekanizmat e qeverisjes së korporatave, të aplikuar në vende të ndryshme, variojnë sipas sistemit ligjor dhe traditave të cilat janë zhvilluar në një kohë të gjatë. Literatura mbi qeverisjen e korporatave dallohet sipas tri llojeve të modeleve (Berglöf, 1997; Groenewegen, 1997; Boot and Macey, 1999; Pistor, 2000; etj.) dhe konkretisht *Modeli Anglo – Amerikan* përshkruhet si model në të cilin interesi i aksionerëve është qendror. Menaxhmenti i ndërmarrjes kontrollohet nga mekanizma të ndryshëm disiplinor të cilët veprojnë në interes të aksionerëve. Në këtë model, shefi ekzekutiv është menaxheri më i lartë dhe disiplinaohet nga një sërë institucionesh. Në veçanti, bordi i drejtorëve zgjidhet nga aksionerët me detyrën për të monitoruar dhe vlerësuar

menaxhimin. Në sistemin *Kontinental European*, ndërmarrja konsiderohet një lidhje kontrate ndërmjet dy palëve të interesuara (p.sh. aksionerët dhe punonjësit). Në Gjermani, të dyja palët e interesuara janë të përfaqësuara nga ligji në bordin mbikëqyrës i cili mbikëqyr menaxhmentin. Transaksionet janë të qeverisura më shumë nga kontrata relative, të cilat janë afatgjata dhe më të përshtatshme sesa kontratat klasike. Reciprociteti, interesat e përbashkëta dhe ndërtimi i konsensusit janë elemente të rëndësishme të këtij modeli. *Modeli Japonez*, i bazuar në vlerat e komunitarizmit, ku menaxhmenti i ndërmarrjes kontrollohet nga një sërë mekanizmesh disiplinorë në mënyrë të tillë që të shërbehet interesi i shumicës së palëve të interesuara. Aksionerët, punonjësit, furnitorët, klientët, anëtarët e grupit të biznesit (*keiretsu*), qeveria, janë palët e interesuara. Kontratat në Modelin Japonez janë relacionale. Autonomia menaxheriale është vendimtare, gjë që i lejon menaxhmentit të zhvillojnë marrëdhënie afatgjata dhe kontrata të ndërsjella. Monitorimi i ndërsjellë në mes të palëve të interesuara është stimuluar nëpërmjet një interesi të përbashkët në mirëqenien e ndërmarrjes si një të tërë. Rivaliteti i fortë ndërmjet ndërmarrjeve, që u përkasin grupeve të ndryshme, sigurojnë stimuj të fortë për të alokuar burimet në mënyrë efikase në afat të shkurtër. Një model efikas i qeverisjes së korporatave i kombinon stimujt e fuqishëm konkurrues ndërmjet rivalëve dhe besimit afatgjatë të palëve të interesuara.

Ashtu si u argumentua më lart, mekanizmat e qeverisjes korporative janë mjete thelbësore në arritjen e qëllimeve të ndërmarrjeve. Literatura mbi qeverisjen korporative dallon ndërmjet “*zërit-voice*” dhe “*daljes-exit*” si dy alternativa strategjike që aksionerët mund të përdorin (Hirschman, 1970; Gray and Hanson 1993; Blair 1995; Short and Keasey, 1997; Pistor, 2000). “Zëri” i referohet kontrollit nëpërmjet së drejtës së votës, duke përfshirë punësimin dhe shkarkimin e menaxherëve, ligjet e aksionerëve dhe të

ngjashme me to. “Dalje” nënkupton që aksionerët mund të likuidojnë pronat e tyre duke i shitur ato në rast se nuk janë të kënaqur me mënyrën sesi menaxhohet ndërmarrja. Të dy mekanizmat mbrojnë aksionarët, por ata ofrojnë rrugë të ndryshme për këtë qëllim dhe sigurohen sipas rregullave të ndryshme ligjore. Në veçanti “zëri” përfshin të drejtat e aksionerëve pakicë për të thirrur komisione të auditorëve, dhe për të paraqitur kërkesa për kuorum për takim të aksionerëve për të marrë vendime të detyrueshme. Gjithashtu, disponibiliteti i mekanizmave “dalje” ndikon në nxitjen e investitorëve për të marrë pjesë në monitorimin e ndërmarrjes. Këto mekanizma zakonisht operojnë nëpërmjet shkëmbimit likuid të aksioneve si në Shtetet e Bashkuara. Në të kundërt, tregu i kapitalit më pak likuid në Gjermani mund të ketë detyruar aksionerë të shumtë që të ushtrojnë një zë më të fuqishëm në qeverisjen korporative (Dittus and Prowse, 1996).

Ashtu si Frank and Mayer (1990) që argumentojnë se akti i blerjes së një ndërmarrjeje, si një disiplinë mbi ndërmarrjet, lejon që kontrolli të transferohet nga menaxhmenti joefikas te menaxhmenti efikas dhe inkurajon konvergjencë të interesave ndërmjet menaxhimit dhe aksionerëve. Ky argument mbështetet edhe nga Keasey dhe të tjerë (1997), i cili i referohet dëshmive të ofruara nga Gibbs (1993) dhe Markides (1995) duke sugjeruar se kërcënimi i blerësve të ndërmarrjes i detyron menaxherët në detyrë ta ristrukturojnë atë. Për më tepër, mungesa e aktivitetit të blerësve të ndërmarrjes, si në Gjermani ashtu edhe në Japoni, mund të shpjegohet pjesërisht nga likuiditeti i tregut të aksioneve (Boot and Macey, 1999).

Krahas mekanizmave të mësipërm, të cilat adresojnë problemet e agjencisë, auditimi i pavarur dhe standardet e kontabilitetit janë esenciale. Së pari, për të identifikuar marrëdhëniet potenciale mashtruese dhe keqpërdorime të ngjashme të aseteve nga ana e menaxherëve të ndërmarrjes (Benston, 1982). Informatat të cilat

menaxhimi duhet t'ia ofrojë aksionerëve duhet të jenë të rregulluara në mënyrë rigorozë. Transaksionet, të cilat përfshijnë punën, mallra të ndërmjetme, kapital, dhe teknologji duhet të rregullohen me kontrata të kompletuara, në të cilat detyrimet dhe përgjegjësitë janë të përshkruara në detaje, kushtet janë të specifikuara mirë, dhe sanksionet janë të përshkruara në mënyrë të qartë. Në fund, baza ligjore dhe rregullat mbi falimentimin duhet të përcaktojnë sesi një ndërmarrje duhet të kontrollohet dhe të menaxhohet. Kërkesat e cilës palë në ndërmarrje kanë përparësi, dhe kur ose nëse ndërmarrja ballafaqohet me vështirësi dhe në mënyrë të veçantë nëse kërkohet mbrojtje të gjykatave të falimentimit.

Studimet e fundit (të diskutuara më lart) sugjerojnë që kufizimet aktuale institucionale mbi sjelljen menaxheriale në modelin Kontinental (duke përfshirë edhe drejtorët joekzekutivë të zgjedhur, procesit të auditimit, kërcënimin e marrjes nën kontroll etj) shpesh janë të papërshtatshme për të parandaluar përdorimin e aseteve të korporatës në mënyrën e diktuar nga interesat e menaxherëve. Ata që besojnë se modeli Anglo-Amerikan vuan nga abuzimi i pushtetit ekzekutiv argumentojnë për ndryshime statutoire në qeverisje. Një model alternativ është *modeli i palëve të interesuara (stakeholders)*. Propozimi qendror i kësaj qasjeje është se qëllimi i ndërmarrjes duhet të përcaktohet në mënyrë më të gjerë se vetëm mirëqenia ose maksimizimi i fitimit për aksionerët.

Pavarësisht nga ndryshimet ndërmjet sistemeve të qeverisjes së korporatave të diskutuara më lart, Boot and Macey (1999) vërejmë se këto sisteme janë konvergjente krahas disa dimensioneve. Prandaj, për shembull, në Europën Qendrore është rritur presioni për përmirësimin e likuiditetit të tregjeve të aksioneve dhe të pronësisë së

aksioneve. Në të njëjtën kohë, në Shtetet e Bashkuara është vërejtur koncentrimi në ritjen e përfshirjes së investitorëve institucionalë.

Duke e përmbledhur, hierarkia e autoritetit dhe përgjegjësisë në korporatat moderne është ndërtuar mbi marrëdhëniet e agjencisë në mes të grupeve të interesit. Kjo përcakton nëse ndërmarrja është duke operuar në mënyrën që dëshirojnë aksionerët. Ky është problemi i ndarjes dhe kontrollit të pronësisë. Studiues të ndryshëm dakordohen se një ndarje e tillë mundëson që sjellja e kompanisë të ndryshojë nga objektivat e pronarëve. Por, sjellja oportuniste e menaxherëve mund të reduktohet nga përdorimi i mekanizmave të qeverisjes korporative. Mekanizmat alternativë janë zhvilluar ndër vite duke reflektuar mjedisin ligjor dhe atë institucional.

Ashtu siç edhe u përmend në fillim të këtij seksioni, ekonomitë në tranzicion kanë nevojë të kuptojnë implikimet e qeverisjes së korporatave dhe të krijojnë mekanizmat e duhur të qeverisjes së korporatave duke filluar nga e para, ashtu si reformojnë sistemin e tyre ekonomik. Rishikimi i çështjeve, që kanë të bëjnë me qeverisjen e korporatave në tranzicion ,paraqitet në seksionin vijues.

2.2.2 Qeverisja e korporatave në tranzicion

Edhe pse qeverisja e korporatave fillimisht është analizuar nga studiues të ndryshëm për sa i përket kontekstit të ekonomisë së tregut, të krijuar dhe të maturuar, ka luajtur një rol të rëndësishëm në debatet mbi reformat mikroekonomike në ekonomitë në tranzicion. Këto ekonomi shumë shpesh janë ballafaquar me pasojat e mekanizmave të papërshtatshëm të qeverisjes së korporatave si rezultat i shpërndarjes së aksioneve ndërmjet një numri të gjerë të pronarëve, karakteristikave të menaxherëve dhe anëtarëve të bordit, pasivitetit të bordit që ka ndikuar në efikasitetin e mekanizmave të monitorimit (Johnson, 1996). Këto problem kanë qenë më themelore në ekonomitë në tranzicion. Për të kuptuar më mirë karakteristikat e problemeve të mekanizmave të

qeverisjes së korporatave gjatë tranzicionit, ky seksion ofron një përmbledhje të mekanizmave qeverisës në ekonomitë e centralizuara, dhe për debatet mbi tipologjitë e pronarëve, lidhur ngushtë me zgjedhjen e politikave të privatizimit dhe të stimujve të menaxherëve. Sfida e reformës së qeverisjes së korporatave, në ekonomitë në tranzicion, është që të gjenerojë një mjedis në të cilin çdo aksioner dhe menaxher të inkurajohet për një performancë afatgjatë.

Në një ekonomi të komanduar, shteti ushtron të drejtën e kontrollit mbi ndërmarrjet kryesisht nëpërmjet planeve të specifikuara të prodhimeve dhe të *inputeve* që duhen përdorur. Menaxherët në këto ekonomi motivohen të ndjekin planet nëpërmjet interesimit për zhvillim të karrierës dhe për bonuset e paguara për përmbushjen dhe tejkalimin e planit të prodhimit. Por ky sistem u përball me probleme serioze të cilat minuan efikasitetin e tij (Stiglitz, 1994). Megjithatë, në ekonomitë në tranzicion, mekanizmat e qeverisjes korporative janë të ndryshme nga ato të ekonomive të centralizuara.

Ekonomitë në tranzicion ndryshojnë në mënyrë të konsiderueshme nga historitë e tyre, nga zhvillimi ekonomik dhe nga organizimi institucional, edhe pse ndajnë disa karakteristika të rëndësishme. Këto vende kanë një sektor të gjerë të ndërmarrjeve ku pronar është shteti dhe një sektor privat i cili përballlet me probleme të ndryshme të qeverisjes së brendshme. Një mekanizëm efektiv i ndërmarrjeve shtetërore bazohet në një autonomi më të madhe, por dhe në një mbështetje më të madhe mbi stimuj. Megjithatë, ashtu si Brada (1996a) që argumenton se krijimi i një mjedisi të qëndrueshëm makroekonomik, kufizimet e ashpra buxhetore, konkurrenca vendase dhe e huaj dhe pritjet për privatizim ka të ngjarë të prekin sjelljen e menaxherëve, në këtë aspekt, ka evidenca që strukturat qeverisëse joefikase shkaktohen nga prezenca e

kufizimeve të buta buxhetore në disa prej këtyre vendeve dhe në veçanti në Rusi (shih Berglöf and Von Thadden, 1999)

Siç diskutohet më lart, shumë mekanizma, të cilat e zgjerojnë rolin e pronarëve në një ekonomi tregu të maturuar, mungojnë në ekonomitë në tranzicion. Nuk është çudi se përse pronësia është e përqendruar më shumë në ndërmarrjet e vendeve të Europës Qendrore dhe Lindore (Frydman dhe të tjerë, 1997). “Pronarët e koncentruar”, të cilët nuk mund të mbështeteshin në institucione të tjera apo në marrëveshje të dizajnuara për të monitoruar dhe disiplinuar performancën menaxheriale, kanë pasur fuqinë dhe stimujt ta bëjnë këtë vetë. Prandaj, edhe pse ndarja e pronësisë dhe menaxhmenti ishin të zakonshme, problemet e agjencisë ka ta ngjarë të jenë “rrëmbyer” nga përfshirja e drejtpërdrejtë e pronarëve në shumë vendime të rëndësishme dhe në monitorim ditë pas dite.

Në fillim të procesit të tranzicionit ka pasur debate intensive mbi zgjedhjen e modelit European Kontinental ose Anglo – Amerikan për qeverisjen korporative për ekonomitë në tranzicion. Duke pasur parasysh gjendjen e sektorit bankar, shumë prej tyre e kundërshtuan dhënien e së drejtës këtyre bankave për të pasur kontroll mbi ndërmarrjet (Rostowski, 1995, dhe Dittus and Prowse, 1996). Në dritën e një tregu aksionesh të pazhvilluar në rajon, të tjerët dolën kundër duke mbështetur kontrollin e tregut financiar likuid (Corbett and Mayer, 1991). Për më tepër, bankat, si agjentë potencialë të qeverisjes së korporatave, zakonisht shqetësohen për kredidhënie afatshkurtër sesa për atë afatgjatë (EBRD, 1998), dhe zhvillimi aktual i tregut financiar në ekonomitë në tranzicion devijon nga të dyja modelet.

Si u diskutua më lart, menaxherët në ekonominë e tregut ballafaqohen me një sërë kufizimesh, si ato ekonomike (duke përfshirë kapitalin dhe tregun e punës) dhe

ligjore (duke përfshirë rregullat e qeverisë dhe ligjet mbi përgjegjësinë e mirëbesimit). *“Edhe pse monitorimi i aksionerëve është një nga kufizimet e shumta në sjelljen menaxheriale në ekonomitë e avancuara, ka ta ngjarë që kjo të jetë më e rëndësishme në fazat e para të reformës në ekonomitë e vendeve të Europës Lindore në atë masë që në tregjet për produkte, kapitali dhe puna menaxheriale janë ende të pazhvilluara dhe prandaj nuk ushtrojnë presion të fortë konkurrues të menaxherët”* (Gray and Hanson, 1993, fq.1).

Modeli i përshtatshëm varet nga disa faktorë specifikë të vendit si ai ekonomik, politik, historik dhe kulturor. Nuk është e mundur të “importohet” i gjithë modeli në kontekstin e Europës Qendrore dhe Lindore. Në këtë rajon, me një treg të pazhvilluar të tregut të aksioneve, dalja ka pak gjasa të jetë një opsion i frytshëm edhe për disa kohë, prandaj monitorimi aktiv i aksionerëve ka gjasa të jetë një nga format më të rëndësishme për qeverisjen korporative. Për më tepër, tregjet në Europën Qendrore dhe Lindore nuk janë në ekuilibër, prandaj dhe përmirësimet e mëdha varen nga ristrukturimi i suksesshëm në shkallë të gjerë në nivel kompanie. Modelet alternative të qeverisjes korporative duhet të gjykohen jo vetëm sesi ato ndikojnë në vendimmarrjen e përditshme, por gjithashtu nga mënyra sesi ndikojnë në kapacitetin e ndërmarrjes për ndryshim dhe ristrukturim (Gray and Hanson, 1993; Gray, 1996).

Efektiviteti i mekanizmave të qeverisjes korporative, në mënyrë të veçantë në ekonomitë në tranzicion, varet edhe sesi janë pronarët, dhe sa këta pronarë mund të monitorojnë menaxherët. Pronarë të ndryshëm mund të kenë objektiva të ndryshme, që rezultojnë nga stimuj të ndryshëm, që mund të kenë për të ushtruar të drejtat e kontrollit. Teoria sugjeron se ekziston një shumëllojshmëri e pronarëve: institucionet financiare mund të jenë aksionerë për llogari të tyre (si me kompanitë e sigurimeve, me fondet

pensionale, fondet e investimit dhe me bankat) ose si ndërmjetësues për të tjerë; aksionerët individualë mund të jenë thjesht investitorë të jashtëm të *portfolios* ose edhe të brendshëm (qoftë menaxherë, anëtarë të bordit a punonjës); dhe gjithashtu aksioner mund të jetë edhe vetë shteti. Për më tepër, tek ekonomitë në tranzicion mund të vërejmë edhe paraqitjen graduale të ndërpronesisë ndërmjet ndërmarrjeve, fondeve dhe bankave, me qëllim të ushtrimit efektiv të kontrollit mbi ndërmarrjet (shih Aoki and Kim, 1995; Gray, 1996; Earle dhe të tjerë, 1996; Frydman dhe të tjerë, 1997; Frydman dhe të tjerë, 1999; Hashi, 1998).

Zgjedhja e politikave të privatizimit në vendet e Eurpës Qendrore dhe Lindore ka rezultuar me modele të ndryshme të qeverisjes. Lloje të ndryshme të strukturës së qeverisjes së korporatave, që rezultojnë nga metoda të ndryshme të privatizimit, ofrojnë kombinime të ndryshme të të drejtave të pronarëve dhe kreditorëve dhe të stimujve menaxherialë dhe të autonomisë. Programet masive të privatizimit, për shembull, çojnë në shpërndarje relative të pronësisë së aksioneve, domethënë në një model qeverisës i cili do të mbështetet kryesisht në kontrollin e tregut më shumë sesa në kontrollin nga pronari i cili zotëron shumicën e aksioneve në ndërmarrje (Frydman and Rapaczynski, 1992; Boycko, dhe të tjerë, 1993; World Bank, 1996).

Ka qenë e diskutueshme çështja e qëndrueshmërisë së strukturave të shpërqendruara të pronësisë në kushtet e mungesës së mbrojtjes ligjore. Investitorët, që mbajnë minorancën e paketës së aksioneve, a do të mund t'i mbanin ato për një kohë të gjatë. Eksperienca ka evidentuar rezultatin e parashikueshëm, në shumë raste ka qenë koncentrimi i pronësisë së ndërmarrjeve të privatizuara në sa më pak duar. Kjo tregon se vetëm një kombinim i strategjisë së privatizimit dhe një kornizë ligjore e plotë dhe e duhur, si dhe zhvillimi i tregut të kapitalit mund të kenë mbështetur dhe mbajtur

strukturën e shpërbërë të pronësisë. Për më shumë, duke qenë se ndërmarrjet janë në rritje e sipër dhe pronësia është akoma më e shpërndarë, vërehen rritje të problemeve të agjencisë dhe të kostove të monitorimit. Në këtë drejtim, mirëmbajtja e një sistemi eficient të qeverisjes korporative, duke u larguar nga kontrolli qendror administrativ, paraqet një çështje qendrore në të gjithë Europën Qendrore dhe Lindore. Nxitja për të monitoruar mund të rritet duke i lidhur marrëdhëniet e pronësisë me marrëdhëniet e tjera ekonomike p.sh., duke inkurajuar aksionerët që të tregojnë interes më të lartë ndaj performancës së ndërmarrjes. Rëndësia e kësaj lidhjeje varet pjesërisht edhe nga roli si edhe nga qëndrueshmëria e sistemit ligjor formal në zbatimin e kontratave.

Në fakt, debati mbi mekanizmat e qeverisjes korporative ka pasur një ndikim të madh në zgjedhjen e metodave të privatizimit dhe pasqyron mjedisin ligjor brenda të cilit zhvillohet ristrukturimi i ndërmarrjeve. Në mungesë të funksionimit të një kornize ligjore dhe institucionale (duke përfshirë edhe ligjet mbi korporatat) dhe për pasojë lënia e kontrollit të korporatës në dorë të punonjësve të saj, bëri që ndërmarrjet ta kenë të vështirë rritjen e financave nëpërmjet financimit të jashtëm. Diskutimet tona në kapitujt e mëhershëm tregojnë se pa financime të jashtme dhe me presionet nga investitorët e jashtëm nuk mund të ketë ristrukturim të thellë dhe as investime strategjike (shih Grosfeld and Roland 1995; Pohl dhe të tjerë, 1996; Estrin and Wright, 1999). Prandaj, nevoja për ristrukturimin e ndërmarrjeve në ekonomitë në tranzicion nënvizon rëndësinë e mekanizmave efektivë të qeverisjes korporative.

Qeverisja e korporatave ndikon në sistemin e nxitjes dhe të sjelljes menaxheriale e cila, nga ana tjetër, ka një ndikim të fortë në shpejtësinë e procesit të ristrukturimit. Në fazën e tranzicionit ndërmarrjet fillojnë të rregullojnë sjelljen e tyre ndaj maksimizimit të fitimit në përgjigje të ndryshimit të kushteve të jashtme. Estrin and Hare (1992)

theksojnë se në fazën e paratranzicionit, menaxherët sillen si maksimizues të *outputit*, të cilët janë subjekt i kufizimeve të furnizimit, ndonëse kjo është një mënyrë e maksimizimit të bonuseve të tyre. Por gjatë fazës së privatizimit menaxherët janë më shumë të interesuar në maksimizimin e profitit, në rritjen ekonomike dhe me efikasitet teknik. Në mjedisin e ri ekonomik dhe me shfaqjen e tregut menaxherial, menaxherët kuptojnë se me anë të ristrukturimit ata mund të tregojnë aftësitë e tyre dhe të përmirësojnë pozitën e tyre në treg. Ristrukturimi i ndërmarrjeve reflekton në mënyrë të drejtpërdrejtë sjelljen e menaxherëve. Duke analizuar stimujt menaxherialë Aghion dhe të tjerë (1994), tregojnë se menaxherët e ndërmarrjeve, në periudhën paraprivatizimit shumë shpesh ristrukturojnë, veçojnë dhe mbyllin pjesë të ndërmarrjes që është nën kontrollin e tyre. Menaxherët janë të prirur të ristrukturojnë kur ata besojnë se do të kenë një pjesë gjatë ndarjes së aksioneve të ndërmarrjes. Pasiguria lidhur me perspektivat e privatizimit, e kombinuar me defektet në sistemin ligjor, inkurajon menaxherët që si masë mbrojtëse të transformojnë ndërmarrjet e tyre (shpërbëjnë ndërmarrjen në atë mënyrë që të ketë vështirësi gjatë programit të privatizimit) ose edhe duke shitur pjesë të cilat kanë mbetur plotësisht në duar të menaxhmentit. Menaxherët ishin të vetëdijshëm se mbajtja e *status-quo* do të çonte drejt falimentimit të ndërmarrjes përpara procesit të privatizimit, ndërsa nga ana tjetër ata mund të jenë aty aq gjatë sa të përfitojnë nga rezultatet e ristrukturimit.

Po ta përmbledhim, qeverisja e mirë e korporatave është themelore për funksionimin e shëndoshë të çdo ekonomie tregu që bazohet në pronën private. Zhvillimi i mekanizmave të përshtatshëm të qeverisjes korporative në vendet e Europës Qendrore dhe Lindore mund të ballafaqohen me të njëjtat çështje në ekonominë e Perëndimit. Në rastin e parë, hasim në një mungesë tërësore të parakushteve për një

infrastrukturë ligjore dhe institucione financiare, të cilat janë të papërshtatshme; një mjedis në të cilin menaxherët dhe punonjësit në detyrë kanë rrënjësuar të drejtat e tyre. Për të hartuar strukturat e qeverisjes së korporatave në ekonomitë në tranzicion, ekonomistëve u kërkohet të identifikojnë kushtet specifike nën të cilat funksionon kontrolli i korporatave, zbatueshmëria e këtyre kushteve në ekonomitë individuale në tranzicion, dhe qasja sa më efiçente në arritjen e këtyre kushteve.

Studimet për qeverisjen e korporatave në ekonomitë në tranzicion ofrojnë një kornizë bazë për ta analizuar këtë dukuri. Kjo kornizë identifikon një numër të fushave në të cilat është fokusuar ky studim dhe nënvizon një numër aspektesh për trajtimin e problemeve të qeverisjes korporative në këto ekonomi. Një kornizë e mirë e qeverisjes së korporatave duhet të mbrojë aksionerët; të sigurojë trajtim të barabartë për të gjithë aksionerët, duke përfshirë pakicat dhe aksionerët e huaj, të njohë të drejtat e të gjithë aksionerëve ashtu si parashihet nga ligji, dhe të inkurajojë bashkëpunimin aktiv ndërmjet korporatave dhe palëve të tjera të interesuara në krijimin e mirëqenies, vende pune, dhe stabilitet financiar të ndërmarrjes; të sigurojë deklaram në kohë dhe të saktë të të gjithë informacionit mbi ndërmarrjen, duke përfshirë gjendjen e saj financiare, performancën, pronësinë dhe qeverisjen; dhe të sigurojë udhëzime strategjike për kompaninë, monitorim efektiv të menaxherëve nga ana e bordi, si edhe llogaridhënie po nga ana e bordit dhe aksionerëve.

Në mjedisin e Europës Qendrore dhe Lindore, ku tregjet (në veçanti tregu i kapitalit dhe i punës) nuk janë të zhvilluara mirë, duhen inkurajuar aksionerët aktivë që të monitorojnë, ndërsa për politikëbërësit përparësi duhet të ketë krijimi i kornizave ligjore dhe institucionale. Dobësitë në mekanizmat e qeverisjes së korporatave shpesh u janë atribuar dobësive të ligjeve të ndërmarrjeve, gjë që çon drejt përmirësimit të ligjeve

statutore. Zhvillimi i kornizës gjithëpërfshirëse ligjore dhe institucionet efektive për të zbatuar ligjet janë përkrah faktorëve që mund të përmirësojnë efikasitetin e mekanizmave të qeverisjes korporative.

Duke ditur relevancën e mekanizmave të qeverisjes së korporatave për performancën e ndërmarrjes dhe stimulimin e menaxherëve për të ristrukturuar, është e nevojshme të bëhet vlerësimi i efektivitetit të qeverisjes korporative siç reflektohet në veprimet e ristrukturimit të ndërmarrjeve të ndërmarra nga menaxherët në ekonomitë në tranzicion. Gjithashtu, është i nevojshëm identifikimi i faktorëve që ndikojnë në këtë proces. Modelet ekonometrike, të cilat janë përdorur për të vlerësuar marrëdhëniet ndërmjet faktorëve të ndryshëm, janë prezantuar dhe analizuar në seksionet vijuese.

2.3. Modelimi i ristrukturimit të ndërmarrjeve

Studimet empirike mbi ristrukturimin e ndërmarrjeve fokusohen në dy fusha kryesore. Nga njëra anë disa autorë kanë qenë të fokusuar rreth gjetjes dhe specifikimit të indikatorëve të procesit të ristrukturimit dhe nga ana tjetër studiuesit kanë trajtuar matjen e ndikimit të ristrukturimit në performancën e ndërmarrjes si dhe ndikimin e faktorëve dhe politikave të ndryshme. Ky seksion merret me matjet e përdoruar për të treguar përcaktuesit e ristrukturimit dhe ndikimin në performancën e firmës në ekonomitë në tranzicion. Gjithashtu, çështja kryesore rreth ndërtimit të një modeli (i cili trajtohet në këtë studim), për të analizuar impaktin e ristrukturimit, do të diskutohet në kapitujt në vijim.

Duke parë dhe analizuar literaturën, mund të vërejmë një numër matjesh të përdorura për të identifikuar llojin dhe shkallën e zgjerimit të ristrukturimit. Barberis dhe të tjerë (1996), në studimin e tyre mbi privatizimin e dyqaneve në Rusi, kanë

përdorur një numër matjesh të një rëndësie strategjike si: rinovimi i kapitalit, ndryshimi i furnitorëve, rritja e orëve për të qëndruar hapur dyqanet, shkurtime të menaxhmentit dhe të punonjësve. Studiues të tjerë (shih Djankov and Pohl, 1997; Djankov, 1999a; etj) kanë përdorur indikatorë si qarkullimi i menaxherëve, reduktimi i punës, gjetja e tregjeve të reja, produkte të reja, shitje të aseteve dhe rinovime në nivel fabrikash me qëllim përmirësimin e kushteve të punës. Një masë alternative që është zhvilluar nga Estrin dhe të tjerë (1998a) dhe Estrin and Rosevear (1999), është “indeksi i ristrukturimit” i llogaritur si një indeks multidimensional për të vlerësuar shkallën e ristrukturimit në fusha të ndryshme të operimit të ndërmarrjeve. Indeksi i ristrukturimit matet duke bashkuar disa indekse të detajuara të sjelljes së menaxherëve gjatë procesit të ristrukturimit në fusha të ndryshme si ristrukturimin e tregut të produkteve, ndryshime në punësim, ndarjen dhe shitjen e aseteve, ndryshime në sistemin e pagave, të kompensimit dhe investimeve.

Duke ndjekur diskutimin në seksionin 2.1, ristrukturimi rrit aftësinë e ndërmarrjeve për të përmirësuar performancën e tyre. Në këtë drejtim, një numër i rëndësishëm i çështjeve rreth marrëdhënieve ndërmjet ristrukturimit dhe performancës janë analizuar nga studiues të ndryshëm si Earle and Estrin (1997), Claessens and Djankov (1997), Djankov and Pohl (1997), Pohl dhe të tjerë (1997), Djankov (1999a dhe b). Ata tregojnë se ristrukturimi të çon në përmirësim të performancës së ndërmarrjes, e matur nga profitabiliteti dhe produktiviteti. Zakonisht, është vërtetuar se përmirësimet do të reflektohen në rritjen e profitabilitetit, në përmirësimin e efikasitetit, dhe në rritjen e mundshme të *outputit*, ndërsa përmirësimet afatgjata do të reflektohen në indikatorë të tillë si shpenzime për investime. Këta studiues kanë përdorur masa alternative të profitabilitetit si Tobin Q, duke krijuar profitabilitet dhe profite në

kontabilitet në punën e tyre. Në të njëjtë kohë niveli produktiv i punës dhe rritja e faktorit të përgjithshëm të produktivitetit, gjithashtu është përdorur si indikator i përmirësimit të produktivitetit. Megjithatë, përveç rritjes së faktorëve të përgjithshëm të produktivitetit dhe Tobin Q, shumica e indikatorëve të performancës, të përmendur më lart, janë matur dhe janë përdorur për analiza statistikore më tepër sesa për analiza ekonometrike. Rishtazi, Estrin and Rosevear (1999) kanë përdorur indeksin e ristrukturimit si indikator të performancës në punën e tyre ekonometrike.

Përveç treguesve të ristrukturimit, një çështje tjetër ka të bëjë me identifikimin e përcaktuesve të ristrukturimit të ndërmarrjeve. Në këtë drejtim, modeli ekonometrik i ristrukturimit të ndërmarrjeve, i prezantuar nga Barberis dhe të tjerë (1996), është zhvilluar edhe më tej nga Claessens dhe të tjerë (1997) dhe Pohl dhe të tjerë (1997). Autorët e fundit kanë përdorur funksionin e prodhimit të Cobb – Douglas për të modeluar ristrukturimin e ndërmarrjeve të mesme dhe të mëdha për të identifikuar faktorët specifikë të ndërmarrjeve (duke përfshirë madhësinë, sektorin, formën e pronësisë dhe kohëzgjatjen e periudhës së privatizimit) dhe politikat qeveritare (si ajo e disiplinës financiare), të cilat më së shumti i kanë inkurajuar ndërmarrjet drejt ristrukturimit. Studiues të tjerë (si Weiss and Nikitin, 1998, Claessens and Djankov, 1999a; Djankov, 1999b; Frydman dhe të tjerë 1999) kanë përdorur një model të ngjashëm për t'u fokusuar në marrëdhëniet ndërmjet strukturës së pronësisë, ristrukturimit dhe performancës.

Ristrukturimi i ndërmarrjeve pritet të rrisë në mënyrë të dukshme efikasitetin duke reduktuar kostot e punës, energjinë dhe materialet e prodhimit, pa rritur intensitetin e shpenzimeve kapitale (Earle and Estrin, 1996; Claessens dhe të tjerë, 1997; Pohl dhe të tjerë, 1997). Shumë studiues kanë përdorur funksionin e prodhimit për të hulumtuar

marrëdhëniet dhe në veçanti për të vlerësuar faktorin total të produktivitetit. Funkzioni i Cobb-Douglas-it ka qenë forma më e përhapur dhe vazhdon të jetë e dobishme dhe e duhura për studime empirike për shkak të karakteristikave të ndryshme dhe në veçanti sepse është linear në formën logaritmike (Bridge, 1971). Funkzioni i prodhimit paraqitet si i tillë:

$$Y_{i,t} = A M_{i,t}^{\alpha_i} L_{i,t}^{\beta_i} K_{i,t}^{\gamma_i} \quad (2.1)$$

Ku $Y_{i,t}$ përfaqëson vlerën e *outputit* të ndërmarrjes i në kohën t ; A është konstantja, një parametër i efikasitetit; M , L dhe K janë respektivisht *inputet* materiale, numri i orëve të punës dhe kapitali: dhe α , β dhe γ janë pjesët përkatëse pozitive. Eksponenti i çdo variable të *inputit* tregon pjesën relative të atij *inputi* në produktin total. Duke e parë nga një këndvështrim tjetër, eksponenti i çdo variable *inputi* është elasticiteti i pjesshëm i *outputit* në lidhje me atë *input*. Për më tepër $(\alpha + \beta + \gamma)$ është një masë e ekonomisë së shkallës, ku $\alpha + \beta + \gamma = 1$.

Përdorimi i funksionit agregat të prodhimit ka qenë i diskutueshëm në studimet empirike ekonomike. Hildebrand and Liu (1965) dhe Walter (1968) duke argumentuar se me ndërshtete (në Shtetet e Bashkuara), të dhënat *cross-section* për industrinë, koeficientët Cobb-Douglas janë të parëndësishëm pasi *cross-section* e industrive nuk hedh dritë në ekonominë e shkallës kur të njëjtët janë vlerësuar në funksionin agregat të prodhimit. Gjithashtu, rezultatet e serive kohore japin të dhëna jobindëse mbi ekonominë e shkallës, që më shumë varen nga periudha kohore e analizës. Pavarësisht nga sa më sipër, Basu and Fernald (1995) duke supozuar kthime jo të vazhdueshme dhe konkurrencën joperfekte në *outpute* dhe tregjet e faktorëve, argumentojnë se rritja e faktorëve të përgjithshëm të produktivitetit është një masë domethënëse e sasisë ekonomike, edhe pse nuk mund të jepet një interpretim mbi funksionin e prodhimit.

Bazuar në metodologjinë e zhvilluar nga Basu and Fernald (1995), Claessens dhe të tjerë (1997), Weiss and Nikitin (1998) dhe shumë autorë të tjerë kanë përdorur funksionin e prodhimit Cobb-Douglas për të vlerësuar rritjen e faktorit total (të përgjithshëm) të produktivitetit, kryesisht duke përdorur panel data (pra, matrica të kombinuara variablash). Duke pranuar të metat e funksioneve të prodhimit të Cobb-Douglas, Claessens dhe të tjerë (1997) dhe Pohl dhe të tjerë (1997), nuk imponojnë kthimet e detyrueshme në kufizimet e shkallës në funksionin e prodhimit, domethënë nuk e kufizojnë shumën e pjesëve. Ata, gjithashtu, nuk i qëndrojnë supozimit për konkurrencë perfekte. Ashtu si nënvizojnë ata, këto dy supozime standarde janë të një rëndësie të veçantë për ekonomitë në tranzicion. Për shkak të implementimit të standardeve të reja të kontabilitetit nuk është e thjeshtë të sigurohen pjesët e shpenzimeve në faktorë të ndryshëm, shuma e të cilave të jetë 1. Në lidhje me supozimin tjetër, ekonomitë në tranzicion janë larg nga të qenit në konkurrencë perfekte pasi shumë ndërmarrje vazhdojnë të gëzojnë pushtet të fortë, të trashëguar nga periudha e mëhershme. Gjithashtu, tregu informal në këto vende ka pasur efekt për të shtrembëruar konkurrencën e tregut.

Matja e variablave të funksionit të prodhimit paraqet një shumëllojshmëri të vështirësive. Për matjen e kostos së punës mënyra më e mirë është matja e numrit të orëve të punës së përdorur në procesin e prodhimit. Kjo supozon se punonjësit janë homogjenë. Megjithatë, me kalimin e kohës, ose në mes të firmave të ndryshme, kjo variabël nuk mund të jetë homogjene. Edhe brenda ndërmarrjeve ka lloje të ndryshme të punës dhe lind pyetja si t'i agregojmë këto volume pune. Walters (1968) sugjeron se ponderimi me produktet marginale me bazë vjetore (e përfaqësuar nga pagat) është metoda më e përshtatshme, por shumica e studimeve empirike përdorin një shumë të

paponderuar. Claessens dhe të tjerë (1997) dhe Pohl dhe të tjerë (1997), nuk e injorojnë këtë problem të veçantë. Ata përdorën si ponderues pjesën respektive të shpenzimeve ndaj shpenzimeve totale për secilën ndërmarrje gjatë periudhës për të cilën është marrë kampioni (në të njëjtën mënyrë, janë përdorur pjesët respektive të shpenzimeve të *inputeve* të materialeve, të kapitalit dhe energjisë, si ponderues për zërat respektivë të shpenzimeve).

Në lidhje me varibalin e kapitalit, problemet e matjes janë edhe më të mëdha. Kjo matje varet ndjeshëm nga metodat e kontabilitetit të përdorur për asetet me vlerë fikse dhe për zhvlerësimin e tyre. Përdorimi i tij në veçanti është problematik në ekonomitë në tranzicion të cilat kanë kaluar periudha inflacioniste. Gjithashtu, në këto ekonomi vlerat e mbetura të aseteve fikse janë shumë të pasakta për shkak se janë prekur nga çmimet e shtrembëruara historike të trashëguara nga sistemi i mëparshëm. Nga ana tjetër, përjashtimi i kapitalit si faktor i prodhimit do të çojë në vlerësime të njëanshme të produktivitetit. Për këto arsye, bazuar në metodologjinë e zhvilluar nga Burnside dhe të tjerë (1995), Claessens dhe të tjerë (1997) dhe Pohl dhe të tjerë (1997), përdorën konsumin e energjisë si një përafrim për përdorim të kapitalit, duke supozuar se konsumi i elektricitetit për makineri është proporcional me kohën e punës së këtyre makinerive. Pavarësisht avantazheve nga pikëpamja empirike ky përafrim ka disa mangësi, të cilat lidhen me shpenzimet e përgjithshme të kapitalit. Një tjetër dizavantazh është se ky përafrim vendos kufizime në elasticitetin e përdorimit të pjesëve respektive të elektricitetit dhe kapitalit, i cili është i barabartë me 1.

Funksioni i prodhimit Cobb-Douglas përdoret për të vlerësuar rritjen e faktorit të përgjithshëm të produktivitetit (TFP) si një matës i performancës. Rritja e këtij treguesi

përfaqëson të dyja lëvizjet drejt kombinimit me efikasitet të mjeteve të prodhimit me teknologjinë aktuale dhe përmirësime të teknologjisë me kalimin e kohës.

Ekuacioni në vijim përdoret për të vlerësuar rritjen e përgjithshme të faktorëve të prodhimit:

$$Y_{i,t} = T_{i,t} \left[L_{i,t}^{s_L} M_{i,t}^{s_M} K_{i,t}^{s_K} \right]^{\gamma_i} \quad (2.2)$$

Ku, si shtesë e ekuacionit 2.1, s_L, s_M dhe s_K janë shpenzimet për punë, për material dhe *inputet* kapitale të përfshira në shpenzimet totale të ndërmarrjes i ; γ_i paraqet parametrin e kthimit të shkallës; dhe T është funksioni i faktorit të përgjithshëm të produktivitetit.

Ndryshimet te faktorët e përgjithshëm të produktivitetit (FPP) llogariten duke përdorur një procedurë në dy hapa. Vlerësimi nga ekuacioni 2.2 log-diferenca e totalit të të ardhurave të shitjes $Y_{t,i}$, *inputet* materiale $M_{t,i}$, numri i orëve të punës $L_{t,i}$ dhe kapitali $K_{t,i}$, do të çojnë në formën e mëposhtme:

$$\Delta y_{i,t} = \hat{a}_i + a_{i,t} (\beta_L \Delta l_{i,t} + \beta_M \Delta m_{i,t} + \beta_K \Delta k_{i,t}) + \hat{\varepsilon}_{i,t} \quad (2.3)$$

Ku $\Delta y_{i,t} = (\ln Y_{i,t} - \ln Y_{i,t-1})$ është log-diferenca e të ardhurave totale, $\Delta l_{i,t}$ është log-diferenca e numrit të orëve të punës, $\Delta m_{i,t}$ është log-diferenca e *inputeve* të materialit, $\Delta k_{i,t}$ është log-diferenca e energjisë së përdorur (i përdorur si tregues i përafërt për kapitalin). Më vonë në vitet 1998 autorët agreguan faktorët e prodhimit në bazë të sektorit.

Duke vlerësuar ekuacionin 2.3, Faktori Total i Produktivitetit është llogaritur si shuma e mbetjeve të $(\varepsilon_{i,t})$ dhe koeficient (a_i) të cilat janë vlerësuar bazuar në efektin për secilën ndërmarrje (efektet fikse të modelit).

$$\Delta t_{i,t} = \hat{a}_i + \hat{\varepsilon}_{i,t} \quad (2.4)$$

Ky është indikator i rritjes së produktivitetit për ndërmarrjen i në t vite dhe përdoret si indikator i performancës së ndërmarrjes. Me qëllim identifikimin e përcaktuesve të shkallës së ristrukturimit, variabla të ndryshme eksploratore si faktorët specifikë të ndërmarrjes, kohëzgjatja e procesit të privatizimit, forma e pronësisë, disiplina financiare, mbajtja e detyrimeve debitore dhe pronësia e bankës janë vendosur në analizën ekonometrike. Vlerësimi i faktorëve të përgjithshëm të produktivitetit për vitin e parë mund të përdoret si një autorizim për të vlerësuar efektet e kushteve fillestare të ndërmarrjeve që janë përshirë në kampionin e matjes së ristrukturimit.

Modelet e mësipërme ekonometrike janë përdorur për të vlerësuar efektet e variablave të ndryshme në performancën e ndërmarrjes. Natyrisht, aty ku procesi i vlerësimit të këtyre faktorëve dhe ndikimi i tij në ristrukturimin e ndërmarrjeve është mundësuar nga përdorimi i teknikave ekonometrike. Diskutimi i mëhershëm ilustron se nuk ekziston konsensus në një indikator të vetëm të performancës. Ashtu si tregojnë Bevan dhe të tjerë (1999), analiza e indikatorëve të performancës gjatë tranzicionit zakonisht kritikohet për aplikim të indikatorëve, të cilët do të duhej të përdreshin në ekonominë me tregje të maturuara.

Megjithatë, përveç problemeve të matjes së variablave në funksionin e prodhimit, të diskutuara më lart, studiues të ndryshëm në ekonomi të zhvilluara dhe në ato në tranzicion kanë nënvizuar probleme të shoqëruara me matje të performancës në studime të aplikuara. Bevan dhe të tjerë (1999), duke iu referuar Megginson dhe të tjerë (1994) dhe Boardman and Vining (1989), tregojnë disa nga problemet që janë shfaqur në studimet mbi ekonominë e zhvilluara. Prandaj, matja e vlerës së mbetur të kapitalit

mund të jetë e pasaktë për shkak të rregullimeve nëpër vite të kontabilitetit të cilat nuk marrin në konsideratë ndikimin e inflacionit dhe ndryshimet përkatëse të çmimeve.

Vështirësi të tilla janë edhe më të theksuara në ekonomitë në tranzicion (shih Carlin dhe të tjerë, 1994; Frydman dhe të tjerë, 1997; Earle and Estrin, 1997; Frydman dhe të tjerë, 1999). Prandaj, Tobin Q, i cili bazohet në vlerën e aseteve të ndërmarrjes, që është shumë problematike në ekonomitë në tranzicion kur tregu i kapitalit nuk ekziston apo kur nuk funksionon si duhet. Gjithashtu, fitimi është një masë jo e besueshme në performancën afatshkurtër sepse sistemi i kontabilitetit ndryshon në faza të ndryshme të tranzicionit, kështu dhe fitimi keqraportohet për qëllime tatimore.

Në lidhje me përdorimin e nivelit të produktivitetit të punës si një masë e ristrukturimit, mund të jetë çorientues pasi në fazat e hershme të tranzicionit, përmirësimi i konsiderueshëm në nivelin e produktivitetit të punës mund të shoqërohet me rënie të konsiderueshme të prodhimit. Gjithashtu, besueshmëria e të dhënave mbi forcën e punës mund të jetë e diskutueshme, pasi ndërmarrjet mund të bëjnë përpjekje për të ulur shpenzimet e kontributeve shoqërore duke dhënë një numër të pasaktë të punonjësve. Për më tepër, ky informacion i shtrembëruar reflektohet në nivelin e kostos së punës së raportuar. Duke qenë se niveli i produktivitetit të punës varet si nga reduktimi i punonjësve (si “mbrojtje”) edhe në rritjen e shitjeve (si ristrukturim “aktiv”), duhet të identifikohen faktorët të cilët kanë shkaktuar përmirësimin e tij.

Duke u ndikuar nga ndryshimet sistematike gjatë tranzicionit, interpretimi dhe identifikimi i performancës së ndërmarrjeve shpesh pengohet nga probleme të endogjenitetit dhe zgjedhjes së njëanshme të mostrës. Endogjeniteti tipik ndodh në analizën e efekteve të privatizimit në performancën e ndërmarrjeve se siç dihet firma e cila ka performancë më të mirë është shpesh ajo që privatizohet e para (Claessens and

Djankov, 1998; Frydman dhe të tjerë, 1999). Zgjedhja e njëanshme mund të korrigjohet duke u fokusuar në ndryshimet në nivel të matësve më shumë sesa në nivelin e tyre absolut (IMF 2000b). Gjithashtu, ndërmarrjet të cilat janë të zgjedhura për ristrukturim dhe privatizim nuk zgjidhen në mënyrë rastësore, dhe studiuesit duhet të ofrojnë informata mbi mostrën e zgjedhur dhe mbi metodën e përdorur.

Për ta përmbledhur mund të themi se shumë studiues kanë përdorur modele ekonometrike për të vlerësuar ndikimin e ristrukturimit në performancën e ndërmarrjes duke matur profitabilitetin dhe produktivitetin. Duke marrë në konsideratë problemet e shumta të matjeve, shumë nga studiuesit kanë përdorur rritjen e faktorit të përgjithshëm të prodhimit, e vlerësuar nga funksioni i prodhimit Cobb-Douglas, si indikator i performancës në analizat e tyre ekonometrike. Për të tejkaluar problemet, të cilat lidhen me saktësinë e variablave të përdorura për të matur indikatorët e profitabilitetit dhe produktivitetit, autorë të tjerë, në studimet e tyre, kanë përdorur indikatorë alternativë të quajtur “indeksi i ristrukturimit”. Në punën tonë empirike do të përpiqemi të kombinojmë modelet e matjes dhe do të përdorim analizën ekonometrike.

Duke qenë se diskutuam mbi çështjet se si studiues të mëparshëm kanë zhvilluar dhe përdorur modele për të vlerësuar ndikimin e përcaktuesve të ristrukturimit, tani ne, në seksionin e radhës, mund të vazhdojmë me analizën e gjetjeve të tyre në ristrukturimin e ndërmarrjeve në tranzicion.

2.4. Evidencat empirike mbi ristrukturimin

Analiza jonë e aspekteve kryesore të procesit të ristrukturimit dhe qeverisjes korporative u pasua me trajtimin e çështjes së studiuesve të mëparshme si ata kanë modeluar dhe matur ristrukturimin në tranzicion. Në këtë pjesë kemi parasysh gjetjet

kryesore dhe përfundimet e hulumtimeve të mëparshme mbi ristrukturimin e ndërmarrjeve në ekonomitë në tranzicion. Me qëllim shqyrtimin e faktorëve që ndikojnë në shkallën e ristrukturimit, ky seksion shqyrton çështjet që kanë të bëjnë me shkallën e ristrukturimit para privatizimit dhe pas privatizimit; me efektin e qarkullimit të menaxhimit; me qasjet alternative qeverisëse për të ristrukturuar ndërmarrjet shtetërore; dhe me efektin e formës së pronësisë së qeverisjes korporative, ristrukturimit dhe performancën e firmave. Këto çështje hulumtohen përmes një rishikimi të literaturës mbi këtë temë, një përmbledhje e së cilës është paraqitur si Shtojca 1 (a) “Përmbledhje e studime mbi faktorët e ristrukturimit të ndërmarrjeve në tranzicion”.

Një nga çështjet e ngritura nga studiues të mëparshëm mbi ristrukturimin ishte nëse është apo jo i nevojshëm ristrukturimi para privatizimit. Pinto dhe të tjerë (1993), nga hulumtimi i 75 ndërmarrjeve shtetërore gjatë viteve 1989-1992, treguan se privatizimi nuk është parakusht për ristrukturim. Ndërmarrjet shtetërore në të vërtetë ishin të angazhuara në disa ristrukturime në rrethana të reja të çmimeve dhe liberalizimit të tregut, me kufizime të forta buxhetore dhe rritje të konkurrencës. Ndërmarrjet shtetërore reagon duke ndërmarrë disa veprime të “ristrukturimit mbrojtës” të diskutuara më herët. Kështu, shumë ndërmarrje shtetërore ndërmorën reforma në fillim të tranzicionit, kur ende nuk ishin privatizuar. Duke diskutuar këtë çështje Blanchard and Shleifer¹ dolën në përfundimin se shkalla e reagimit varet nga vetë pritshmëria e zhvillimit të privatizimit. Në mënyrë të qartë puna e Pintos dhe e të tjerëve (mjaft unike në kohën kur u shfaq) duhet të shihet si mbështetëse e pikëpamjes sepse një numër i caktuar i ristrukturimit mbrojtës shfaqet si përgjigje ndaj kufizimeve të buxhetit dhe mjedisit konkurrues. Asnjë studim tjetër nuk ka argumentuar se një ristrukturim serioz

¹ Diskutim i publikuar te Pinto *et al.* (1993).

dhe i thellë, në shkallë të gjerë, mund të ndërmerret nga ndërmarrjet shtetërore. Në këtë drejtim Estrin and Richet (1993), nëpërmjet analizës së tyre të tri rasteve të studimit të ndërmarrjeve polake (nga industria e hekurit dhe çelikut, industria e prodhimeve të bardha dhe industria elektronike) ndërmjet viteve 1989 dhe 1992, argumentojnë se mungesa e të drejtave pronësore në periudhën e analizës ka penguar zhvillimin afatgjatë në këto ndërmarrje.

Carlin dhe të tjerë (1994), u përpoqën të klasifikojnë dhe të përmbledhin evidenca nga një numër i madh i sondazheve dhe rasteve të studimit mbi ristrukturimin në Poloni, Hungari, Sllovaki, Rusi dhe Republikën Çeke, vende të cilat ishin ndër të parat që u përfshinë në proceset e transformimit të madh ekonomik, pas atij politik. Gjetjet e tyre ishin se menaxherët kishin stimuj të dobët për ristrukturimin e ndërmarrjeve të tyre, gjë që lidhej me mungesën e tregut të punës menaxherial. Në disa raste gjetjet e tyre tregojnë një evidencë të qartë të menaxherëve që, pengoheshin nga punonjësit, të aplikonin strategji të thellë të ristrukturimit dhe kishin mungesë të qasjeve në financa për investime si në kapitalin fizik, ashtu edhe në aftësitë e zhvillimit të marketingut. Carlin dhe të tjerë (1994) ofruan dëshmi të limituara mbi ristrukturimin pas privatizimit, duke sugjeruar që ristrukturimi do të rritet mbas privatizimit pasi privatizimi në mënyrë të qartë transformon stimujt dhe menaxherët përballen me problemet e pronësisë. Ristrukturimi pengohet për shkak të mungesës së stimujve menaxherialë dhe mungesës së perspektivës dhe kjo si rezultat i nivelit të ulët të qëndrueshmërisë. Shumica e ndërmarrjeve zhvillojnë strategji afatshkurtra, ndërsa strategjia afatgjatë e ndërmarrjeve është e lidhur ngushtë me privatizimin. Përsëri, këto studime sigurojnë mbështetje të mëtijshme për nocionin “ristrukturim mbrojtës”. Nga

ky studim del qartë se mungesa e financave për ristrukturim dhe ekspertiza menaxheriale si dhe rregullimet afatgjata do të jenë shumë të vështira për t'u arritur.

Një qasje tjetër e studimit të përcaktuesve për ristrukturim dhe indikatorët e tij është zhvilluar nga Barberis dhe të tjerë (1995), të cilët kanë përdorur një hulumtim mbi 452 dyqane në Rusi, hulumtim i bërë ndërmjet viteve 1992 dhe 1993, për të vlerësuar faktorët që ndikojnë në ristrukturim. Ata argumentuan se suksesi i tranzicionit mbështetet në mënyrë kritike nga qarkullimi i shpejtë i kapitalit njerëzor (në mënyrë të veçantë atij menaxherial) krahasuar me mbikëqyrjen e aksionerëve ndaj menaxherëve ekzistues. Rëndësia e zëvendësimit të menaxhmentit për ristrukturim të suksesshëm është mbështetur nga Dyck (1997) dhe Gurkov (1998). Gurkov (1998) duke përdorur 20 raste studimi të ndërmarrjeve ruse gjatë periudhës 1994-1996, tregoi shtrirjen e ristrukturimit. Provat treguan se rritja e autoritetit dhe e pushtetit vendimmarrës të menaxherit rezulton në ndryshime organizative, ndërsa për sa i përket ndryshimeve strategjike ka pasur vetëm ndryshime të vogla në prodhim dhe në aktivitetet e marketingut. Këto gjetje mbështeten më vonë nga Claessens and Djankov (1999b) të cilët studiovan efektet e qarkullimit të menaxhmentit ndaj ndryshimeve në performancën e ndërmarrjeve duke përdorur të dhënat *cross-section* të 705 ndërmarrjeve çeke gjatë viteve 1993-1997. Ata tregojnë se emërimi i drejtuesve të rinj është i lidhur me përmirësimet në marzhet e fitimit dhe të produktivitetit të punës, veçanërisht nëse ata menaxherë janë përzgjedhur nga pronarët privatë.

Një tjetër studim empirik mbi ristrukturimin është zhvilluar nga Claessens dhe të tjerë (1997), dhe Pohl dhe të tjerë (1997), të cilët i konsiderojnë faktorët specifikë të ndërmarrjeve dhe politikat qeverisëse si përcaktues të ristrukturimit. Këto studime bazohen në një databazë të 6228 ndërmarrjeve shtetërore dhe private në Bullgari, në

Republikën Çeke, në Hungari, në Poloni, në Rumani, në Sllovaki dhe në Slloveni gjatë viteve 1992-1995. Studimet adresojnë çështje si politikat mund të shpjegojnë dallimet në performancën e ndërmarrjeve. Duke përdorur nivelin e të dhënave për firmat mbi performancën financiare dhe atë operative, Claessens dhe të tjerë (1997) treguan se ndërmarrjet në Republikën Çeke, në Hungari, në Poloni dhe në Sllovaki kishin rritje më të lartë të faktorëve të përgjithshëm të prodhimit, sesa ndërmarrjet në Bullgari dhe në Rumani që kishin më të ulëtën, ndërsa Sllovenia qëndronte në mes. Mësimet nga eksperiencat e suksesshme të vendeve të Europës Qendrore dhe Lindore janë se privatizimi i shpejtë dhe forca e disiplinës financiare mund të kthehen në ristrukturim profitabil. Sipas evidencave të ofruara nga këta autorë, ristrukturimi duket se është gjithashtu i ndikuar nga faktorë të tjerë, si p.sh. kushtet fillestare (ndërmarrje me nivel fillestar të produktivitetit të ulët tregojnë rritje më të lartë të produktivitet se ndërmarrjet e tjera), sektori (firmat në sektorët e duhanit, të mobilieve dhe të letrës përmirësohen më shpejt sesa firmat në sektorë të tjerë).² Një gjetje domethënëse ka të bëjë me rëndësinë e pronësisë: ndërmarrjet e privatizuara performojnë më mirë sesa ndërmarrjet shtetërore.

Në disa raste ristrukturimi nuk mund të dallohet nga studimet empirike për shkak të problemeve të matjes së produktivitetit. Ajo që shquhet në mes të këtyre problemeve është roli i sektorit informal. Për aq kohë sa ndërmarrjet përdorin edhe tregun formal dhe atë informal, rritja e produktivitetit nuk është plotësisht e matshme sepse përmirësimet në produktivitet, të fituara në tregjet informate, nuk mund të maten. Linz and Krueger (1998), duke përdorur një panel të dhënash prej më shumë se 2000 ndërmarrje civile (jo ushtarake) prodhuese në pesë rajone të Rusisë, studioan përmirësimin e produktivitetit të punës në këto ndërmarrje ndërmjet viteve 1992-1995.

² Argumenti kryesor konsiston te fakti se industria e lehtë kërkon relativisht më pak investime.

Ata treguan se shumë ndërmarrje ruse kishin aplikuar ristrukturim proaktiv të operacioneve të tyre, duke përdorur tregun formal dhe metodat e transaksioneve bazuar në kontrata, dhe gjithashtu në mekanizma informalë ose ekstra-kontraktualë.

Duke pasur parasysh se shumica e ndërmarrjeve në ekonomitë në tranzicion pritet të nisin ristrukturimin me iniciativën e pronarëve ose të menaxherëve të rinj, qeveritë kanë interes të veçantë për përfshirje në ristrukturimin e një grupi ndërmarrjesh që konsiderohet se kanë rëndësi strategjike. Qeveri të ndryshme (Shqipëria, Armenia, Bullgaria, Kazakistani, Republika e Kirgistanit, Maqedonia dhe Rumania) kanë implementuar “programe konservimi/izoluese” për humbje të ndërmarrjeve të mëdha shtetërore. Programet e konservimit kombinojnë karakteristikat e riorganizimit në falimentim, ashtu si janë zhvilluar në vendet e industrializuara, me ndërprerje të pagesave për punonjësit dhe asistencë në vendosjen në punë. Djankov (1999c) siguron evidenca në lidhje me programin e izolimit në Rumani duke përdorur informacione të kontabilitetit për 2,218 ndërmarrje të mesme dhe të mëdha në vitet 1992-1996. Gjetjet e autorit janë se programi mund të ketë vonuar ristrukturimin nga mosimponimi i kufizime të forta buxhetore, për ndërmarrjet që krijojnë humbje, dhe nga mosdetyrimi për zëvendësimin e menaxhmentit.

Një numër i konsiderueshëm i studimeve të fundit (si Earle dhe të tjerë, 1996; Gray, 1996; Frydman dhe të tjerë, 1997; Earle and Estrin, 1997; Weiss and Nikitin, 1998; Djankov, 1999b; etj) nxjerrin në pah që pas privatizimit, ndryshimet në qeverisjen e korporatave janë një kusht themelor për ristrukturimin e ndërmarrjeve në ekonomitë në tranzicion. Çështjet e performancës së ndërmarrjeve dhe qeverisjes korporative janë të lidhura me metodën e përdorur të privatizimit. Ka shumë diskutime nëse metoda të ndryshme të privatizimit sjellin shkallë të ndryshme të ristrukturimit dhe performancës.

Një studim i detajuar, i një rasti studimi nga studiues të tjerë (Carlin dhe të tjerë, 1994), tregon se ndërmarrjet e privatizuara në pronësi të investitorëve të huaj performojnë më mirë dhe ka një diferencë të vogël ndërmjet pronësisë nga punonjësit (menaxherë dhe punëtorë) dhe ndërmarrjeve me pronësi nga jashtë ndërmarrjes. Frydman dhe të tjerë (1997 dhe 1999), analizuan implikimet e performancës të 500 ndërmarrjeve të privatizuara në Republikën Çeke, në Hungari dhe në Poloni gjatë viteve 1990 dhe mesit të vitit 1994 dhe gjetjet e tyre janë se ndërmarrjet me pronësi nga jashtë ndërmarrjes performojnë më mirë se ndërmarrjet me pronësi të brendshme në shumicën prej matjeve të performancë. Megjithatë, ka mjaft ndryshime ndërmjet ndërmarrjeve në pronësi të punonjësve dhe ndërmarrjeve në pronësi të menaxherëve, prandaj praktika e zakonshme e vendosjes nën një ombrellë e të gjithë pronarëve nga brenda ndërmarrjes është e pajustificueshme. Përveç kësaj, në mes të pronarëve nga jashtë ndërmarrjes, ata gjetën evidenca se fondet e privatizimit ndikojnë në ringjalljen e kompanive të privatizuara. Megjithatë, rezultatet e Frydman dhe të tjerë (1997 dhe 1999) duhet të trajtohen me kujdes pasi periudha e operimit nën pronësinë private për vendet në fjalë ishte shumë e shkurtër për të garantuar këto përfundime përfundimtare.

Earle dhe të tjerë (1996) në hulumtimin e tyre , të realizuar gjatë viteve 1993-1994, konstatuan strukturat e reja të pronësisë, modelet e kontrollit dhe të sjelljes së ndërmarrjeve në 439 kompanitë e privatizuara ruse. Ata vëzhguan se diferenca ndërmjet ndërmarrjeve shtetërore dhe atyre të privatizuara, pavarësisht nga forma e pronësisë, nuk janë shumë të mëdha. Përsëri, si në studimin paraprak, arsyeja mund të jetë se studimi është kryer shpejt mbas kompletimit të privatizimit masiv dhe përpara ndryshimeve të mëdha të sjelljes, diferencat mund të rezultojnë nga struktura e re e pronësisë.

Djankov (1999a) studioi efektet e modeleve të ndryshme të privatizimit të punonjësit gjatë procesit të ristrukturimit në 92 ndërmarrje të privatizuara në Gjeorgji (i cili paraqiti privatizimin me koncesion të menaxherët si një metodë kryesore të privatizimit) dhe në 149 ndërmarrje në Moldavi (privatizimi u bë nëpërmjet fondeve të investimit) gjatë viteve 1995-1997. Djankov doli në përfundimin se ristrukturimi në Gjeorgji dhe në Moldavi është më i shpejtë në ndërmarrjet e blera nga menaxherët në krahasim me ndërmarrjet e blera me ankand ku kontrolli (i drejtpërdrejtë ose i tërthortë) mbetet te menaxherët.

Studimet më të fundit empirike, duke përdorur të dhëna për një kohë më të gjatë, i japin rëndësi edhe më të madhe asaj se performanca e ndërmarrjeve është e lidhur ngushtë me strukturën pronësore. Estrin dhe të tjerë (1998a), në hulumtimin e bërë në 150 ndërmarrje në vitet 1991-1997 adresuan pyetje që kishin të bënin me pronësinë e korporatës, performancën dhe ristrukturimin. Ata treguan se pronarët e jashtëm kanë ristrukturuar më shpejt dhe më mirë sesa pronarët e brendshëm, në veçanti në lidhje me shpenzimet sociale dhe punësimin. Këto gjetje mbështesin argumentin që menaxherët në ndërmarrjet me pronarë të brendshëm nuk e kanë të lehtë të marrin vendime për sa i përket çështjeve të punonjësve, të tilla si pushime nga puna ose për ndryshim të pagave. Claessens and Djankov (1999a) analizuan vlerësimin e tregut dhe profitabilitetin për 706 ndërmarrje çeke dhe shkalla e përqendrimit të pronësisë është e korreluar pozitivisht me profitabilitet më të lartë dhe me rritje të produktivitetit të punës.

Djankov (1999b) studioi marrëdhëniet ndërmjet strukturës së pronësisë dhe ristrukturimit të ndërmarrjeve për 960 ndërmarrje prodhuese të privatizuara në gjashtë Shtete të Reja të pavarura (SHRP), (Gjeorgjia, Kazakistani, Republika e Kirgistanit, Moldavia, Rusia dhe Ukraina) gjatë viteve 1995–1997. Për të dalluar efektet e pronësisë

në nivele të ndryshme, në studimin e tij empirik ai përdori dy mënyra të cilat prodhuan efekte kontradiktore. Analiza lineare tregon ndikim jodomethënës të pronësisë në ristrukturim. Megjithatë, duke përdorur analizën jolineare, autori tregon se pronësia e huaj është pozitivisht e lidhur me ristrukturimin e ndërmarrjeve në nivele të larta të pronësisë (rreth 30 për qind e aksioneve).

Gjithashtu, Filatotchev dhe të tjerë (1999), sigurojnë evidenca mbi fortifikimin menaxherial dhe mbi rolin e pronarëve të jashtëm në ristrukturimin pas privatizimit të bazuar në 314 ndërmarrje të privatizuara e të vëzhguara në vitet e fundit 1995 dhe në fillimet e vitit 1996 në Rusi. Ata sugjerojnë se kontrolli i punonjësve (*insider*) mund të vazhdojë për një periudhë më të gjatë kohore. Kontrolli i *insider*-it është vërtetuar të jetë i lidhur me një nivel të ulët të monitorimit të *outsider*-it, dhe marrëveshjet e fshehta të menaxherëve dhe punonjësve bëhen në mënyrë që ndikimi i *outsider*-ëve të jetë i ulët. Gjithashtu zbatimi i të drejtave ligjore për aksionerët punonjës tregohet të jetë i vështirë. Ristrukturimi i ndërmarrjeve është i kushtueshëm dhe kërkon financa të cilat mund të sigurohen nga investitorët e jashtëm, por analizat e hulumtimit tregojnë se pozicioni i rrënjësor i menaxherëve pengon zhvillimin e pronësisë të *outsider*-it. Kjo evidencë mbështetet në argumentin se transferimi i pronësisë nga *insider*-i tek *outsider*-i kushtëzohet nga korniza institucionale dhe ligjore për të mbrojtur të drejtat e aksionerëve dhe kreditorëve.

Në përgjithësi, mund të shihet se përmasat e ristrukturimit variojnë nga periudha para privatizimit dhe pas privatizimit. Ristrukturimi “mbrojtës” shihet te ndërmarrjet shtetërore si rezultat i një mjedisi të ri ekonomik dhe në veçanti si rezultat i kufizimeve të larta buxhetore, konkurrenca e tregut dhe perspektiva e privatizimit. Ristrukturimi më strategjik dhe më i thellë është ndërmarrë nga ndërmarrjet e privatizuara në mënyrë të

veçantë nga pronarë jashtë ndërmarrjes. Një arsye mund të jetë qarkullimi i kapitalit human, rritja e aftësive të reja menaxheriale dhe nxitja. Veçanërisht spikat ndikimi i performancës së ndërmarrjes dhe rritja e përqendrimit të pronësisë, por dhe struktura e pronësisë është e dominuar nga pronarë jashtë ndërmarrjes. Ashtu si e tregojnë shumë studime empirike, ekziston një lidhje e ngushtë ndërmjet qeverisjes korporative, pronësisë dhe përmasave të ristrukturimit. Implikimi i këtyre çështjeve në këtë punim hulumtues do të diskutohet në vijim të punimit.

2.5. Konkluzione

Procesi i transformimit të ndërmarrjeve shtetërore është konsideruar si një nga aspektet më të rëndësishme të tranzicionit. Ky kapitull u fokusua mbi çështje si sjellja e ndërmarrjeve, përmasat e ristrukturimit dhe qeverisja e korporatave duke bërë një analizë të hulumtimeve të bëra nga studiues të ndryshëm për vendet në tranzicion. Literatura analizon arsyet që qëndrojnë mbrapa ristrukturimit të korporatave kryesisht duke cituar rritjen e produktivitetit, kontrollin e kostove dhe veprime të tjera të dizajnuara për të maksimizuar mirëqenien e aksionerëve. Këto veprime mund të paraqiten nga ana e menaxherëve me stimuj të bazuar në mekanizmat e duhur të qeverisjes së korporatave. Mekanizmat e papërshtatshëm të qeverisjes korporative pengojnë ristrukturimin e ndërmarrjeve. Studimi i këtyre çështjeve në ekonomitë në tranzicion kërkon një qasje më të gjerë sesa ajo që është e nevojshme për ekonomitë e një tregu të maturuar në terma të dimensionit dhe përmasave. Shumica e studimeve teorike dhe empirike tregojnë se përmasat e ristrukturimit varen nga dallimet në specifikat e faktorëve të firmës po ashtu edhe nga faktorët e mjedisit institucional, ligjor

e ekonomik. Ndër faktorët specifike të ndërmarrjeve (si madhësia, sektori, produktiviteti fillestar, periudha pas privatizimit) e një rëndësie të veçantë është forma e pronësisë.

Reformat ekonomike, që kanë për qëllim ndërtimin e ekonomisë së tregut imponojnë kufizime të reja mbi ndërmarrjet shtetërore, duke kërkuar nga ato të rregullojnë sjelljen e tyre në mënyrë që të mbijetojnë. Stimujt e menaxherëve për të ristrukturuar ndikohen nga faktorë të ndryshëm, të cilët janë të lidhur ngushtë me stabilizimin e përgjithshëm makroekonomik, mjedisin ekonomik të tregut, dhe në veçanti me politikën e privatizimit të dizajnuar nga politikëbërësit. Megjithatë, dëshmitë nga studimet e mëparshme tregojnë se ndërmarrjet shtetërore shfaqin sjelljen e mbijetesës. Ristrukturimi në këto ndërmarrje ka qenë kryesisht i karakterizuar nga ristrukturimi mbrojtës reaktiv, duke u fokusuar në veprimet që ndikojnë në performancën e ndërmarrjes në një periudhë afatshkurtër. Shumica e menaxherëve të ndërmarrjeve shtetërore kanë reaguar pasivisht dhe kjo mund të shpjegohet nga mbizotërimi i mekanizmave nxitës. Literatura argumenton se mjedisi i qëndrueshëm makroekonomik, kufizimet e mëdha buxhetore, konkurrenca e brendshme dhe e jashtme e tregut dhe besueshmëria e politikave të privatizimit janë mekanizmat kryesorë që ndikojnë në sjelljen e menaxherëve në ndërmarrjet shtetërore.

Pavarësisht nga fakti se ndërmarrjet shtetërore ndoqën ristrukturim mbrojtës-reagues përpara procesit të privatizimit, studiues të ndryshëm kanë argumentuar se ristrukturimi strategjik ishte e lidhur ngushtë me privatizimin i cili solli pronarët e rinj me stimuj të fortë për të përmirësuar performancën e firmës për periudha afatgjata. Pyetjet të tilla se çfarë karakteristika do të kenë pronarët dhe çfarë ndikimi do të kenë ata mbi mekanizmat e qeverisjes së korporatave duhet të merret parasysh nga politikëbërësit kur përpilojnë modelet e mundshme të privatizimit. Mekanizmat nxitës

në ndërmarrjet private, në veçanti në ato ndërmarrje ku pronësia është e ndarë nga kontrolli, lidhen me efikasitetin e mekanizmave të qeverisjes korporative dhe me efektivitetin e faktorëve të mjedisit.

Ashtu si u diskutua në Seksionin 2, literatura mbi qeverisjen korporative propozon se aty ku tregu i kapitalit të vendit nuk mund të promovojë ristrukturimin e korporatave, ato që duhet të luajnë rol në kryerjen e këtij procesi janë konkurrenca në produkte, tregu i *inputeve* dhe ai menaxherial. Për më tepër, studiues të ndryshëm kanë argumentuar se në vende ku mbrojtja e aksionerëve është e dobët, përqendrimi i strukturës së pronësisë është i nevojshëm për promovimin e ristrukturimit. Ndërmarrjet e privatizuara shpesh kërkojnë investitorë të fuqishëm, jashtë ndërmarrjes, për të realizuar ristrukturimin e mundshëm.

Përvojat e vendeve perëndimore tregojnë se interesat e drejtuesve dhe agjentëve të ndryshëm në një ndërmarrje mund të harmonizohen me anë të sistemeve të përshtatshme stimuluese, rregullimet ligjore (si ato civile) dhe kuadrit institucional. Në mungesë të funksionimit të plotë të ligjeve, menaxherët me ose pa pronësi të aksioneve mundën në mënyrë efektive të shpronësojnë investitorët pakicë. Në këtë situatë, mbrojtja e investitorëve të jashtëm është e një rëndësie thelbësore: *outsider*-ët duhet të kenë mundësinë jo vetë për akumulim të aksioneve, por edhe të ushtrimit të kontrollit. Reforma në mbrojtje të investitorit mund të arrihet duke ndryshuar ligjin, duke ruajtur të drejtat e kreditorit dhe duke përmirësuar e forcuar zbatimin e tij. Në vendet në tranzicion, ku sistemi ligjor është i dobët, fokusi drejt forcimit të rregullave ligjore nuk është i mjaftueshëm. Implementimi dhe forcimi i këtij sistemi mbetet ende problematik.

Hulumtimi i literaturës mbi ristrukturimin dhe qeverisjen korporative tregon mungesë pothuajse totale të studimit të procesit të ristrukturimit në Kosovë. Njohuritë e

fituara nga ky kapitull kanë drejtuar këtë studim mbi shkaqet dhe pasojat e ristrukturimit në Kosovë. Analiza e lartpërmendur mbi përcaktuesit dhe modelet e ristrukturimit dhe qeverisjes së korporatave tregon qartë se lloji dhe struktura pronësore kanë efekte të mëdha në përmasat e ristrukturimit dhe në efikasitetin e mekanizmave të qeverisjes korporative. Pyetja si dhe pse procesi i privatizimit dhe karakteristikat e mjedisit Kosovar ndikojnë te stimujt e agentëve dhe në performancën e ndërmarrjes, adresohen në kapitullin tjetër.

KAPITULLI III: TEORITË DHE EVIDENCAT - PRIVATIZIMI

Privatizimi është konsideruar si një proces thelbësor për transformimin e ish-ekonomive të centralizuara. Ashtu si është argumentuar në kapitujt e mësipërm, efikasiteti i mekanizmave të qeverisjes së korporatave është i ndikuar nga përfshirja në programin e privatizimit. Privatizimi pritet të ketë ndikim më të madh në shtrirjen e ristrukturimit të ndërmarrjeve në vendet në tranzicion. Prandaj, ky kapitull do të fokusohet në procesin e privatizimit dhe te karakteristikat e tij specifike në ekonomitë në tranzicion.

Kapitulli i tretë përbëhet nga katër seksione. Seksioni i parë diskuton kornizën teorike të privatizimit dhe karakteristikat specifike të privatizimit në vendet e zhvilluara. Ndërsa karakteristikat e privatizimit në vendet në tranzicion janë analizuar në seksionin vijues. Puna empirike mbi procesin e privatizimit dhe ndikimit të tij në procesin e ristrukturimit në ekonomitë në tranzicion paraqitet në seksionin e tretë, i cili ndiqet nga konkluzionet e prezantuara në seksionin e katërt.

3.1. Teoritë e privatizimit dhe privatizimi në vendet perëndimore

Privatizimi përkufizohet si ndryshim i pronësisë së aseteve të një ekonomie nga shteti tek agjentët privatë apo entitet nëpërmjet transferimit ligjor të të drejtave të pronësisë. Ky proces është thelbi i transformimit nga një ekonomi e centralizuar në ekonominë e tregut të lirë. Procesin e privatizimit është përjetuar më parë nga vendet e Europës Perëndimore përpara se vendet e Europës Qendrore dhe Lindore të hynin në këtë proces. Kjo eksperiencë siguron një kornizë për debate, dhe është një shembull nga i cili ekonomitë në tranzicion mund të merrnin mësim. Prandaj e fillojmë këtë kapitull

duke bërë një rishikim të eksperiencës Perëndimore për procesin e privatizimit dhe për dobinë e këtij procesi për ekonominë në tranzicion.

Privatizimi është një term relativisht i ri, i cili u shfaq në fjalorin e vitit 1983.³ Në mesin e viteve 1970, vendet Perëndimore ballafaqoheshin me një përkeqësim të dukshëm makroekonomik dhe rimëkëmbja ishte shumë e ngadalshme. Ekonomistë të shumtë (si Hemming and Mansoor, 1988; Cook and Kirkpatrick, 1995; Shleifer, 1998; etj) e interpretuan këtë si nivel të ulët të efektivitetit dhe efikasitetit në aktivitetet e sektorit publik. Literatura ekonomike mbi privatizimin është zhvilluar në masë të madhe që nga fundi i viteve 1980. Argumentet teorike të zhvilluara nga Vickers and Yarrow (1988, 1991), Hemming and Mansoor (1988), Pirie (1988), dhe Martin and Parker (1997), ndër të tjera, mund të ndahet në disa fillesa: e drejta e pronësisë, teoria e zgjedhjes publike dhe stimuj për monitorimin e performancës menaxheriale.

Sipas qasjes së të drejtave pronësore, pronësia përcaktohet si posedim i të drejtave të kontrollit të mbetur dhe i të drejtave të të ardhurave të mbetura (Hart, 1995b). Kjo qasje dallon në atë se kush e posedon rrjedhën e parasë (Thesary ose aksionerët privatë) nga kush ka të drejtën e kontrollit (politikanë ose aksionerë). Alchian and Demsetz (1972) kanë argumentuar se një organizatë mund të shihet si një ekip i faktorit furnizuesve me kontrata të përcaktuara dhe të monitoruar nga menaxheri. Kur menaxheri parandalon “plogështinë” e ekipit, rezultati do të jetë produktivitet më i lartë dhe kosto më të ulëta. Për të kryer këtë detyrë mirë, menaxhmenti ka nevojë për një nxitje. Në literaturën e të drejtave pronësore nxitja është profit. Argumenti qendror këtu është se një organizatë e sektorit privat, në të cilën të drejtat për fitim janë të përcaktuara qartë, performanca do të jetë më mirë sesa në organizatat e sektorit publik,

³ Webster's Ninth New Collegiate Dictionary (1983) përdorur te Hemming dhe Mansoor (1988).

ku të drejtat janë të shpërndara dhe të pasigurta. Menaxherët dhe punonjësit e organizatave publike alokojnë burime (asete) që nuk i përkasin atyre. Për këtë arsye, ata nuk e mbajnë koston e vendimit të tyre; as nuk fitojnë nga sjellja efikase. Këto ndërmarrje nuk do të jenë në ndonjë presion për të maksimizuar efikasitetin për shkak se pronarët nominalë të ndërmarrjeve publike, taksapaguesit, nuk kanë stimuj të fortë për të monitoruar performancën e punonjësve publikë dhe kostoja e udhëheqjes është relativisht e ulët. Literatura e të drejtave pronësore ka të bëjë me stimujt për të monitoruar sjelljen e agjentit në mënyrë efektive, në ndërmarrjet me pronësi publike dhe private, ashtu si Vickers and Yarrow (1988) të cilët vënë në dukje se “.....ndryshimi në strukturën e të drejtave pronësore ka efekte domethënëse mbi sjelljen e ndërmarrjes”. (fq.44).

Qasja e të drejtave pronësore është plotësuar nga teoria e zgjidhjes publike, e cila thotë se politikanët dhe burokratët e shtetit ndjekin vetëm interesin e tyre vetjak dhe jo interesin publik ose vullnetin e popullit. Kjo qasje ka të bëjë drejtpërsëdrejti me sjelljen aktuale në sektorin publik. Ott and Hartley (1991) vënë në dukje se, politikat janë të dizajnuara për të maksimizuar votat, në këtë mënyrë sigurojnë karrierën e politikanëve, si dhe për të rritur buxhetet e departamenteve që burokratët të përfitojnë punë më të mira dhe paga më të larta. Shumica e attributeve të pronësisë në "pronësi publike" ushtrohen në praktikë nga ata që administrojnë pronën publike. Publiku mund t'i "ketë" asetet, por ky është vetëm një fiksjon ligjor. Atyre iu mohohet e drejta për të përcaktuar përdorimin, të gëzojnë përfitime, për të transferuar dhe për të ndarë këto asetë. Në kuptimin e vërtetë të fjalës, asetet e kontrolluara publike janë efektivisht në pronësi të administratorëve të tyre. Në parim, teoritë e zgjedhjes publike janë të bazuara në supozimin se qeveria si pronare kërkon të maksimizojë mirëqenien ekonomike, por

në realitet objektivat ekonomike dhe sociale janë zëvendësuar nga objektivat e tyre politike (shih Vickers and Yarrow, 1988 dhe 1991; Boycko dhe të tjerë, 1996; Shleifer, 1998; etj.). Ashtu si Boycko dhe të tjerë (1996, fq.309) që vënë në dukje: “ *një nga objektivat kryesorë të politikanëve është punësimi: ata kujdesen për votat e popullit, gjë që bart rrezik dhe... kanë ndikim mbi partitë politike*”. Nga ana tjetër, në pronësinë private, ndërmarrja është e shtyrë nga objektivi i maksimizimit të fitimit dhe jo nga gjendja e punësimit në një firmë ose në një lokalitet. Për më tepër, të drejtat pronësore të mirëpërcaktuara mund të zvogëlojnë mundësinë për ndërhyrje nga ana e politikanëve në vendimmarrje.

Literatura mbi të drejtat pronësore dhe zgjidhja publike ofrojnë njohuri mbi problemin i cili lind kur objektivat e menaxherëve (agjentëve) dhe të aksionerëve (principalit) të ndryshojnë. Në të dy sektorët: qoftë publik ose privat ekziston marrëdhënia e menaxherëve –aksionerëve e cila karakterizohet nga informata asimetrike të cilat çojnë në përzgjidhjen negative të problemit të rrezikshëm moral. Ky vëzhgim prek projektimin e sistemit efektiv nxitës. Zgjidhja e problemit të menaxherëve – aksionerëve përfshin zhvillimin e një pakete nxitëse efektive e cila bën që agjenti të ndjekë objektivat e drejtuesit (Martin and Parker, 1997; Ott and Hartley, 1991). Një pasojë e menjëhershme e privatizimit është ndryshim i objektivave të drejtuesit, që është i lidhur me ndryshimet në llojin e sistemit nxitës i cili i ofrohet menaxhmentit. Stimujt me të cilët përballlet menaxhimi i sektorit publik shpesh nuk janë në përputhje me efikasitetin e prodhimit. Përpjekjet e menaxhmentit për të përmirësuar efikasitetin e ndërmarrjeve publike mund të përfshijë konfrontime mes qeverisë dhe sindikatave. Menaxherët janë përgjegjës për politikën vendimmarrëse. Një kritikë e bërë ndaj pronësisë publike është edhe se nxitja për të monitoruar sjelljen menaxheriale është e

dobët, sepse burokracia politike nuk mund të jetë shumë e ndjeshme ndaj performancës së përgjithshme të ndërmarrjeve publike. Me privatizim, pronarët privatë ose aksionerët (si drejtues) preken drejtpërdrejt nga performanca ekonomike e ndërmarrjes së tyre, gjë e cila nuk ndodh kur drejtues të ndërmarrjeve janë burokratët qeveritarë. Gjithashtu, privatizim do të thotë një kombinim i rialokimit të të drejtave të kontrollit mbi punësimin nga politikanët te menaxherët dhe rritja e rrjedhjes së parasë për pronarët ose investitorët. Si Sappington and Stiglitz (1987) argumentojnë se privatizimi ndikon në koston e transaksionit të ndërhyrjes së politikanëve në vendimmarrjet brenda organizatës.

Privatizimi është i lidhur me mekanizma të ndryshëm të monitorimit të sjelljes menaxheriale si: në tregun e kapitaleve, në tregun e punës menaxheriale, në stimujt e bazuar në fitim dhe në falimentim. Mekanizmi i parë nuk mund të ketë vlerë për procesin e monitorimit nëse tregu i aksioneve nuk funksionon në mënyrë efektive (si në shumicën e vendeve të Europës Qendrore dhe Lindore). Mekanizmi i parë nuk është se ka ndonjë vlerë më shumë për qëllimet e monitorimit në qoftë se nuk punon në mënyrë efektive në tregun e aksioneve (si në shumicën e vendeve të Europës Qendrore dhe Lindore). Një treg menaxherial i punës përfshin nxitje për performancë më të mirë nga menaxherët për promocion konkurrues. Duke qenë të kërcënuar, menaxherët privatë nxiten më shumë sesa menaxherët e sektorit publik për të kërkuar mundësi për të përmirësuar efikasitetin e ndërmarrjes. Një implikim i ndryshimit të pronësisë ka të bëjë me ndikimin e kufizimeve të falimentimit në performancën financiare. Deficitet e ndërmarrjeve publike janë përgjithësisht të subvencionuar nga qeveritë, dhe efikasiteti produktiv nuk është diçka nga e cila varet mbijetesa e ndërmarrjes. Në përmbledhje mund të themi se të drejtat pronësore dhe qasjet e zgjedhje publike pranojmë që natyra e

problemeve të agjencisë në të dyja format e pronësisë është e ndryshme. Një element i përbashkët në të dyja qasjet është se, në mungesë të motivit të fitimit, departamentet qeveritare do të priren për të ndjekur synime të tilla si buxheti, punësimi dhe maksimizimi i investimeve, dhe atë të rrezikut. Literatura mbi të drejtat e pronësisë dhe zgjedhjen publike sugjeron se ndërmarrjet publike dhe ato me pronësi private do të ndryshojnë në sjellje dhe si rezultat edhe në performancë, për shkak të ndryshime në objektivat e menaxhmentit dhe për shkak të kufizimeve. Ndryshimet thelbësore ndërmjet ndërmarrjeve publike dhe atyre private mund të reduktohen në ndryshime të strukturës për nxitje të menaxherëve dhe pronarëve, në veçanti në kushtet informative të pakompletuara. Në këtë drejtim të dyja teoritë i japin mbështetje qasjes së kontratave të paplotësuar dhe ato mund të sigurohen si plotësuese të njëra-tjetrës. Shleifer (1998) argumenton se nëse qeveria është në dijeni të asaj se çfarë dëshiron të bëjë prodhuesi, atëherë këto dëshira mund t'i bëjë kontratë (ose rregullore) dhe të zbatojë këtë kontratë. Në shumë raste mundësitë kontraktuese janë të kufizuara dhe qeveria nuk mundet të parashikojë plotësisht, të përshkruajë, të përcaktojë, të rregullojë dhe të zbatojë pikërisht atë që ajo dëshiron. Një mënyrë për të përshkruar këto mundësi të kufizuara kontraktuese është nëpërmjet teorisë së kontratave të pakompletuara, të cilat fokusohen në mënyrë të veçantë në idenë e pronësisë së aseteve dhe i japin pronarit kontrollin për të bërë marrëveshje në situata të tilla kur kontrata nuk specifikon në detaje se çfarë duhet bërë. Në këtë drejtim, të drejtat pronësore duhet të përcaktohen në mënyrë të qartë. Ashtu si Hart (1995b, fq.12) që thekson se *“zhvillimi i një teorie të kënaqshme, e cila merret ndër të tjera edhe me çështjen e funksionit objektiv të qeverisë dhe angazhimin e saj për të drejtat e pronësisë, është mjaft sfiduese, por në të njëjtën kohë edhe një detyrë interesante për hulumtuesit e ardhshëm”*.

Hulumtues të ndryshëm konkludojnë se për të siguruar efikasitet ekonomik, pra efikasitetin produktiv dhe atë të ndarjes, privatizimi duhet të shoqërohet nga liberalizimi, me qëllim që të nxitet konkurrenca, dhe nëpërmjet rregulloreve të parandalojë praktikën antikonkurruese. Ashtu si Vicker and Yarrow (1988), që deklarojnë se pronësia është vetëm një nga një sërë faktorësh që ndikojnë në strukturat drejtuese stimuluese dhe në performancën ekonomike. Në veçanti, struktura konkurruese dhe kufizimet rregullative do të kenë efekte domethënëse në nxitje. Disa ndërhyrje politike mbeten edhe pas privatizimit. Megjithatë, politikanët tani mund të përballen me dy kufizime shtesë: e para, kuadri rregullator dhe e dyta, aksionerët privatë që mund të monitorojnë sjelljen dhe performancën e ndërmarrjes. Qeveritë zakonisht mbajnë disa të drejta të kontrollit, në formë të rregulloreve, ku monopoli dhe dështimet e tjera të tregut janë të pranishme.

3.2. Privatizimi në ekonomitë në tranzicion

Procesi i transformimit të ndërmarrjeve publike në pronësi private ka filluar të zhvillohen në shtetet ish-socialiste gjatë viteve 1990. Ky proces është studiuar nga shumë autorë në aspektin teorik dhe empirik. Studimet mbi privatizimin në tranzicion më së shumti trajtojnë ndikimin e strukturës pronësore në performancën e ndërmarrjes, qeverisjen korporative dhe ristrukturimin. Havrylyshyn and McGettigan (1999) kanë vëzhguar se literatura mbi privatizimin mund të ndahet në dy shkolla mendimesh të gjera. Një shkollë fokusohet në krijimin e një buxheti të limituar, çmimi dhe liberalizimi i tregut, dhe mjedisi konkurrues i cili çon në rishpërndarje të fitimit. Mjedisi i ri ekonomik në vetvete ka të ngjarë që të gjenerojë stimuj të përshtatshëm për menaxherët për të ristrukturuar ndërmarrjet e tyre. Për këtë arsye, kjo shkollë thekson ndikimin e

ndryshimeve në mjedisin ekonomik. Shkolla tjetër e mendimeve argumenton se privatizimi pritet të jetë pika nisëse e tranzicionit. Dallimi ndërmjet këtyre shkollave ka të bëjë me supozime nëse kushtet konkurruese dhe institucionet e tregjeve do të jenë të lehta për t'u ndjekur pavarësisht procesit të privatizimit. Lidhur me pyetjen nëse privatizimi i shpejtë është më i mirë sesa privatizimi i ngadalshëm, por i qëllimshëm, disa politikbërës kanë frikë se kjo mund të ndikohet nga implementimi jo i saktë dhe nga zhvillimi jo i duhur i institucioneve mbështetëse. Megjithatë, duke favorizuar privatizimin e shpejtë, Frydman dhe të tjerë (1997) theksojnë se pronësia private është më e rëndësishme për efikasitetin e burimeve kur mjedisi i një kompanie është shumë i pasigurt, siç është rasti në ekonomitë në tranzicion. Nën këto kushte, aftësitë ndërmarrëse efektive, që zakonisht nuk janë ato që lidhen me ndërmarrjet shtetërore, do të jenë shumë të nevojshme, pavarësisht mjedisit konkurrues. Natyrisht, për të argumentuar në lidhje me shpejtësinë e dëshiruar të procesit të privatizimit, duhet të merren parasysh forca e shtetit dhe kapaciteti e institucioneve të saj administrative.

Pronësia shtetërore ka të ngjarë të jetë e paefektshme në kushte të pasigurta, edhe në qoftë se këto firma veprojnë në një treg konkurrues dhe në mënyrë të veçantë, në vitet e para të transformimit të ekonomisë së tregut, ku ndërmarrjet ballafaqohen me paqartësi ligjore, politike dhe ekonomike. Ashtu si e argumenton edhe Tirole (1991), paqartësitë ekonomike përfshijnë kosto (si çmime të panjohura dhe *inputet* e tregut) dhe paqartësi ndaj kërkesës së tregut (në veçanti mungesë të tregut të kapitalit), dhe paqartësi ligjore për sa i përket pronësisë, kontratës, falimentimit antitrust dhe ligjeve të punës. Për më shumë, ekziston një paqartësi politike e cila shpjegohet me arsye historike dhe ideologjike për qeverinë, e cila mund të rezultojë akoma më e paqartë sesa në vendet e Europës Perëndimore.

Ky mjedis i paqartësive është i ndërthurur me kufizimet të tjera mbi privatizimin në ekonominë në tranzicion, duke përfshirë çështjet e punës, ligjin e korporatave, borxhin dhe teknologjinë. Duke pasur parasysh pasigurinë në momentin e kontratës së privatizimit, Bös (1999) përdori qasjen e kontratave të pakompletuara për të adresuar lidhjen ndërmjet ristrukturimit dhe privatizimit. Ai argumenton se nëse objektivi është maksimizimi i fitimit, atëherë është i detyrueshëm ristrukturimi i efektshëm. Por nëse objektivi kryesor është maksimizimi i mbështetjes politike, atëherë efienca pas privatizimit nuk mund të garantohet. Sigurisht, objektivat e politikave dhe motivet për privatizim ndryshojnë nga vendi në vend dhe me kalimin e kohës. Pavarësisht nga këto ndryshime, megjithatë, qëllimi kryesor i privatizimit në vendet e Europës Qendrore dhe Lindore, si ceket edhe në kapitullin paraprak, qëndron te kontributi në krijimin e funksionimit të mirë të ekonomisë së tregut. Një qëllim i dytë është rritja e efikasitetit prodhues në të gjitha dimensionet e tij: ulja e kostove të prodhimit, përmirësimi i cilësisë dhe i varietetit të produkteve, përmirësimi i sjelljes inovative, dhe nxitja e investimeve në bazë të përfitimit të ardhshëm (Hare, 1994). Një qëllim i tretë është sigurimi i një mjeti për të rritur të ardhurat për qeveritë. Qëllimi i katërt, (Lavigne, 1995), lidhet me shqetësimet rreth kapitalit, si rikthimin e pronës tek ata që kanë qenë të privuar nga prona e tyre gjatë procesit të shtetëzimit, duke i dhënë përparësi punonjësve për të blerë aksionet e ndërmarrjes së tyre, ose duke i thënë asetet e shtetit qytetarëve. Së fundmi, në ndërtimin e një ekonomie tregu, nevoja për sektor të gjerë privat ndonjëherë është përdorur si argument për privatizim të shpejtë.

Karakteristikat specifike dhe eksperiencat e privatizimit në vendet e Europës Qendrore dhe Lindore kanë kontribuar në zhvillimin e mëtejshëm të teorive të privatizimit të diktuar më lart. Vlerësimi i këtyre teorive dhe i disa përvojave të

vendeve të tjera është paraqitur në pjesën tjetër të këtij seksioni.

3.3. Studime empirike mbi privatizimin

Pohimi se privatizimi është i një rëndësie të madhe në tranzicion mbështetet nga studime empirike. Edhe pse studimet empirike mbi privatizimin janë trajtuar pjesërisht në kapitullin 2, seksioni 2, ky seksion trajton disa tema më në detaje. Më konkretisht trajtohen tri pyetje: a ndikojnë objektivat konkurruese të qeverisë në strategjitë e ndërmarrjes?; cilat janë efektet e privatizimit në sjelljen e ndërmarrjes dhe performancës së saj?; a është i lidhur privatizimi me depolitizimin e ndërmarrjes?. Një përzgjedhje e literaturës, që ka të bëjë me këto çështje, është diskutuar në këtë seksion dhe një përmbledhje e literaturës me të dhënat përkatëse është paraqitur në Shtojcën 1 (b) “Përmbledhje e studimeve mbi efektet e privatizimit në performancën e ndërmarrjeve në tranzicion”.

Ekzistojnë pak studime empirike që ekzaminojnë sekuencat e privatizimit. Disa nga objektivat e qeverisë për privatizim lidhen me maksimizimin e fitimeve të shitjeve nga privatizimi, ngritjen e efikasitetit ekonomike, zvogëlimin e kostove politike si rrjedhojë e shkurtimeve. Studimi i paraqitur nga Gupta dhe të tjerë (2000), duke përdorur të dhënat e 1121 ndërmarrjeve nga Republika Çeke, në periudhën kohore 1991 – 1993, teston se cilat karakteristika ndikojnë në fillimin dhe kryerjen e privatizimit. Ata gjetën evidenca të forta se të parat që ishin shitur ishin ndërmarrjet më shumë profitabile, duke mbështetur teorinë e maksimizimit të të ardhurave nga shitja prej privatizimit, por nuk kanë gjetur prova për të treguar se qeveria ka ndjekur objektivin e efikasitetit. Gjithashtu rezultatet e tyre tregojnë se kushtet e tregut të punës nuk ishin përcaktues i rëndësishëm i privatizimit në Republikën Çeke, duke hedhur poshtë

“...hipotezën se kostot politike të papunësisë ishin një përparësi e rëndësishme për qeverinë Çeke” (Gupta dhe të tjerë., 2000, fq.5)

Studimet empirike mbi privatizimin filluan të shfaqen në vitet e hershme të tranzicionit. Earle dhe të tjerë (1994) duke përdorur një mostër të 300 ndërmarrjeve të privatizuara (Republika Çeke, Hungaria dhe Polonia) dhanë dëshmi empirike duke identifikuar forcat kryesore të suksesit të privatizimit të vogël (shih seksionin 1). Më vonë, disa nga studimet, si ai i Aghion-it dhe të tjerë (1994a), dhe Carlin dhe të tjerë (1994), dhanë vlerësime kritike të gjetjeve kryesore të studiuesve të mëparshëm, duke u bazuar në sondazhet dhe studimet e kryera deri në vitin 1993 në Poloni, në Republikën Çeke dhe në Hungari. Ata theksuan rolin kyç të një strategjie të qëndrueshme të privatizimit në tranzicion të suksesshëm dhe argumentuan se projektimi i kujdesshëm i metodave të privatizimit nga ana e shtetit mund të rforcojë procesin e ristrukturimit në pas privatizimit duke rritur kështu stimujt e menaxherëve. Në mënyrë të ngjashme, Pinto and Van Wijnbergen (1995) argumentuan se një program i besueshëm i privatizimit do të ketë një ndikim pozitiv mbi ndërmarrjet edhe para se ai të përfundojë, pasi menaxherët tentojnë të përmirësojnë performancën e ndërmarrjes në pritje të privatizimit. Kjo duket se është motivuar nga dëshira për të vendosur veten në pozita të favorshme në tregun e ardhshëm për menaxherët (shih Kotrba, 1996).

Në vazhdimësi të procesit të privatizimit u ndërmorën edhe më shumë studime për këtë proces, duke treguar se ky ka qenë një faktor i rëndësishëm për ristrukturimin dhe performancën e ndërmarrjeve (shih kapitullin 2, seksioni 1). Studime të tilla si Barberis dhe të tjerë, (1995), Pohl dhe të tjerë (1996), Claessens dhe të tjerë (1997), treguan se mesatarisht ndërmarrjet e privatizuara performojnë shumë më mirë sesa ndërmarrjet shtetërore e demonstruar kjo nga shkallëzimi i ristrukturimit. Pohl dhe të

tjerë (1996), analizuan të dhëna financiare dhe të dhëna punësimi nga 300-500 ndërmarrje shtetërore dhe ndërmarrje industriale të privatizuara në secilin prej pesë vendeve në tranzicion (Bullgari, Republika Çeke, Hungari, Poloni dhe Sllovaki) gjatë periudhës 1992-1994. Ata vëzhguan se ndërmarrjet në Çeki kanë performancë më të mirë sesa ato në katër vendet e tjera për shkak të ndryshimeve të rëndësishme në valën e privatizimit. Shkalla e privatizimit në këto pesë vende është e lidhur ngushtë me masat e ristrukturimit të ndërmarrjeve dhe Republika Çeke ka arritur një nivel të lartë si në privatizim, ashtu edhe në ristrukturim të ndërmarrjeve (Pohl dhe të tjerë, 1997). Ashtu siç u diskutua në kapitullin 2, seksioni 1 dhe 4, literatura mbi privatizimin koncentrohet në ndikimin e privatizimit të performancës së ndërmarrjes. Claessens dhe të tjerë (1997), kanë vëzhguar performancën operative të ndërmarrjeve shtetërore dhe të ndërmarrjeve të privatizuara gjatë periudhës 1992-1995 për shtatë vende në tranzicion (Bullgari, Republika Çeke, Hungari, Poloni, Rumani, Sllovaki dhe Slloveni) dhe gjetjet e tyre janë se ndërmarrjet e privatizuara në mënyrë të qartë operojnë më mirë sesa ndërmarrjet shtetërore dhe në mënyrë të veçantë gjatë vitit të dytë të privatizimit. Ndërmarrjet e privatizuara çeke dhe sllovake kanë shfaqur performancë më të mirë sesa ndërmarrjet e tjera, një karakteristikë e cila mund të shpjegohet nga privatizimi i shpejtë dhe nga forcimi i disiplinës financiare.

Një aspekt tjetër i studimeve mbi privatizimin në ekonomitë në tranzicion lidhet me “depolitizimin” e ndërmarrjeve ose me thyerjen e lidhjeve ekonomike, sociale dhe politike të ndërmarrjes dhe shtetit. Earle dhe të tjerë (1996) argumentojnë se privatizimi ka rezultuar në depolitizimin e ish-ndërmarrjeve shtetërore dhe kjo ka pasur një ndikim pozitiv në shkallën e ristrukturimit në Rusi. Për më shumë, Claessens and Djankov (1998), bazuar në studimet e Shleifer-it dhe Vishny-së 1994 dhe 1996 rreth benefiteve të

privatizimit, ofrojnë evidenca mbi performancën e ndërmarrjes në një mostër prej 6300 ish apo ende në pronësi të shtetit në shtatë vende të Europës Qendrore dhe Lindore (Bullgari, Republika Çeke, Hungari, Poloni, Rumani, Republika Sllovake dhe Slloveni). Duke përdorur këtë model, i cili ndan efektet e të drejtave mbi kontrollin dhe të drejtat mbi rrjedhjen e parasë, autorët dallojnë katër lloje të ndërmarrjeve: ndërmarrje shtetërore me të drejta të kontrollit dhe të drejta të rrjedhjes së parasë në duart e shtetit; ndërmarrje të komercializuara shtetërore me të drejta të kontrollit nga menaxherët, por me të drejtat e rrjedhjes së parasë nga shteti; dhe firmat private me të drejta të kontrollit dhe të drejta të rrjedhjes së parasë nga pronarët privatë. Ata gjetën mbështetje të fortë për supozimet e modelit të Shleifer-it and Vishny-së, domethënë efektet e fuqishme të privatizimit në stabilitet dhe zbutjen e korrupsionit. Rezultatet tregojnë se, mesatarisht, ndërmarrjet e privatizuara e kanë pesë herë më të lartë faktorin e përgjithshëm të rritjes së produktivitetit sesa ndërmarrjet shtetërore, të cilat përdorin më shumë punë, kanë produktivitet më të ulët të punës, dhe marrin më shumë subvencione financiare sesa ndërmarrjet e privatizuara.

Ky seksion solli bashkë disa nga gjetjet më kryesore të punës së studiuesve mbi privatizimin, në veçanti atyre që lidhen me ndikimin në sjelljen e ndërmarrjes. Përveç evidencave të paraqitura në kapitullin 2, seksioni 4, mbi marrëdhëniet ndërmjet privatizimit dhe qeverisjes korporative dhe ristrukturimit, studimet empirike të diskutuara në këtë seksion kompletojnë evidencën mbi një përcaktues të rëndësishëm të ristrukturimit. Studimet aktuale empirike mbështesin hipotezat se qeveritë kanë ndjekur objektivat e maksimizimit të të ardhurave nga shitja më shumë sesa objektivat e efikasitetit; privatizimi ka ndikim pozitiv mbi ristrukturimin, performancën dhe depolitizimin e ndërmarrjeve në ekonominë në tranzicion.

3.4. Konkluzione

Privatizimi luan një rol qendror në reformën ekonomike dhe kontribuon pozitivisht në transformimin e pronësisë në ekonominë në tranzicion. Pas analizimit të përcaktuesve të ristrukturimit të ndërmarrjeve, ky kapitull u përqendrua në literaturën mbi privatizimin si një mjet i rëndësishëm i krijimit të një strukture efektive nxitëse për pronarët dhe menaxherët për të ristrukturuar ndërmarrjet e tyre. Nëpërmjet privatizimit, të drejtat pronësore janë transferuar nga duart e shtetit në duart e privatit. Një gjetje e përbashkët e studimeve të kryera është se pronësia private ka çuar në efektshmëri më të madhe sesa ajo publike. Pronarët privatë kanë stimuj më të fortë sesa të caktuarit qeveritarë për të maksimizuar profitin sepse ata kanë të drejtat e pronësisë mbi asete dhe gjithashtu janë ata që bartin pasojat financiare të vendimeve të tyre.

Një tjetër pikë lidhet me menaxherët e ndërmarrjeve shtetërore, që janë të zgjedhur për aftësitë e tyre për të bashkëpunuar me politikanë, për të adresuar shqetësime politike dhe për të lobuar për asistencë. E kundërta ndodh me menaxherët e ndërmarrjeve private në një treg konkurrues, ata janë të zgjedhur për aftësitë e tyre për të drejtuar ndërmarrjet në mënyrë efikente dhe profitabile. Në këtë drejtim, privatizimi është i lidhur me përmirësime në efikasitet dhe në performancë. Privatizimi mund të krijojë mundësi për të sjellë kapital të ri, teknologji, ide dhe stile të menaxhimit për ndërmarrjet, duke plotësuar ndryshimet stimuluese në përmirësimin e produktivitetit të ndërmarrjeve. Studimet aktuale gjejnë evidenca të forta mbi efektet pozitive të pronësisë private në matjen e performancës së ndërmarrjes, duke nënvizuar rëndësinë e zhvillimit të tregut të punës si dhe kornizën ligjore dhe institucionale. Gjithashtu, zgjedhja e metodës së privatizimit është e lidhur ngushtë me objektivat e qeverisë. Kjo sepse çdo teknikë ka kufizimet e saj, dhe ato kanë pasojat të ndryshme për palët e ndryshme

shoqërore dhe politike të përfshira në privatizim.

Evidencat teorike dhe empirike, të diskutuara më lart, tregojnë se privatizimi është strategjia dominuese në tranzicion drejt ekonomisë së tregut të karakterizuar nga pronësia private. Ndikimi i privatizimit reflekton karakteristikat specifike të zhvillimit ekonomik dhe politik të një shteti, metodat e përdorura të privatizimit dhe shkallën e ndryshimeve të kornizës ligjore dhe institucionale që e mbështesin këtë proces. Në ekonomitë me treg të maturuar shpërndarja e të drejtave pronësore në të gjithë popullsinë dhe format ligjore janë relativisht të qëndrueshme. Në ekonomitë në tranzicion këto të drejta nuk janë të përcaktuara ose të ndara në mënyrë të qartë. Në shumicën e ekonomive në tranzicion caktimi fillestar i të drejtave të pronësisë është edhe i shpejtë, por edhe i pjesshëm; dhe mund të jetë ineffiçent. Në mënyrë që të drejtat pronësore të jenë efektive, është e rëndësishme që ato të jenë të tregtueshme dhe të lira për t'u zhvilluar. Proceset e privatizimit në ekonomitë e avancuara ishin marxhinale nga natyra (domethënë duke përfshirë modifikime graduale dhe rritëse), ndërsa europianët lindorë u ballafaquan me një situatë në të cilën privatizimi duhej të implementohej globalisht në të gjitha fushat e aktiviteteve ekonomike.

Procesi i privatizimit është ende duke u zhvilluar në shumicën e vendeve në tranzicion dhe eksperiencë (në veçanti, në lidhje me kornizën ligjore dhe institucionale është e nevojshme për të mbështetur procesin e privatizimit dhe pronarët e rinj) e shumicës së vendeve më të avancuara në tranzicion duhet të merret parasysh nga politikëbërësit në Kosovë. Në të vërtetë pasojat e procesit të privatizimit duhet të merren parasysh nga qeveria kosovare në procesin e hartimit të politikave për të siguruar një përmirësim të qëndrueshëm në zhvillimin makroekonomik dhe mikroekonomik të vendit.

Këto gjetje kanë ngritur pyetje të reja të cilat janë zhvilluar më tej në punën tonë empirike dhe konkretisht në rastin e Kosovës. Si do të ndikojë mjedisi i ri ekonomik në sjelljen e ndërmarrjes? A performojnë ndërmarrjet private më mirë sesa ndërmarrjet shtetërore? Cili lloj i pronësisë prodhon shkallë më të gjerë të ristrukturimit? Si kanë ndikuar metodat e ndryshme të privatizimit në sjelljen e menaxherëve?

KAPITULLI IV: PRIVATIZIMI DHE RISTRUKTURIMI NË KOSOVË

Sikurse është argumentuar në kapitullin e dytë dhe të tretë karakteristikat e vendit nga konteksti historik, ekonomik dhe i zbatimit të së drejtës luajnë një rol përcaktues në procesin dhe metodat e privatizimit dhe për rrjedhojë në tipologjinë e faktorëve që ndikojnë në shkallën e ristrukturimit të ndërmarrjeve në një vend të caktuar. Në këtë këndvështrim ky kapitull synon që të hedhë dritë në specifikat e Kosovës nga pikëpamja historike e zhvillimit ekonomik dhe të proceseve nëpër të cilat kaloi privatizimi i ndërmarrjeve publike.

4.1. Një historik i shkurtër

Në ish-RSFJ, të gjitha republikat dhe dy krahinat e kishin të drejtën e garantuar me Kushtetutën e atëhershme të vitit 1974, dhe sipas kësaj të gjitha njësitë federale kanë pasur kompetenca të barabarta për sa i përket pronës. Pas pezullimit të Krahinës Autonome të Kosovës, si njësi federale e ish-RSFJ-së, Serbia bëri centralizimin total të pronës dhe shndërrimin e pronës shoqërore në pronë publike. Nga kjo rrjedh se Serbia nuk ka asnjë të drejtë; as morale, as faktike, në restitucionin dhe që ndërmarrjet me kapital shoqëror dhe publik nuk duhet t'i konsiderojë si bijat e saj (Selmanaj, 2006). Statusi i pazgjidhur i Kosovës vetëm sa e shtoi problemin, dhe periudha e privatizimit të menaxhuar nga ndërkombëtarët në Kosovë u influencua nga statusi i saj, që në atë kohë ishte i debatueshëm dhe i papërcaktuar ndërkombëtarisht. Në kuadër të këtij raporti, shprehja më domethënëse e kësaj polemike për statusin ishte sepse Serbia, duke pasur mundësi për të kundërshtuar, pretendonte se Kosova dhe pronat e kosovarëve ishin të sajat. Ky pretendim i Serbisë ishte gjithmonë një shqetësim për zyrtarët ndërkombëtarë

të privatizimit. Por, tani zgjidhja e problemit të statutit të Kosovës, e njohur pothuajse nga më shumë se 100 vende të botës, e shfuqizon dhe e zbeh tendencën e Serbisë në lidhje me këtë argument, të pretenduar nga ana e saj.

Referuar të dhënave makroekonomike, të publikuara nga burimet zyrtare, rritja ekonomike gjatë vitit të kaluar ishte rreth 3.5.%, por Kosova ende nuk ka dëshmuar për periudhën 16 vjeçare ndonjë progres në përmirësimin e gjendjes së përgjithshme ekonomike, përfshirë rritjen e papunësisë, zbutjen e varfërisë, ndalimin e migrimit, etj. Kosova posedon një bilanc negativ tregtar, në veçanti nëse e krahasojmë me vendet e tjera fqinje, të cilat po ashtu kanë kaluar nëpër tranzicionin ekonomik dhe në atë politik. Sipas të dhënave të Ministrisë së Tregtisë dhe Industrisë, Kosova pothuajse gjithmonë përafërsisht ka një bilanc 9 me 1, që do të thotë 90% importon, ndërkaj vetëm 10% eksporton. Bilanci i tregut, ose neto eksporti është një prej treguesve që dëshmon sesa i fuqishëm mund të jetë një vend për nga aspekti ekonomik.

Vendimet “ad-hoc” të Qeverisë së Kosovës (Evropian, 2008), përpara zgjedhjeve të qershorit 2014, kanë ndikuar që të destabilizohet edhe më tepër pozicioni makroekonomik i vendit, dhe kjo është bërë me qëllim të rritjes së pensioneve dhe pagave për të gjithë punonjësit civilë. Por, në përgjithësi në vitet e fundit në Kosovë ka progres shumë të mangët në segmentin doganor dhe në grumbullimin efektiv të taksave, po ashtu edhe ekonomia joformale është shumë e “zhvilluar”. Edhe pse nga Komisioni European është rekomanduar disa herë që të luftohet ekonomia joformale, pra të bëhet sa më shumë grumbullimi i taksave dhe i tatimeve, por përsëri në Kosovë nuk është arritur ndonjë progres pozitiv, në veçanti nëse i referohemi edhe raportit të fundit të Bashkimit European.

Një nga problemet kryesore me të cilat qysh tash 15 vite po ballafaqohet Kosova, është problemi i papunësisë, që sipas statistikave dhe gjetjeve theksohet se rreth 30% të popullatës janë të papunë (edhe pse kjo normë mund të jetë edhe më e lartë), ku në mesin e tyre rreth 56% të tyre i takojnë grupmoshës 18-24 vjeç. Dihet mirë se Kosova, sipas shumë raporteve të ndryshme statistikore të institucioneve të ndryshme, mbetet njëri nga vendet me grupmoshën më të re në Europë, por ndoshta edhe më gjerë. Nuk duhet harruar dhe duhet marrë parasysh edhe fakti se në mesin e këtyre të papunëve është edhe një numër i konsiderueshëm i atyre që kanë kualifikime universitare (qoftë themelore, por edhe me diploma master).

Të fillosh të diskutosh për procesin e privatizimit në Kosovë, është njëlloj si “*një student i cili në një provim universitar, pretendon vazhdimisht se rezultatin përfundimtar kontabël e di ,... mirëpo nuk di se si të arrijë tek ai*”! Kosova si një vend me sipërfaqe 10. 908 km², me një popullsi më të re në rajon, me burime natyrore shumë të dobishme dhe të begatshme, por edhe me asetet të cilat ishin të pranishme në kohën e pasluftës, do të mund të shfrytëzoheshin, së paku në mënyrën më optimale, në mënyrë që ky vend, pra Kosova, sot, në vitin 2014, të ketë një gjendje dukshëm më të qëndrueshme për nga aspekti i treguesve mikroekonomikë, e në veçanti atyre makroekonomikë (punësim më të lartë, rritje reale ekonomike të vazhdueshme, stabilitet të çmimeve, kosto shumë më të ulët financiare në raport me tregtinë e jashtme, e në veçanti një kosto shumë më të ulët sociale).

Kur ekonomia jugosllave ishte në majat e saj, në Kosovë operonin rreth 300 ndërmarrje shoqërore dhe publike (Sahiti dhe të tjerë, 2012). Fatkeqësisht, gjatë viteve 1980-të dhe 1990-të, për shkak të mungesës së investimeve, keqmenaxhimit të ndërmarrjeve shoqërore dhe konflikteve politike shumë ndërmarrje u shkatërruan. Pas

shkatërrimeve nga lufta, shumica e ndërmarrjeve ishin në gjendje të vështirë dhe me mijëra punëtorë mbetën të papunë. Si rezultat, Kosova filloi periudhën e saj të pasluftës dhe tranzicionin postkomunist në një situatë mjaft të vështirë ekonomike.

Mbarimi i luftës shënoi fillimin e institucioneve ndërkombëtare në Kosovë. Misioni i Kombeve të Bashkuara në Kosovë, UNMIK, kishte autoritet legjislativ dhe ekzekutiv në Kosovë, udhëhequr nga Përfaqësuesi Special i Sekretarit të Përgjithshëm (PSSP) së bashku me katër zëvendësit e tij. UNMIK-u ka funksionuar përmes katër “shtyllave” si: Policia dhe Drejtësia, menaxhuar nga Kombet e Bashkuara (KB); Administrimi Civil, po ashtu menaxhuar nga KB-të; Demokratizimi dhe Ndërtimi i Kapaciteteve, menaxhuar nga Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim në Europë (OSBE), dhe Rindërtimi Ekonomik, menaxhuar nga Bashkimi European (Muharremi, 2005).

Koncepti i tranzicionit ekonomik përfshin në vetvete shumë problematika dhe çështje, si: transformimin e pronës – privatizimin, investimet e jashtme të drejtpërdrejta (në tekstin në vijim IJD), liberalizimin dhe sistemin monetar, ndikimin e teknologjisë së informacionit në rritjen dhe zhvillimin e aktiviteteve afariste, globalizimin dhe krizën e fundit financiare, si dhe shumë faktorë të ndryshëm të cilët do t’i trajtojmë, do t’i analizojmë dhe do t’i observojmë me shumë kujdes në këtë punim. Qëllimi kryesor ishte që tregjet, aktorët dhe faktorët e tij, përfshirë bizneset, konsumatorët, furnitorët, etj., të veprojnë në mënyrë më të lehtë dhe më fleksibile, gjithmonë duke synuar objektivin kryesor dhe që ishte përzgjedhja, çmimi, cilësia, shumëllojshmëria e produkteve dhe e shërbimeve në treg, stabiliteti financiar, rritja e punësimit, etj. Pra funksionimin e të gjithë mekanizmave të një ekonomie tregu që të gjenerojë një rritje të qëndrueshme.

Nga viti 1999 deri më vitin 2008 privatizimi ka qenë aktiviteti kryesor i Shtyllës IV, të Strategjisë Kombëtare. Zyrtarët ndërkombëtarë konsideruan se edhe përkundër problemeve ekonomike e politike, privatizimi masiv ishte strategjia më e përshtatshme dhe e duhura për rindërtimin ekonomik dhe zhvillimin. Shtylla e BE-së u përqendrua më shumë te ndërmarrjet shtetërore (edhe pse ishte supozuar që të fokusohet në ato me pronësi publike dhe private), që kishin aktivitet kryesor përpunimin e mineraleve, prodhime të produkteve ushqimore, në sektorin e bujqësisë dhe atë të transportit.

Ndërkohë, koncepti i pronësisë publike/shoqërore ishte i paqartë dhe i papërcaktuar sepse pronësia ishte “ndarë” ndërmjet punëtorëve, komunave dhe shtetit. Përcaktimi i saktë i çdo shteti ishte ndërmarrja që paraqiste një komplikim shtesë pasi kjo mund të nënkuptonte Federatën Jugosllave, Republikën e Serbisë dhe Krahinën e dikurshme të Kosovës. Për shkak të paqartësisë për pronësi dhe shqetësimeve rreth përgjegjësisë personale, zyrtarët ndërkombëtarë ishin të paqartë sesi të vazhdonin. Kjo çoi në shtyrje, kështu që procesi i privatizimit filloi vetëm në vitin 2002 (Knudsen, 2010). Agjencia Kosovare e Mirëbesimit (AKM) u themelua me Rregulloren e UNMIK-ut Nr. 2002/12 me datën 13 qershor 2002. (Sahiti dhe të tjerë, 2012).

Procesi i privatizimit në Kosovë, para fillimit të tij, ka qenë i shoqëruar me shumë dilema, të cilat kanë vazhduar edhe pas raundit të parë në korrik të vitit 2003, më pas për një kohë edhe u ndërpre. Duke rifilluar përsëri me 2004 dhe gjatë tri viteve vijuese ai pati një dinamikë në rritje, kështu deri tani janë shpallur për proces tenderimi 313 ndërmarrje shtetërore, të cilat janë shpërbërë nëpërmjet një procesi të quajtur *spin-off*, pra proces shpërbërje dhe copëzimi, në 515 ndërmarrje të reja.

Megjithatë deri tani vetëm për 347 raste ka përfunduar nënshkrimi i kontratave. Fondet e akumuluar nga shitja e aseteve kanë arritur shumën prej 383 milion Euro dhe

tanimë përbëjnë rreth 11.5 % të GDP. Fatkeqësisht këto fonde vazhdojnë ende të mbahen të bllokuara në fondin e Mirëbesimit, të tërhequra nga rrjedhat e aktiviteteve ekonomike të vendit. Ka pasur përpjekje të studiuesve të ndryshëm për të adresuar shqetësimet dhe problematikat për një proces sa më efektiv të privatizimit.

Megjithatë, përkundër një numri të konsiderueshëm të ndërmarrjeve shoqërore të privatizuara gjatë tri viteve të fundit nuk ka pasur një studim që të pasqyronte në mënyrë më gjithëpërfshirëse performancën e ndërmarrjeve të privatizuara, efektet e tyre në ekonomi, aspektet sociale si edhe ndikimin e mjedisit ekonomik dhe ligjor në punën e këtyre ndërmarrjeve. Informacioni se çfarë po ngjet me ndërmarrjet e privatizuara ka qenë shumë i fragmentuar dhe në të shumtën e rasteve i lidhur për ndërmarrje të caktuara dhe në rastet kur janë paraqitur probleme rreth ristrukturimit dhe performancës së tyre. Pikërisht një kontribut modest synon që të realizohet nëpërmjet këtij hulumtimi.

4.2. Historiku, shpronësimet dhe ndërmarrjet në pronësi publike

Privatizimet, valët e njëpasnjëshme të shpronësimeve, nacionalizimeve, socializimeve dhe transformimeve që ndodhën gjatë periudhës së Jugosllavisë pas vitit 1945 dukshëm ndërlikojnë përpjekjet për të realizuar një proces privatizimi me efikasitet në Kosovë.

Pas Luftës së Dytë Botërore, autoritetet Jugosllave e shpronësuan pronën private të “armiqve” dhe “bashkëpunëtorëve”. Më vonë, qeveria nacionalizoi tokën bujqësore që tejkalonte madhësinë e lejuar me ligj për pronësinë private. Gjithashtu, Kushtetuta e Republikës Federative Popullore të Jugosllavisë e vitit 1953 i klasifikoi të gjitha burimet natyrore si pronë publike/shtetërore. Gjatë viteve '60 këshillat e punëtorëve zëvendësuan kontrollin shtetëror dhe prona shoqërore zëvendësoi pronën e

nacionalizuar. Kjo arriti kulmin me Kushtetutën e Republikës Federative të Jugosllavisë të vitit 1974, e cila përcaktonte se të gjitha mjetet e prodhimit dhe mjetet e tjera të punës kolektive, prodhimi i punës kolektive dhe burimet natyrore, si dhe asete të tjera të përcaktuara për përdorim publik ishin prona shoqërore. Prona shoqërore u përcaktua si kategori ligjore në vete, e ndryshme nga prona private dhe shtetërore. Karakteristika kryesore e pronës shoqërore ishte se bartësit privatë të pronave shoqërore nuk fitonin pronësinë, por në fakt të drejtën për shfrytëzim të një aseti të kualifikuar si pronë shoqërore. Ndërmarrjet ishin Ndërmarrje në Pronë Shoqërore (NSh-të) dhe NSh-të shfrytëzonin asetet në pronësi shoqërore. Titullari suprem i pronës shoqërore ishte shoqëria.

Shpronësimet, nacionalizimet dhe socializimet e kaluara e ndërlikojnë privatizimin aktual sepse ka paqartësi lidhur me këto prona. Ka mundësi që, disa njerëz kanë të drejtë në rikthimin e pronës ose në kompensimin material sepse më parë kanë qenë pronar të ndonjë prone që është shpronësuar në mënyrë të paligjshme ose është shndërruar në pronë shoqërore dhe tani i përket ndonjë NSh-je, të cilën AKM-ja e privatizon ose e likuidon. Megjithatë, deri më sot nuk ka asnjë ligj që rregullon rikthimin e pronës së shpronësuar më herët, si është rasti në shtetet në tranzicion të Europës Lindore. Mungesa e ligjit mbi rikthim ka rritur dukshëm vështirësitë, ndërlikimet dhe problemet në programin e privatizimit në Kosovë. Agjencia Kosovare e Mirëbesimit, për disa vjet me radhë ka bërë thirrje për Ligj mbi rikthim në Kosovë, në mënyrë që të kërkojë t'i adresojë disa prej këtyre vështirësive. Mes viteve 1989-1999 Republika Federale e Jugosllavisë – e më pas Republika e Serbisë – vendosi “Masa të Përkohshme” për të ndryshuar menaxhimin, këshillat e punëtorëve dhe fuqinë punëtore të NSh-ve. Veç kësaj, një formë privatizimi ndodhi përmes transaksioneve, të cilave u

referohen si transformime. Përmes transformimeve, disa persona (shpesh serbë nga “Serbia aktuale” si dhe serbë të Kosovës) kanë fituar të drejta të pronësisë private (sipas ligjit në fuqi në atë kohë në Kosovë) në NSh-të e Kosovës. Privatizimi nga Agjencia e Mirëbesimit, siç është e paraparë në Rregulloret e aplikueshme të UNMIK-ut, mund të rezultojë me shpronësim të pronës të serbëve të Kosovës dhe shtetasve të huaj, të cilët ishin përfituesit e transformimeve të tilla të bëra nga autoritetet serbe. Veç kësaj, edhe pse legjislacioni specifikon se kur duhet të njihen transformimet, (d.m.th. kur ato janë bazuar dhe ndërmarrë në pajtueshmëri të plotë me ligjin e aplikueshëm dhe nuk kanë qenë as diskriminuese e as në shkelje të Konventës) është e paqartë se në çfarë raste në të vërtetë plotësohen këto kushte.

Për përcaktimin e juridiksionit dhe të kompetencës për zgjidhjen e kontestimeve ekonomike të pronës, UNMIK-u ka shpallur legjislacione dhe ka krijuar dy institucione

- Agjencinë e Mirëbesimit dhe
- Dhomën e Veçantë - lidhur me administrimin dhe privatizimin e pronës publike, shtetërore dhe shoqërore.

Që nga viti 1999, UNMIK-u është fokusuar në çështjen e të drejtave pronësore në Kosovë, duke përfshirë edhe ato që ndërlidhen me pronën shoqërore. Korniza Kushtetuese për Vetëqeverisje të Përkohshme në Kosovë siguron që kompetenca të caktuara të mos përfshihen në ato të Institucioneve të Përkohshme të Kosovës, por të mbesin ekskluzivisht në duart e Përfaqësuesit Special të Sekretarit të Përgjithshëm. Në mesin e këtyre kompetencave janë autoriteti për administrimin e pronës publike, shtetërore dhe shoqërore; rregullimi i ndërmarrjeve publike dhe shoqërore.

4.3. Analiza e ndërmarrjeve publike të Kosovës para procesit të privatizimit

Privatizimi në Kosovë është rishpërndarja e pasurive publike/shoqërore tek individët privatë ose te ndërmarrjet/entitete private. Është proces ligjor i ndërlikuar dhe politikisht i ngarkuar, i cili do të ketë ndikim afatgjatë në ekonomi. Ai ka ndikim në tipologjinë e pronarëve e për rrjedhojë në politikat që ata do të ndjekin për proceset ristrukturuese si në rritjen e produktivitetit të aseteve përfshi edhe kapitalin human. Disa pronarë ose punonjës mund të përfitojnë diçka, ndërsa të tjerët pothuajse asgjë. Ka gjithashtu edhe një komponent etnik, meqë individët nga komunitete të ndryshme mund të thonë që diskriminimi i mëparshëm ose ai aktual ka ndikuar në mundësinë e tyre për të përfituar nga privatizimi. Kjo do të ndikojë në “margaritarët” e mundshëm të Kosovës, siç janë miniera e vlefshme e Trepçës dhe qendra e sporteve të dëborës në Brezovicë. Gjithashtu, kjo ndikon në shumë hotele, zotërimi pronash dhe biznese të vogla. Privatizimi nxori në pah gjithashtu çështje emocionale nga e kaluara: shpronësimet, racionalizimet, krijimin e pronës publike/shoqërore dhe më vonë transformimin e bizneseve. Kur privatizohet prona shoqërore, mund të ketë padi pronësore nga individët ose nga pasardhësit e tyre, të cilët kanë qenë pronarë të pronave para se të shpronësohen ose pas transformimit të tyre. Situata në Kosovë ndërlikohet edhe më tej sepse shumë regjistra të pronës janë zhdukur si rezultat i konfliktit të vitit 1999. Rëndësia e procesit të privatizimit është pasqyruar në atë që Përfaqësuesi Special i Sekretarit të Përgjithshëm ka kompetencën ekskluzive për administrim të ndërmarrjeve dhe pronave. Procesi i privatizimit i është deleguar Agjencisë së Mirëbesimit dhe kontestimet zakonisht parashtrihen pranë Dhomës së Veçantë. Rregullorja e UNMIK-ut Nr. 2008/4 plotëson Rregulloren e UNMIK-ut nr. 2002/13 “Mbi Themelimin e Dhomës së Veçantë të Gjykatës Supreme për Çështjet e Agjencisë Kosovare të Mirëbesimit” që

hyri në fuqi më 31 maj 2008. Implikimet më të rëndësishme në këto plotësime përfshijnë rritjen e numrit të gjyqtarëve në Dhomën e Veçantë dhe krijimin e së drejtës për ankesë. Pritet që legjislacioni i ardhshëm (siç është Urdhëresa Administrative mbi Themelimin e Dhomës së Veçantë) si the Rregullorja dhe Urdhëresa Administrative mbi Themelimin e Agjencisë Kosovare të Mirëbesimit do të plotësohen. Pra, procesi i privatizimit në Kosovë është një proces unik nga pikëpamja e dinamikës së zhvillimit të tij si dhe nga ngjarjet që e shoqërojnë atë, specifika të cilat ndikojnë ndjeshëm te motivimi i menaxherëve të pronës publike para privatizimit sepse ka një nivel të lartë paqartësie mbi procesin e privatizimit dhe të ardhmen e ndërmarrjes.

4.4. Metodatat e privatizimit në Kosovë

Procesi i privatizimit në Kosovë ka përfshirë tri metoda kryesore. Studimet tregojnë që metodat e zgjedhura për privatizimin në Kosovë reflektojnë kujdesin e zyrtarëve ndërkombëtarë për shitjen e drejtpërdrejtë të ndërmarrjeve publike (Knudsen, 2013). Mënyra si është dizajnuar privatizimi dhe metodat e përzgjedhura kanë dështuar të sigurojnë që vlerat, qëndrueshmëria dhe qeverisja e ndërmarrjeve publike, të ruheshin ose të fuqizoheshin më shumë. Që nga fillimi i këtij procesi janë privatizuar rreth 500 ndërmarrje publike. 20 për qind e tyre janë privatizuar përmes metodës së *spin-off*-it special dhe rreth 10 për qind e të gjitha ndërmarrjeve janë vendosur në likuidim për shkak se ato ishin konsideruar jo të qëndrueshme. Shumica e ndërmarrjeve ishin privatizuar përmes shitjes me *spin-off* të rregullt (Knudsen, 2010).

Metodat e *spin-off*-it kishin për qëllim vetëm shitjen e aseteve, por jo edhe të përgjegjësiave të NSh-ve. Kjo kishte rezultuar me mungesë të përcaktimit të pronësisë së vërtetë të tyre. Më konkretisht, përmes kësaj metode, asetet e ndërmarrjeve publike

ishin kanalizuar nga AKM-ja te një kompani ndihmëse e referuar si ‘NewCo’ që pastaj do të shitej te një palë private përmes procedurave tenderuese (Muharremi, 2005).

Kështu, edhe pse NewCo do t’i kishte të drejtat dhe interesat e ndërmarrjes së parë, pronësia do të mbetej publike, e cila nuk do të ishte funksionale, por do të vazhdonte të ekzistonte përgjatë procesit të privatizimit. Kritika kryesore për këtë metodë privatizimi është se ka lejuar blerësin që ta ndërrojë funksionin e ndërmarrjes dhe/ose të largojë punëtorët. Siç është përmendur më lart, shumë ndërmarrje janë joaktive ose e kanë ndërruar aktivitetin e tyre, ndërsa në disa raste punëtorët kanë mbetur pa punë. Për krahasim, Serbia ka anuluar rreth 25 për qind të privatizimeve të saj për shkak se blerësit e kanë ndërruar funksionin/ aktivitetin e ndërmarrjes ose në rastet kur nuk kanë arritur të ruajnë nivelin e punës së ndërmarrjes (Vujačić, 2005).

Përmes procedurës së *spin-off*-it special, ndërmarrjet publike i janë shitur investitorëve me kusht që të plotësohen disa kritere që kryesisht kanë përfshirë zotimin për të ruajtur veprimtarinë origjinale, bërjen e investimeve të caktuara dhe mbajtjen e një numri të caktuar të punëtorëve. Kriteret për përzgjedhjen e fituesve kanë përfshirë një metodologji të bazuar në pikë, ku 50 për qind e pikëve kanë qenë për çmimin, 25 për qind për zotimin për investime dhe 25 për qind për zotimet për punësime. Kjo metodë është përdorur për ato ndërmarrje publike që janë konsideruar si më të rëndësishmet për zhvillimin ekonomik të Kosovës (Knudsen, 2010). Sidoqoftë, me gjithë kushtet e vëna, *spin-off*-i special është kritikuar kryesisht për mungesën e mekanizmave që do të siguronin që blerësit potencialë kanë kapacitete për të ruajtur ose për të zhvilluar investitorin strategjik.

4.5. Aspekte të procesit të privatizimit në Kosovë

Ndërmarrjet publike /shoqërore dikur kishin një rol të rëndësishëm në ekonominë e Kosovës (RIINVEST, 2001). Sipas AKM-së (2004), ndërmarrjet publike “përfaqësonin 90 për qind të industrisë dhe të bazës së minierave, 50 për qind të tregtisë me pakicë dhe 20 për qind të tokës bujqësore – duke përfshirë të gjitha tokat bujqësore komerciale dhe shumicën e pyjeve të Kosovës” (KTA, 2004). Për më shumë, ato dikur punësonin dhjetëra mijëra persona (RIINVEST, 2001). Kjo dëshmon qartazi që këto ndërmarrje ishin një burim dhe potencial i konsiderueshëm për zhvillim ekonomik.

Sipas RIINVEST-it (2002), pas rënies relativisht të lartë të shfrytëzimit të kapaciteteve gjatë kontrollit serb, tani mund të vërehet një ngritje e nivelit të shfrytëzimit të potencialit të NSh-ve. Në vitin 1999 ky shfrytëzim ishte 28.3 për qind, ndërsa deri në vitin 2001 është ngritur në 41.8 për qind (RIINVEST, 2002). Me fjalë të tjera, shumë nga NSh-të kanë arritur të rimëkëmben në vitet e para të pasluftës dhe trendet e përgjithshme të këtyre ndërmarrjeve janë pozitive, kështu, aktiviteti i tyre ekonomik në vitin 2000 është dyfishuar krahasuar me vitin 1999. Megjithatë, ky trend nuk është vërejtur edhe pas privatizimit.

Fabrika e Amortizatorëve është një shembull i shkëlqyer i përpjekjeve të suksesshme për të rifilluar pas luftës prodhimin. Kjo ndërmarrje ishte shumë afër ripërtëritjes së kontratës së viteve 1980-të (Ymeri, 2014). Ndërtesat e saj janë duke u dhënë me qira (ose janë dhënë me qira në të kaluarën) për ndërmarrje të tjera të vogla e të mesme si *Klan Kosova*, *Kompania Devolli* ose *Agjencia Kosovare e Doganave*. Siç duket “nuk është se ka qenë e pamundur për NSh-të që të rifillojnë prodhimin (Ymeri, 2014), por në fakt është privatizimi ai që në vend që ta përkrahë këtë proces, vetëm sa e ka ndaluar”. Sipas të dhënave të fundit, Fabrika e Amortizatorëve është nën monitorim

të AKP-së (AKP, 2015).

Në përgjithësi, nga rreth 500 NSh të privatizuara, vetëm disa nga ato mund të konsiderohen të suksesshme – apo së paku funksionale. Një sfidë drejt arritjes së funksionalitetit dhe revitalizimit ka qenë amortizimi i lartë i NSh-ve dhe teknologjia e vjetruar. Me kalimin e kohës, shumë NSh kanë humbur pjesën e tyre në tregun global. Të gjithë këta faktorë kanë ndikuar negativisht në shpresën për mbijetesë në tregjet vendore dhe rajonale, megjithatë kjo nuk e justifikon faktin që shumica e ndërmarrjeve kanë dështuar, falimentuar ose/dhe janë kryesisht të pasuksesshme. Më poshtë do të elaborohen disa nga problemet kyçe që kanë karakterizuar këtë proces dhe pasojat që ndodhën si rrjedhojë e tyre.

Një tjetër karakteristikë e ndërmarrjeve kosovare është madhësia e tyre. Aktualisht, sipas tabelës 4.1 rreth 98 për qind e ndërmarrjeve kosovare punësojnë dhjetë apo më pak punonjës, dhe shumica përbëhen nga një person ose një familje. Kjo përbën rreth 40 për qind të punonjësve në sektorin e ndërmarrjeve. Dominimi i mikrondërmarrjeve është një karakteristikë e zakonshme në të gjithë Europës Qendrore dhe Lindore.

Një përmbledhje statistikore e profilit të kompanive është realizuar në prill të vitit 2008 nga RIINVEST. Kampioni ka përfshirë 103 ndërmarrje të privatizuara (përfshirë 23 ndërmarrje të privatizuara me *spin-off* special), prej të cilave vetëm 66 kanë qenë aktive gjatë kohës së anketimit (përfshirë të gjitha ndërmarrjet e privatizuara me *spin-off* special). Tabela më poshtë paraqet një përmbledhje statistikore të kompanive të privatizuara. Nga numri i përgjithshëm i kompanive aktive të privatizuara, 60% operojnë në sektorin prodhues; 21% në sektorin e shërbimeve, ndërsa 19% e ndërmarrjeve të mbetura operojnë në sektorin e tregtisë. Ky ndryshim i mostrës lejon që

të analizohen diferencat ndërsektoriale. Për sa i përket madhësisë themi se: 11% e kompanive janë mikrondërmarrje, 50% janë të vogla, 35% janë të mesme, ndërsa rreth 4.5% janë të mëdha. Hulumtuesit paraprakisht kanë pritur që ndërmarrjet e privatizuara përmes *spin-off-it* special të jenë ndërmarrje të mëdha, mirëpo është vërejtur që ka ndërmarrje të privatizuar në këtë mënyrë që klasifikohen si ndërmarrje të vogla ose të mesme.

Të gjitha ndërmarrjet e mëdha janë ndërmarrje të privatizuara përmes *spin-off-it* special. Për më tepër, janë hulumtuar llojet e ndërmarrjeve në bazë të pronësisë. Rezultatet tregojnë se gjysma e këtyre kompanive janë individuale, prej të cilave 10 kompani janë të privatizuara përmes *spin-off-it* special. 27% e ndërmarrjeve janë korporata prej të cilave 8 janë privatizuar përmes *spin-off-it* special. (Madhësia e kompanisë përcaktohet nga numri i punëtorëve. Klasifikimi i ndërmarrjeve i bazuar në numri e punëtorëve është si më poshtë:

Mikrondërmarrje: 1-9 punëtorë; ndërmarrje e vogël: 10-49 punëtorë; ndërmarrje e mesme: 50-249 punëtorë; ndërmarrje e madhe: mbi 249 punëtorë). Pjesa e mbetur e ndërmarrjeve prej 23% janë ortakëri prej të cilave 5 ndërmarrje janë privatizuar përmes *spin-off-it* special. Ndërsa, për sa i përket statutit ligjor, rreth 70% e ndërmarrjeve të privatizuara janë të regjistruara si kompani me përgjegjësi të kufizuar në mesin e të cilave 20 kompani të privatizuara përmes *spin-off-it* special. Pjesa e mbetur prej 30% e ndërmarrjeve janë të regjistruara si kompani me përgjegjësi të pakufizuar në mesin e të cilave vetëm 2 janë privatizuar përmes *spin-off-it* special. Kështu si përfundim mund të themi se privatizimi ka stimuluar më shumë ortakëri dhe korporata krahasuar me sektorin tjetër privat të NVM-ve. Një pamje e përmbledhur paraqitet në tabelën e mëposhtme:

Tabela 4.1. Përmbledhje statistikash të ndërmarrjeve të privatizuara aktive

Spektori	%	Madhësia	%	Lloji i pronësisë	%	Statuti ligjor	%
Spektori i prodhimit	59.1	Mikrondërmarrje	10.6	Biznese individuale	50	Kompani me të përgjegjësi pakufizuar	30
Spektori i tregtisë	19.7	Ndërmarrje të vogla	50.0	Korporata	77	Kompani me të përgjegjësi të kufizuar	70
Spektori i shërbimeve	21.2	Ndërmarrje mesme	34.9	Ortakëri	23		
		Ndërmarrje të mëdha	4.5				

Burimi: RIINVEST, Raport studimor, Shtator 2008 Prishtina

Spektori i ndërmarrjeve shoqërore (NSH) ka punësuar rreth 20,000 njerëz ndërsa numri i njerëzve në lista të punëtorëve arrinte deri në 60,000 (40,000 ishin në pushim pa pagesë). NSH-të kanë operuar në një varietet të sektorëve duke përfshirë përpunimin e metaleve, plastikën, letrën, hotelet, minierat, agro-industrinë, bujqësinë, pylltarinë, materialet ndërtimore, ndërtimin, tekstilin, verarinë dhe vreshtat, prodhimin e birrës, duhanin, shitjen me pakicë dhe shumicë. Është llogaritur që NSH-të kanë paraqitur rreth 90 për qind të bazës industriale dhe të minierave të Kosovës, 50 për qind të hapësirës për shitje komerciale me pakicë dhe më pak se 20 për qind të tokës bujqësore - duke përfshirë të gjithë tokën komerciale bujqësore dhe pjesën më të madhe të pyjeve të Kosovës. Pjesa më e madhe e aseteve industriale të Kosovës, toka bujqësore, pyjet, toka komerciale urbane dhe pronat komerciale janë poseduar nga NSH-të.

Agjencia Kosovare e Privatizimit u themelua si një organ i pavarur publik që ushtron funksionet dhe përgjegjësitë në mënyrë plotësisht të pavarur, në bazë të Ligjit të Kuvendit të Kosovës Nr. 04/L-034, mbi AKP-në. AKP është themeluar si agjenci pasardhëse e Agjencisë Kosovare të Mirëbesimit, e rregulluar me Rregulloren e UNMIK-ut 2002/12 “Për themelimin e Agjencisë Kosovare të Mirëbesimit” me ndryshime, të gjitha asetet dhe përgjegjësitë e saj janë asete dhe përgjegjësi të AKP-së.

AKM ishte themeluar nga UNMIK-u, në vitin 2002 dhe kishte filluar procesin e privatizimit në Kosovë në vitin 2003. Megjithatë AKP nuk ka trashëguar mandatin që kishte AKM mbi ndërmarrjet publike (NP). AKP është themeluar me shpalljen e Ligjit për Agjencinë Kosovare të Privatizimit (Ligji nr. 03/L-067) që ka hyrë në fuqi më 15 qershor 2008.

Ky ligj përfshin dispozitat e përshtatshme të Propozimit Gjithëpërfshirës për Vendosjen e Statusit të Kosovës të datës 26 mars 2007 (Shtojca VII, neni 2), që ishte bërë pjesë përbërëse e Kushtetutës së Republikës së Kosovës (neni 145 i Kushtetutës së Republikës së Kosovës). AKP është themeluar si organ publik i pavarur dhe ushtron funksionet dhe përgjegjësitë me autonomi të plotë. AKP ka zotësi të plotë juridike për të bërë kontrata, për të marrë, mbajtur ose shitur pronën si dhe ka të gjitha kompetencat e vetëkuptueshme për përmbushjen në tërësi të detyrave dhe kompetencave të dhëna me këtë ligj; si dhe të padisë dhe të paditet në emër të saj.

AKP është institucion i pavarur, ku pesë anëtarët (përfshirë kryetarin e Bordit) e Bordit të Drejtorëve të AKP-së janë emëruar dhe votuar nga Kuvendi i Republikës së Kosovës dhe tre anëtarët ndërkombëtarë nga Përfaqësuesi Civil Ndërkombëtar në pajtim me dispozitat e Ligjit për themelimin e AKP-së. Bordi i Drejtorëve është organi më i lartë vendimmarrës dhe ka juridiksion të plotë mbi AKP-në, ndërkaq struktura organizative e AKP-së, siç parashihet me Ligjin e AKP-së përveç bordit të drejtorëve përbëhet edhe nga pjesa ekzekutive që udhëhiqet nga drejtori dhe dy zëvendës drejtorë.

Pjesa ekzekutive e AKP-së përbëhet nga Divizioni për Shitjen e Aseteve, Divizioni i Qeverisjes Korporative dhe Dega Ekzekutive nën mbikëqyrjen e drejtpërdrejtë të menaxhmentit të Agjencisë. Një tjetër institucion, që është i lidhur me mirëfunksionimin e procesit të privatizimit, është Dhoma e Posaçme e Gjykatës

Supreme të Kosovës për Çështjet që Lidhen me AKM-në (Dhoma e Posaçme) është themeluar nga UNMIK-u në vitin 2003 si një gjykatë ndërkombëtare për të ofruar një mekanizëm të fortë, të pavarur dhe të paanshëm në procesin e privatizimit në Kosovë. Pas vendosjes së misionit të EULEX-it në Kosovë është angazhuar një staf prej 30 vetave në këtë institucion. Gjyqtarët e EULEX-it në Dhomën e Posaçme kanë funksione ekzekutive dhe ata përbëjnë shumicën e gjyqtarëve në çdo panel.

Në gusht 2011, Kuvendi i Republikës së Kosovës ka miratuar Ligjin e ri të AKP-së nr. 04/L-034, si dhe Ligjin për Dhomën e Posaçme të Gjykatës Supreme të Kosovës për çështje që lidhen me AKP-në nr. 04/L- 033 dhe me këto ligje janë krijuar kushtet për përshpejtimin e procesit të privatizimit, të likuidimit, të shpërndarjes së 20%-it, dhe përshpejtimin të transferit të aseteve tek investitori privat dhe shpërndarjen e fondit të mirëbesimit të kreditorët dhe pronarët e ligjshëm.

Kompetencë e kësaj Agjencie, ishin të gjitha ndërmarrjet me kapital shoqëror dhe ndërmarrjet me kapital publik. Ky institucion merrej edhe me “likuidimin” e të ashtuquajturit “kapital i zhveshur”, por njëkohësisht do të merret edhe me privatizimin e ndërmarrjeve me kapital shoqëror përmes modelit *spin-off* dhe *spin-off* special. Nga rreth 600 ndërmarrje shoqërore, që ishin në Kosovë, Agjencia ka arritur ta privatizojë pjesën dërmuese të tyre (AKP, 2014). Sipas Agjencisë, ish-punonjësit janë përfitues të 20%-it të shitjes së ndërmarrjeve shoqërore, dhe se deri më tani, punonjësit kanë përfituar rreth 80 milionë Euro. (AKP, 2014).

Pas nënshkrimit të Memorandumit të Mirëkuptimit (MiM) në dhjetor 2008, në mes të AKP-së dhe Ministrisë së Punëve të Brendshme (MPB), për t'i kryer kontrollimet e historikut të ofertuesve fitues të përkohshëm në emër të AKP-së, lidhur me këtë gjatë vitit 2009, AKP në vazhdimësi ka bashkëpunuar me Policinë e Kosovës –

Drejtorin për Analizën e Krimeve. Një total prej 110 rastesh i janë dërguar Policisë së Kosovës në mënyrë që të kryejë kontrollin e historikut. Gjatë periudhës janar – dhjetor 2009, 8 valë të privatizimit janë përfunduar, në total 98 ndërmarrje të reja janë tenderuar. Ishin 334 ofertues, me një total të çmimeve të ofertave prej 59, 053, 353 Euro (Kosovë, 2009).

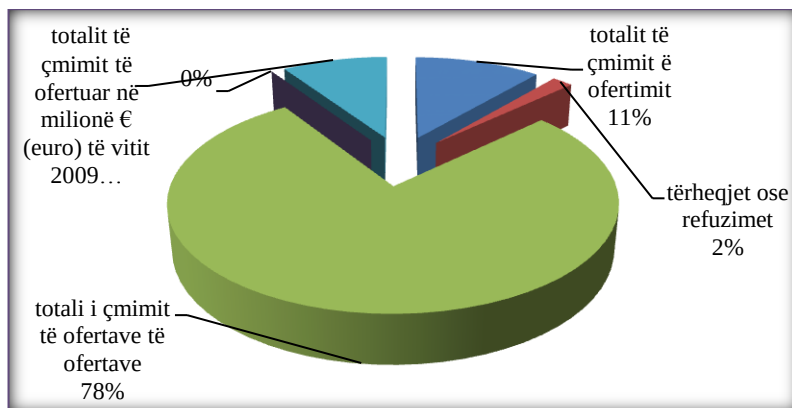
Tabela 4.2. Përmbledhje e spin-off-it të zakonshëm të privatizimit deri me 31 dhjetor 2009

2009 Aktivitetet Spin Off-et	Vala 34	Vala 35	Vala 36	Vala 37	Vala 38	Vala 39	Vala 40	Vala 41	Total
Si Ndër të Reja	10	9	9	9	10	10	12	29	98
Oferta të Pranuara Dita e Ofertimit	39	28	34	34	43	27	47	82	334
Dita e Ofertimit Totali Çmimit të ofertave/€	7,958,971	2,301,810	3,010,825	6,200,756	1,341,340	2,319,216	27,953,545	7,966,890	59,053,353
Tërheqjet Refuzimet/€	3,284,500	825,467	705,887	3,517,425	316,130	30,240	846,874	214,098	9,740,621
Totali i Çmimit të Ofertave/ €	4,674,471	1,476,343	2,304,938	2,683,331	1,025,210	2,288,976	27,106,671	7,752,792	49,312,732
Nr. I Ndër të Reja të refuzuara nga BiD, të tërhequra	4	4	3	4	3	3	4	13	38
Shitjet e përfunduara të Ndër të Reja	5	5	5	1	3	0	0	0	19
Shitjet e pa përfunduara të Ndër të Reja	1	0	1	4	4	7	8	16	41

Burimi: http://www.pak-ks.org/repository/docs/raporti_shqip.pdf

Në bazë të raportit tabelor, në vijim do të bëjmë një paraqitje grafike të disa treguesve të suksesit dhe disa edhe të dështimit financiar të shprehur në € (euro) në mes të tjerash, do ta bëjmë analizimin e totalit të çmimit të ofertimit € (euro); tërheqjet ose refuzimet në € (euro); totali i çmimit të ofertave të ofertave € (euro)

Grafiku 4.1. Disa tregues të suksesit dhe disa edhe të dështimit financiar (€)

Siç mund të vërehet edhe në grafik, në kuadër të numrit të aseteve dhe të ofertave të pranuar dhe po ashtu edhe të tërheqjeve, mund të vërehet se në këtë vit përfshirë 8 valët e privatizimit (34 – 41), është arritur një shkallë optimale e shitjes së aseteve shoqërore, me çka mund të vlerësojmë dhe të konstatojmë se AKP, në kuadër të këtij viti ka qenë mjaft e suksesshme, duke marrë parasysh edhe numrin e tërheqjeve që janë bërë gjatë këtij vitit nga ofertuesit.

Përgjatë vitit 2010, në Republikën e Kosovës, Agjencia e Privatizimit të Kosovës ka paraqitur raportin e privatizimit të aseteve shoqërore, të cilat janë privatizuar sipas valëve të radhës së parapara për atë vit. Valët e parapara të raundeve të privatizimit në Kosovë, do t'i paraqesim në formën tabelore të publikuar në raportin e AKP-së për vitin 2010, si në vijim:

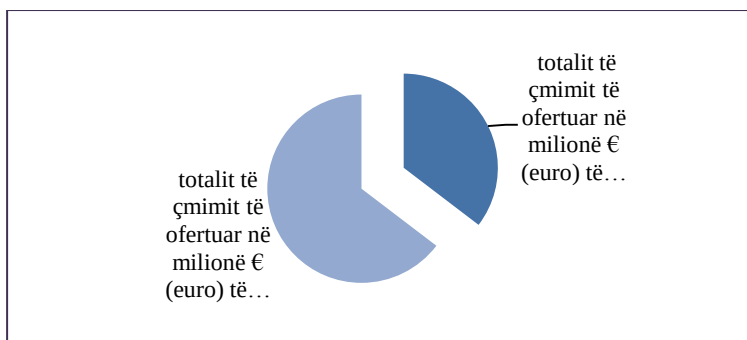
Tabela 4.3. Përmbledhje e spin off-it të zakonshëm të privatizimit deri me 31 dhjetor 2010

Valet e Privatizimit	Totali i NSH-ve	Nr. i Nder. Re	Nr. Ofertave	Nder.Re te shitura	Totali i çmimit ofertuar €'000
42	13	16	49	9	4.652
43	8	16	34	7	6.333
44	11	11	29	4	2.099
45	15	17	69	13	13.335
45A	11	13	44	11	22.677
46	13	15	62	12	6.437
SharrCem	N/A	N/A	N/A	N/A	30.1
47	12	18	34	13	4.561
Totali 2010	83	106	321	69	90.194

Burimi : http://www.pak-ks.org/repository/docs/raporti_shqip.pdf (së fundmi shikuar me 07. 05. 2012)

Në bazë të raportit tabelor, në vijim do të bëjmë një paraqitje grafike të disa treguesve të suksesit dhe disa edhe të dështimit financiar të shprehur në € (euro) në mes të tjerash, do të bëjmë analizimin e totalit të çmimit të ofertuar në milionë € (euro) të vitit 2009 dhe totalit të çmimit të ofertuar në milionë € (euro) të vitit 2010.

Grafiku 4.2. Diferenca e çmimit të privatizimit në mes vitit 2009 dhe 2010

Në bazë të raporteve të dy viteve krahasuese, vërehet një rritje e transformimit të pronës në vitin 2010, dhe në një përqindje krahasuese, sikurse tregohet në grafikun e mësipërm. Viti 2010, vlerësohet si një vit i cili jo vetëm që ka filluar të tregojë simptomat e para të ndikimit pozitiv që nga efektet e krizës globale financiare, e me theks të veçantë edhe të ndikimit të saj në stagnimin e investimeve, qoftë nga vendorët ose edhe nga investorët e huaj të jashtëm.

Në bazë të raportit tabelor, në vijim do të bëjmë një paraqitje grafike të disa treguesve nga vetëm 3 tri valë të privatizimit, ku të ardhurat janë 10,627,097 € (euro). Mund të vërejmë se në vitin 2012, nuk kemi pasur edhe shumë valë të privatizimit, në veçanti nëse e krahasojmë me periudhat e mëparshme, pasi valët në vlerë ishin shumë më të larta në vitet e mëparshme, përfshi edhe vitet para viteve që po bëhet ky përshkrim dhe kjo analizë, mirëpo gjithsesi edhe ndoshta, për shkak të disa arsyeve të tjera të mjedisit, siç mund të jenë jostabiliteti politik në vend, rritja e shkallës së papunësisë, korrupsionit, sigurisë, etj.

Tabela 4.4. Përmbledhje e spin-off-it të zakonshëm të privatizimit deri me 31 dhjetor 2012

Nr.	Valët e Privatizimit	Ndërmarrjet e Reja të ofruara për privatizim	Ndërmarrjet e Reja pa oferta	Ndërmarrjet e Reja të anuluar	Ndërmarrjet e Reja të aprovuara nga Bordi	Totali sipas Vendimit të Bordit
1	54	29	10	7	12	€ 1,546,174
2	55	23	6	1	16	€ 8,217,213
3	56	34	8	9	17	€10,627,097

Burimi: http://www.pakks.org/repository/docs/Raporti_vjetor_2013_komplet_compressed.pdf

Po ashtu në vitin 2013, ka pasur një rënie të të ardhurave nga privatizimit, gjë që rezulton kryesisht edhe me çështjet dhe me problemet që kanë të bëjnë dhe që u përshkruan në vitin paraprak.

Një nga ligjet shumë të rëndësishme që ka hyrë në fuqi në vitin 2014, është Ligji për investimet e jashtme në Kosovë (Kosovë G. J., 2013), por mbetet një nga çështjet kyçe edhe nxjerrja e një akti ligjor i cili favorizon dhe mbështetet zhvillimin e bizneseve të vogla dhe të mesme në Kosovë (në tekstin e mëtejshëm BVM), edhe pse është hartuar për vitet 2013–2017, një strategji për zhvillimin e BVM-ve, e konsiderojmë se i duhet kushtuar shumë rëndësi monitorimit dhe gjithsesi edhe implementimit të saj. Në përgjithësi, është bërë shumë pak sa i përket hartimit dhe

implementimit të politikave në këtë drejtim, por gjithsesi njëra nga çështjet kyçe që duhet vështuar me kujdes është eliminimi i veprimtarive dhe ekonomive joformale, të cilat dëmtojnë shumë rëndë qëndrueshmërinë dhe stabilitetin e BVM-ve në vend.

4.6. Evidenca mbi ristrukturimin e ndërmarrjeve në Kosovë

Termi ristrukturimi i ndërmarrjeve përfshin gjithë procesin e bërë nga ndërmarrjet drejt adoptimit të sjelljeve të tyre për të mbijetuar dhe për të pasur sukses në ekonominë e tregut. Supozimi se procesi i privatizimit ka qenë i asociuar me ristrukturimin e ndërmarrjeve publike dhe që ka rezultuar në përmirësime të efikasitetit, produktivitetit, profitabilitetit, inovacionit dhe nivelit të investime në këto ndërmarrje, ka qenë objekt i një studimi të ndërmarrë nga një organizatë kërkimore në Kosovë dhe që për të mundësuar krahasimin e të dhënave empirike, që ky punim do të gjenerojë, i jemi referuar gjetjeve kryesore të këtij studimi në vijim të këtij seksioni.

Për të përcaktuar nivelin e ristrukturimit në kompanitë e privatizuara janë marrë në konsideratë fillimisht faktorë të ndryshëm, hapat e ristrukturimit të ndërmarrë pas privatizimit dhe më pas masat e adoptuara vitin e fundit.

Fillimisht, është hulumtuar nëse kompanitë e reja e kanë bërë lancimin e produkteve të reja apo kanë filluar me metodën e re të prodhimit pas privatizimit. Është vërejtur se, në përgjithësi, 33.33 % kanë lancuar produkte të reja, ndërsa pjesa tjetër e kompanive kanë vazhduar të prodhojnë produkte të njëjta si më parë. Nëse marrim parasysh metodën e përdorur të privatizimit, kuptojmë se mbi 45% e *spin-off*-ëve specialë kanë filluar me produkte të reja dhe, siç ishte pritur, kjo shifër është më e lartë se *spin-off*-ët e rregullt (30.30 %) apo nëpërmjet likuidimit (22.22%). Për më tepër, rreth 44% e kompanive të privatizuara kanë lancuar metoda të reja të prodhimit, ndërsa të tjerat kanë vazhduar të prodhojnë me makineri të njëjtë dhe me metoda të njëjta. Nëse e

ndajmë edhe më tutje këtë numër shohim se më tepër se gjysma e kompanive të privatizuara nëpërmjet *spin-off-it special* kanë lancuar metoda të reja të prodhimit. Kjo është pak më e lartë se kompanitë e privatizuara me *spin-off* të rregullt (45.45%) ose nëpërmjet likuidimit (22.22%). Nëse i marrim parasysh tërë këto rezultate, shohim se disa kompani të privatizuara kanë filluar me prodhimin e produkteve të reja duke përdorur metoda dhe makineri të para - privatizimit. Tabela e mëposhtme bën një përmbledhje të rezultateve.

Tabela 4.5. Hapat e ristrukturimit pas privatizimit

Metodat e privatizimit	Kanë filluar prodhimin e produkteve të reja		Kanë filluar me metodë të re të prodhimit	
	PO	JO	PO	JO
Totali	33.33%	63.64%	43.94%	37.00
<i>Spin-off special</i>	45.45%	54.55%	45.45%	12.00
<i>Spin-off</i> i rregullt	30.30%	69.70%	51.52%	18.00
Likuidimi	22.22%	77.78%	22.22%	7.00

Burimi: Rinvest, Raport studimor, Shtator 2008 Prishtina

Më pas, siç përshkruhet janë hulumtuar hapat ristrukturues të këtyre kompanive në vitin e fundit. Menaxherët dhe pronarët në përgjithësi kanë pranuar faktin se ristrukturimi është një hap më se i nevojshëm për suksesin e kompanive në ekonominë e tregut. Siç mund të shihet nga Tabela 4.5 pothuajse gjysma e kompanive tani prodhojnë me metoda të reja të prodhimit dhe rreth 75% i kanë përmirësuar metodat ekzistuese të prodhimit.

Këto rezultate tregojnë shenja inkurajuese të përpjekjeve ristrukturuese nga kompanitë e privatizuara. Më tej shohim se vetëm 13.7% e kompanive i kanë mbyllur linjat ekzistuese të prodhimit. Ky numër, i përcjellë nga numrat e mëparshëm, tregon se shumica e kompanive operojnë me makineri dhe metodologji të kombinuar sesa t'i

mbyllin ato të gjitha. Rrjedhimisht vetëm një pjesë e proporcionit të këtyre kompanive (24.2 %) kanë ofruar produkte/shërbime inovative në treg.

Tabela 4.6. Masat ristrukturuese të ndërmarra nga ndërmarrjet e privatizuara

Adoptim i metodave të reja të prodhimit		Përmirësimi i metodave ekzistuese të prodhimit		Mbyllja e linjave ekzistuese të prodhimit		Inovacione (produkte dhe shërbime të reja)	
Po	Jo	Po	Jo	Po	Jo	Po	Jo
47.5%	52.5%	74.8%	25.2%	13.7%	83.3%	24.2%	65.2%

Burimi: Rinvest, Raport studimor, Shtator 2008 Prishtina

Ky hulumtim gjithashtu ka përcjellë strukturën menaxhuese të këtyre kompanive. Shihet se shumica e kompanive të privatizuara ende menaxhohen nga pronarët e tyre. Vetëm 6% të kompanive menaxhohen nga menaxherët, ndërsa të tjerat menaxhohen nga forma të tjera e të përziera të menaxhimit. Si rrjedhojë, nëse ky segment mund të përmirësohej, atëherë do të iniciante një ristrukturim më të mirë dhe rrjedhimisht performancë më të mirë. Ne e kemi konsideruar edhe ndikimin e pronësisë meqë shihet si faktor i madh influencues në ristrukturim (Djankov and Murrel, 2002).

Sipas anketës së bërë 13% e kompanive janë privatizuar duke i përfshirë pronarët e huaj. Literatura nga vendet e tjera të tranzicionit sugjeron se pronësia e huaj sjell ristrukturim më të mirë dhe më të shpejtë. Për më tepër, shumica e kompanive të blera nga investitorët e huaj në Kosovë janë privatizuar nëpërmjet metodës së *spin-off*-it special. Përkundrazi përkushtimit të tyre në kushte të investimeve dhe punësimit, këto kompani konsiderohen të jenë më profitabile sesa të tjerat. Kjo rrjedhimisht kërkon dhe mbështet ristrukturim më të shpejtë. Në përgjithësi, rezultatet tona japin evidencë se kompanitë e bëjnë ristrukturimin dhe e konsiderojnë atë si parakusht për performancë më të mirë. Megjithatë përmasat e këtyre hapave kanë nevojë për përmirësime të mëtejshme dhe të vazhdueshme.

4.7. Konkluzione

Ashtu si u tha më lart, programi i reformave të tranzicionit përfshin stabilizimin makroekonomik, çmimin dhe liberalizimin e tregut, krijimin e institucioneve ligjore dhe të atyre të privatizimit. Karakteristika të tjera të zhvillimit të ekonomisë kosovare janë të dukshme gjithashtu. Prapavija kulturore dhe sociale reflektohet në mentalitetin e popullatës në lidhje me sistemin e tregut, të drejtat pronësore dhe me forcimin e institucioneve ligjore. Ky mentalitet mund të shpjegojë pasigurinë politike, e cila pengon zbatimin e një politike të qëndrueshme ekonomike, por edhe nxitjen e investitorëve të huaj.

Procesi i privatizimit dhe i ristrukturimit është ende duke u zhvilluar në Kosovë dhe eksperiencia (në veçanti, në lidhje me kornizën ligjore dhe institucionale është e nevojshme për të mbështetur procesin e privatizimit dhe pronarët e rinj) e shumicës së vendeve më të avancuara në tranzicion duhet të merret parasysh nga politikëbërësit në Kosovë. Në të vërtetë pasojat e procesit të privatizimit duhet të merren parasysh nga qeveria kosovare në procesin e hartimit të politikave, me qëllimin për të siguruar një përmirësim të qëndrueshëm në zhvillimin makroekonomik dhe mikroekonomik të vendit.

Këto gjetje kanë ngritur pyetje të reja të cilat janë zhvilluar më tej në punën tonë empirike në rastin e Kosovës. Si do të ndikojë mjedisi i ri ekonomik në sjelljen e ndërmarrjes? A performojnë ndërmarrjet private më mirë sesa ndërmarrjet shtetërore? Cili lloj i pronësisë prodhon shkallë më të gjerë të ristrukturimit? Si kanë ndikuar metodat e ndryshme të privatizimit në sjelljen e menaxherëve dhe të pronarëve?

KAPITULLI V: METODOLOGJIA

Sikurse është prezantuar në kapitujt e mëparshëm, qëllimi i këtij punimi është të analizojë procesin e ristrukturimit duke identifikuar shkallën e përfshirjes në këtë proces, të ndërmarrjeve të privatizuara kosovare si dhe faktorët që ndikojnë në objektivat dhe sjelljen e ndërmarrjeve me pronësi publike dhe private. Bazuar në studimet e autorëve të shumtë, që kanë adresuar aspektet e ristrukturimit dhe të privatizimit në vendet që e kanë kapërcyer, gjatë dekadës së kaluar, periudhën e tranzicionit, është mundësuar analiza e faktorëve që ndikojnë në shkallën e realizimit të ristrukturimit nëpërmjet matjes së performacës së ndërmarrjeve, dhe veçanërisht ndikimit të mekanizmave të qeverisjes së korporatave dhe më pas është vijuar me pyetjen tjetër kërkimore. Pyetja e radhës kërkimore konsiston në përcaktimin e mënyrës së matjes së këtyre faktorëve në ndërmarrjet me pronësi private dhe publike në Kosovë. Metodologjia e përdorur për të realizuar këtë studim është diskutuar dhe vlerësuar në mënyrë kritike në këtë kapitull.

Metodologjia e këtij punimi është bazuar në studimet dhe kërkime të fushës (sikurse është diskutuar në kapitullin II, seksioni 2 dhe 3), zhvilluar dhe modifikuar për të pasqyruar specifikat e mjedisit kosovar (duke përfshirë mjedisin historik, kulturor, ekonomik dhe politik, i analizuar në kapitujt e mëparshëm). Seksioni në vijim paraqet një analizë të detajuar të metodologjisë së aplikuar, kriteret e përzgjedhjes së kampionit dhe kufizimet që rrjedhin nga natyra e të dhënave. Analiza e të dhënave, nëpërmjet metodave statistikore dhe ekonometrike është paraqitur në kapitullin vijues.

5.1. Qëllimi i punimit dhe hipotezat

Sikurse është argumentuar edhe në kapitullin I, qëllimi i këtij punimi është identifikimi dhe vlerësimi i nivelit të ristrukturimit të ndërmarrjeve të privatizuara kosovare dhe i faktorëve që kanë ndikuar në këtë nivel. Studimet e analizuara gjerësisht në kapitullin II dhe III, kanë vërtetuar nga pikëpamja teorike dhe empirike se ndërmarrjet nëpërmjet ristrukturimit synojnë të kenë performancë më të mirë ose të paktën të mbijetojnë ndaj ndryshimeve të tregjeve a të mjedisit ekonomik në tërësi. Në këtë këndvështrim, supozimi bazë është se niveli i ristrukturimit matet në mënyrë të përafërt nëpërmjet indikatorëve të performancës të tillë si: niveli i të ardhurave nga shitja, rritja e numrit të punëtorëve, rritja e fitimit. Prandaj, një nga objektivat e këtij studimi është të identifikojë nëse ka ndryshuar performanca e ndërmarrjeve publike pasi ato kanë ndryshuar pronësinë, pra, pas privatizimit, duke adresuar aspektet e matjes së faktorëve në ndërmarrjet e Kosovës.

Duke ndjekur udhëzimet e Bell-it and Bryman-it (2007)⁴, pyetjet kërkimore të cilat synojnë të përmbushin qëllimin e tezës dhe zbërthimi i detajuar i tyre mund të formulohen si më poshtë:

Pra, duke u bazuar në qasjen e studimeve të tjera të realizuara, duke adresuar pothuajse të njëjtin qëllim humultimi si dhe duke synuar realizimin e gjetjeve të këtij studimi me ato të ngjashme e të realizuara për vendet e tjera të Europës Juglindore, pyetjet kërkimore që adresohen për t'u hulumtuar janë:

A janë ristrukturuar ndërmarrjet e privatizuara në Kosovë?

⁴ Sipas Bell-it dhe Bryman-it (2007) *pyetjet kërkimore duhet të plotësojnë kritere, si: (i) të formulohen qartë dhe në mënyrë të kuptueshme, (ii) të krijojnë mundësi për punë kërkimore, (iii) të krijojnë lidhjen e teorisë dhe kërkimit, në mënyrë që të mundësojnë kontributin e kërkuesit në fushën e studimit, (iv) të jenë të lidhura me njëra-tjetrën, për të mundësuar një rrjedhë logjike të të gjithë disertacionit (fq 87).*

Duke parë dhe duke analizuar literaturën, mund të vërejmë një numër matjesh të përdorura për të identifikuar llojin dhe shkallën e zgjerimit të ristrukturimit. Kështu, disa studiues (si Djankov and Pohl, 1997; Djankov, 1999a; etj) kanë përdorur indikatorë si qarkullimi i menaxherëve, reduktimi i punës, gjetja e tregjeve të reja, produkte të reja, shitje të aseteve dhe rinovime në nivel të fabrikave me qëllim përmirësimin e kushteve të punës. Për t’ju përgjigjur kësaj pyetjeje janë marrë në konsideratë të dhënat e grumbulluara nga rreth 26 pyetje, kryesisht cilësore, të grumbulluara nëpërmjet teknikës së pyetësorit (sondazhit) të aplikuar në kampionin e ndërtuar dhe të përbërë nga 176 ndërmarrje kosovare të cilat kanë kaluar nëpërmjet procesit të privatizimit. Duke synuar që të identifikohet mënyra e sjelljes së menaxherëve para dhe pas privatizimit, periudha kohore e përfshirë në pyetësor janë vitet 2004-2015. Për të vlerësuar nivelin dhe tipologjinë e masave ristrukturuese, të ndërmarra nga ndërmarrjet e kampionit, janë grumbulluar të dhëna në lidhje me variabla të tillë si: proceset e ndërmarra për të ndryshuar dhe përmirësuar strukturat e prodhimit, instrumentet e marketingut, rritja e investimeve në teknologji të reja, kryesisht për trajnime apo kërkime e zhvillim, ulja e numrit të punonjësve duke synuar rritjen e produktivitetit, politika me të kujdesshme ndaj klientëve dhe furnitorëve etj.

Ndërsa adresimi i pyetjes së dytë kërkimore **“Cilët janë faktorët më të rëndësishëm që ndikojnë në ristrukturimin e ndërmarrjes, pra, në nivelin e performancës së tyre?”** është realizuar nëpërmjet vërtetimit të disa hipoteza si më poshtë:

Studime të tilla si Barberis dhe të tjerë, (1995), Pohl dhe të tjerë (1996), Claessens dhe të tjerë (1997) treguan se ndërmarrjet e privatizuara performojnë shumë më mirë sesa ndërmarrjet shtetërore për shkak të proceseve ristrukturuese. Literatura e trajtuar në

mënyrë të detajuar si nga pikëpamja teorike dhe nga pikëpamja empirike në kapitullin II, argumenton se, kryesisht në vendet në tranzicion, ndërmarrjet me pronësi private kanë menaxherë më të motivuar sesa ato me pronësi publike për të ndërmarrë procese ristrukturuese. Pra, në këtë kontekst, duke marrë në konsideratë faktin se proceset ristrukturuese sjellin rritjen e performancës financiare, dhe bazuar në nivelin e të ardhurave nga shitja ose nga vlera e fitimit para tatimit të çdo ndërmarrje të përfshirë në kampionin përfaqësues të ndërmarrjeve kosovare para dhe pas privatizimit mund të adresojmë hipotezën:

Hipoteza 1: *Ndërmarrjet e privatizuara performojnë më mirë, në krahasim me ndërmarrjet publike.*

Disa nga studimet, si ai i Aghion dhe të tjerë (1994a), dhe Carlin dhe të tjerë (1994), theksuan rolin kyç të një strategjie të qëndrueshme të privatizimit për një tranzicion të suksesshëm dhe argumentuan se projektimi i kujdesshëm i metodave të privatizimit nga ana e shtetit mund të ndikojnë në procesin e ristrukturimit pas privatizimit duke rritur stimujt e menaxherëve. Pra, metoda e privatizimit është argumentuar si një nga faktorët e rëndësishëm në motivimin e menaxherëve për të ndërmarrë procese të ndryshme ristrukturimi. Duke pasur parasysh se në Kosovë janë ndërmarrë dy metoda kryesore të privatizimit, të ngjashme me njëra-tjetrën nga pikëpamja e mekanizmit të realizimit, ndërtohet hipoteza e dytë:

Hipoteza 2: *Ndërmarrjet e privatizuara me metodën “spin-off” special performojnë më mirë, në krahasim me ndërmarrjet e privatizuara me metodën “spin-off” normal.*

Sipas Hashani-t (2016) ndërmarrjet shoqërore, të cilat kanë eksportuar produktet e tyre, tregojnë aftësitë e ndërmarrjes për t’u përballuar me konkurrencën. Ndërmarrjet, të

cilat kanë arritur të eksportojnë, dëshmojnë aftësitë e tyre që mund të mbijetojnë edhe në tregje të huaja. Bazuar në supozimin se ndërmarrjet e privatizuara ,që eksportojnë, kanë arritur disi më shumë sesa ndërmarrjet të cilat operojnë vetëm në tregun e brendshëm të Kosovës, si dhe në faktin se mjedisi ekonomik në tërësi dhe niveli i konkurrencës në treg, në mënyrë të veçantë, ka ndikim të rëndësishëm dhe përbën një faktor nxitës dhe motivues për menaxherët që të ndërmarrin veprime ristrukturimi në ndërmarrjet respektive; mbi këto është ndërtuar hipoteza e tretë:

Hipoteza 3: *Ndërmarrjet që eksportojnë performojnë më mirë, në krahasim me ndërmarrjet të cilat operojnë brenda tregut të Kosovës.*

Tipologjia e pronarit privat, vendas ose i huaj, është një nga faktorët e rëndësishëm të artikuluar në studimet e realizuara në këtë fushë. Sipas C. W. Anderson, Jandik, & Makhija (2001) investitorët e huaj ristrukturojnë kapitalin për të rritur produktivitetin dhe për të ulur kostot e transaksioneve. Kapitali i huaj përgjithësisht në vendet në tranzicion konsiderohet i dobishëm, e sidomos në Kosovë ku infrastruktura financiare nuk është e mjaftueshme. Duke u bazuar në supozimin se ndërmarrjet publike, që janë blerë nga investitorë të huaj performojnë më mirë sesa ndërmarrjet që janë blerë nga investitorë të brendshëm, si dhe për të vërtetuar dhe krahasuar me specifikat e ekonomisë kosovare, është adresuar hipoteza e katërt:

Hipoteza 4: *Ndërmarrjet publike të privatizuara nga pronarë të huaj performojnë më mirë, në krahasim me ndërmarrjet që janë privatizuar nga pronarë të vendit.*

Faktorët e marrë në konsideratë në këtë punim mund të ndahen në dy grupe: variabla kategorikë, ku bëjnë pjesë niveli i edukimit, eksperiencia, madhësia e kompanisë, lloji i industrisë, etj dhe në variabla të vazhdueshëm, si numri i punonjësve, të ardhurat nga shitja, niveli i fitimit. Për të bërë në këto kushte një testim të saktë të

hipotezave që lidhen me këta faktorë janë realizuar testet e duhura. Në këtë punim për të testuar ndikimin e variablave kategorikë në procesin e vlerësimit të performancës së ndërmarrjeve të privatizuara është përdorur modeli i funksionit të prodhimit të Cobb-Douglas-it.

Paraqitja e detajuar e pyetjeve kërkimore dhe e hipotezave të cilat do të vërtetohen mbi bazën e të dhënave dhe variablave të ngritura mbi këto të dhëna, kërkojnë të përcaktohet qartësisht metoda e kërkimit, e cila nënkupton mendimin filozofik që do të udhëheqë punën kërkimore dhe kryesisht atë empirike, teknikën e grumbullimit të të dhënave, administrimin dhe metodat e përpunimit të tyre. Pikërisht një analizë e detajuar e këtyre aspekteve trajtohet në seksionet në vijim.

5.2. Metoda e Kërkimit

Procesi i ndërtimit të studimit merr në konsideratë disa pyetje filozofike të cilat janë të lidhura me llojin dhe vendin nga të cilat këto të dhëna do të mblidhen dhe sesi këto të dhëna do të interpretohen për të siguruar përgjigjet e përshtatshme të pyetjes kryesore të studimit. Siç theksohet dhe nga studiuesit Johnson R.B., & A.J Onwuegbuzi (2004), Trzesniewski, K.H dhe të tjerë (2011), dhe Justin Grimmer dhe Gary King (2010), ekzistojnë dy mendime kryesore në debatin për sa i përket filozofive më të përshtatshme, nga të cilat duhet të udhëhiqet një metodë kërkimore. Këto mendime i përkasin kryesisht rrymës së fenomenologjisë dhe asaj pozitiviste. Rryma e fenomenologjisë bazohet më së shumti në të dhëna cilësore dhe fokusohet më shumë në pikëpamjet e individëve të ndryshëm, ndjeshmërisë ndaj procesit dhe studimit të detajuar të çështjes. Ndërsa rryma e pozitivizmit bazohet në të dhëna sasiore dhe shqyrton rastet e rastësisë, të matjes dhe të proceseve të deduksionit.

Kërkimi cilësor është një metodë kërkimore e përdorur gjerësisht në disiplina të ndryshme akademike dhe zakonisht aplikohet në rastet kur të dhënat janë të vështira të përkthehen në shifra dhe në masa ekzakte. Metodatat cilësore janë shumë efektive në identifikimin e faktorëve jomaterialë si normat sociale, statusi socio-ekonomik, besimi, perceptimi dhe shumë faktorë të tjerë. Në qendër të objektivave të kërkimit cilësor qëndrojnë pyetje të tilla si “përse” dhe “si” ndodh një fenomen i caktuar dhe cilat janë arsyt që ndodhin.⁵ Kërkimi cilësor mund të shoqërohet me kërkime sasiore të cilat mund të ndihmojnë kërkuesin të interpretojë dhe të kuptojë më mirë kompleksitetin e realitetit të një fenomeni ose të një situatë të caktuar dhe implikimin e të dhënave sasiore.⁶ Ekzistojnë disa metoda për mbledhjen e të dhënave cilësore, ndër më të përdorurat janë observimi, intervistimi personal dhe pyetësorët. Prioritetet e kërkimit cilësor janë se ato mund të studiojnë situata dhe fenomene më komplekse dhe të thella, pasi përpiqen të zbulojnë dhe fenomene të cilat nuk kushtëzohen vetëm me anë të shifrave dhe numrave por karakterizohen nga një kuptim më i thellë i fenomeneve.

Kërkimi sasior synon të përcaktojë lidhjen që ekziston midis një variable të pavarur me një variabël tjetër të varur, brenda një popullate të caktuar. Kërkimi sasior shqyrton variabla të shprehur në formë numerike dhe për rrjedhojë tenton të jetë më objektiv. Karakteristikë e kërkimit sasior është se ato bazohen në kampione të mëdha të cilat duhet të përfaqësojnë popullatën. Kërkuesit në kërkimin sasior e kanë të qartë objektivin e kërkimit dhe të dhënat janë në formën e numrave dhe mund të interpretohen statistikisht. Duhet theksuar se dhe intervistimi dhe pyetësorët mund të përdoren për të mbledhur numra si dhe të dhëna cilësore, të cilat mund të përdoren për t’u konvertuar në

⁵ Bhaskar, R. (1975). *A Realist Theory of Science*. Leeds: Leeds Books

⁶ Teddlie, C., & Tashakkori, A. (2009). *Foundations of mixed methods research: Integrating quantitative and qualitative approaches in the social and behavioral sciences*. Thousand Oaks, CA: Sage

të dhëna sasiore me metoda dhe mjete të ndryshme si shkalla e vlerësimit Likert.⁷ Në kërkimet sasiore një rol të rëndësishëm luan përcaktimi i kampionit, i cili do të përfaqësojë popullatën. Sa më përfaqësuese të jetë kampioni i përzgjedhur, aq më të sakta do jenë përfundimet dhe rezultatet statistikore për popullatën në tërësi.

Megjithëse ekzistojnë diferenca të theksuara opinionesh midis kërkuesve rreth këtyre filozofive të kërkimit, realiteti i kërkimit shkencor shpeshherë nuk është kaq i dallueshëm, por është një ndërthurje midis tyre. Kërkuesit shkencorë shpeshherë përdorin së bashku të dhëna cilësore dhe sasiore për të studiuar kompleksitetin e një fenomeni.

Metodologjia e përdorur në këtë studim bazohet në punën e kërkuesve në funksion të matjes së ndikimit të faktorëve si metoda e privatizimit, lloji i pronësisë, sektori i ekonomisë, madhësia e ndërmarrjes në performancën e kompanisë, të cilat bazohen kryesisht në të dhëna cilësore të kombinuara me të dhëna sasiore, të influencuar nga filozofia pozitiviste.

Një nga metodat më shumë të përdorura për mbledhjen e të dhënave cilësore janë pyetësorët. Pyetësorët janë metodat më të preferuara, pasi ato i japin mundësinë kërkuesit të mbledhë një sasi të madhe të dhënash në një kohë të shkurtër dhe me një kosto jo të lartë.(Saunders, M.N.K et. al 2009; William G. Zikmund dhe të tjerë, 2000).

Metoda e fenomenologjisë bazohet kryesisht në të dhënat cilësore dhe pasqyron pikëpamjet e individëve, duke qenë të ndjeshëm ndaj procesit të realizimit të rasteve studimore të detajuara. Metoda pozitiviste bazohet në të dhëna sasiore dhe për rrjedhojë merr parasysh aspektet e matjes, të rastësisë (kazualitetit) dhe të përgjithësimin.

⁷ Johnson, R. B., & A. J. Onwuegbuzie. (2004). *Mixed methods research: A research paradigm whose time has come. Educational Researcher*. 33

Megjithatë, literatura mbi metodat e kërkimit në shkencat sociale dhe ekonomike argumenton se studiuesit në shkencat sociale dhe ekonomike shpesh përdorin metodat sasiore dhe cilësore si plotësuese për të humultuar kompleksitetin e fenomenit objekt studimi. Metodologjia e aplikuar gjatë realizimit të këtij studimi është konsistent me atë të përdorur nga studiuesit e tjerë të ekonomive në tranzicion, e cila dominohet kryesisht nga paradigma pozitiviste dhe nga puna empirike.

Gjithashtu, përzgjedhja e kësaj filozofie metodologjike, përveç faktit se është përdorur nga studiues të shumë në punën e tyre kërkimore, e ngjashme me këtë studim, synon të gjenerojë rezultate që mund të jenë të krahasueshme me autorë të tjerë të fushës, por këto metoda ofrojnë për përdoruesit jo vetëm mundësinë për të kursyer kohë, por njëkohësisht përpjekjet dhe burimet e nevojshme për t'i realizuar ato janë më të vogla në krahasim me metodat e tjera kërkimore.

5.3. Kampioni dhe teknikat e grumbullimit të të dhënave

Dizajnimi i kërkimit paraqet kuadrin për mbledhjen dhe analizën e të dhënave (Bell and Bryman, 2007, fq. 40) dhe logjikën që lidh të dhënat me njëra-tjetrën dhe me pyetjet e ngritura. Ky hulumtim ka karakter përshkrues dhe shpjegues. Kërkimi përshkrues synon shtjellimin e një fenomeni dhe shërben si bazë për kërkimin shpjegues (Adams dhe të tjerë, 2007), pasi mundohet të hedhë dritë mbi arsyet dhe pse-të e situatës aktuale.

Popullata e marrë në studim dhe kampionimi

Më pas është e nevojshme të përcaktohet kampioni përmes teknikës së duhur të përzgjedhjes në mënyrë që të jetë e mundur të përcaktohen parametrat për të gjithë

popullsinë (Adams dhe të tjerë, 2007). Të dhënat për ndërmarrjet e privatizuara janë marrë nga regjistri elektronik i Agjencisë të Privatizimit të Kosovës (APK) dhe nga Administrata Tatimore.

Kampioni është marrë nga lista e ndërmarrjeve të privatizuar para vitit 2013 në mënyrë që ndërmarrja e privatizuar të ketë së paku dy vite punë në pronësi private. Pra, periudha e përfshirë është viti 2004 deri në vitin 2015. Kampioni përbëhet nga 176 ndërmarrje të privatizuara nga 610 që përmbante lista e ndërmarrjeve të popullsisë. Kjo përzgjedhje është bërë duke llogaritur madhësinë e mostrës dhe rezultatet të ishin të vlefshme (valide) në nivel të konfidencës 95 për qind, ku intervali ka qenë ± 6 ndërmarrje. Nga regjistri i APK-së në mënyrë të rastësishme kemi bërë përzgjedhjen sipas sektorit, madhësi dhe rajonit. Ndërmarrjet që janë likuiduar ose që kanë pushuar së funksionuari nuk janë përfshirë në listën e ndërmarrjeve që përbënin popullsinë.

Në Kosovë ndërmarrjet shoqërore të cilat kanë kaluar në fazën e privatizimit i kemi ndarë sipas sektorëve: prodhues, shërbyes dhe të tjerë. Madhësinë e ndërmarrjeve e kemi ndarë sipas shitjeve: të vogla deri 150000 €; të mesme nga 150001 deri 300000. €; të mëdha mbi 300000 €.

Pra, kampioni që do të jetë objekt hulumtimi është zgjedhur në mënyrë që të përfaqësojë tipologjinë e popullsisë. Ai përbëhet nga 176 ndërmarrje të privatizuara nga 610 ndërmarrje që kanë qenë në listë. Kjo përzgjedhje është bërë duke llogaritur madhësinë e kampionit dhe rezultatet kanë qenë të vlefshme në nivel të konfidencës 95 për qind, ku intervali ka qenë ± 6 ndërmarrje.

Metoda e mbledhjes së të dhënave

Për të vendosur se çfarë metode do të përdoret në këtë studim janë marrë parasysh të gjitha opinionet pro dhe kundër secilës metode dhe pas një periudhe të gjatë reflektimi u vendos që në këtë punim të përdoren pyetësorët për të mbledhur informacionin e nevojshëm

Duke u bazuar në përmbledhjet kryesore të literaturës në lidhje me procesin e ristrukturimit dhe të privatizimit të ndërmarrjeve vihet re se metoda më e përdorur për të hulumtuar këtë proces është metoda e anketimit/sondazhit bazuar në pyetësorët e detajuar. Kjo teknikë e grumbullimit të të dhënave përdoret në kërkimin përshkrues dhe shpjegues (Yin, 2003). Strategjia e anketimit është karakteristike e përfaqësimit deduktive dhe përdoret për t'ju dhënë përgjigje pyetjeve: *kush, çfarë, ku apo sa* (Saunders dhe të tjerë, 2007).

Arsyet e zgjedhjes së kësaj metode për mbledhjen e të dhënave janë: **a)** arritja e qëllimeve dhe të qenit në konsistencë me boshtin teorik të punimit; **b)** përmbushja e nevojës për të mbledhur një sasi të madhe informacioni në bazë të të cilit do të arrihen objektivat e vendosura; **c)** fakti që kjo metodë është përdorur gjerësisht në fushën e tranzicionit dhe veçanërisht në studimet e bëra në lidhje me procesin e ristrukturimit dhe privatizimit në ndërmarrjet në Kosovë; **d)** koha e limituar dhe njëkohësisht burimet në dispozicion për të bërë një studim të tillë.

Pra, për arsyet e sipërpërmendura në këtë punim, informacioni u grumbullua nëpërmjet shpërndarjes së pyetësorëve në kampionin e përzgjedhur, i cili ka të integruar pjesën e pyetjeve drejtuar ekipit manexherial, punonjësve si dhe një informacion të përgjithshëm dhe të detajuar për ndërmarrjen e përzgjedhur që do të jetë pjesë e kampionit.

Pyetësi dhe përmbajtja e tij

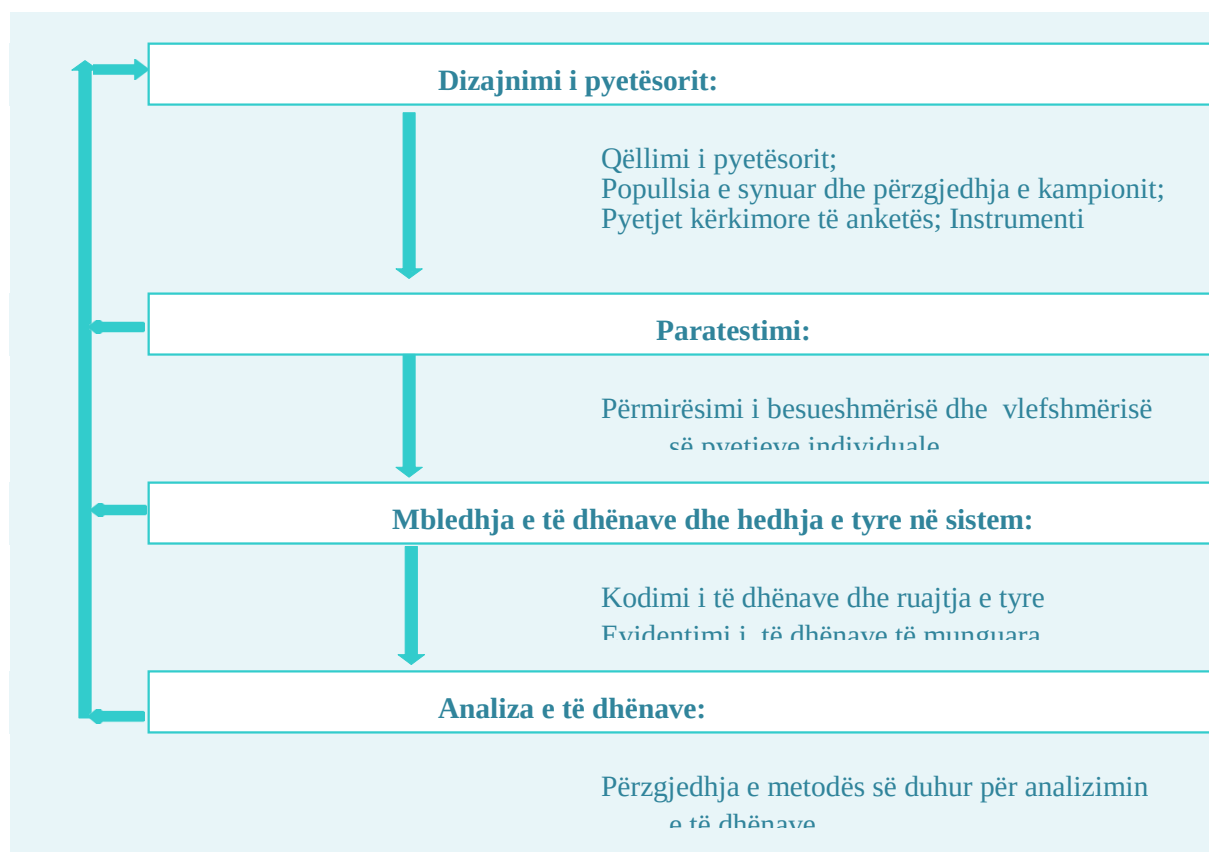
Në fushën e procesit të ristrukturimit dhe privatizimit të ndërmarrjeve pyetësi është cilësuar si një instrument fleksibël që do të përdoret në kërkimet mbi hulumtimin e këtij procesi. Pyetësi është forma më e mirë për mbledhjen e të dhënave dhe të informacionit për të identifikuar situatën aktuale dhe faktorët shpjegues të saj. Ajo përdoret për *“t’iu përgjigjur pyetjeve që janë ngritur, për të zgjidhur problemet që janë vënë në dukje, për të identifikuar nevojat e përcaktuara, qëllimet, për të arritur në përfundimet nëse janë përmbushur objektivat e caktuar, për të krijuar raste bazë, të cilat mund të përdoren për të bërë krahasime në të ardhmen dhe për të analizuar trende në kohë dhe përgjithësisht për të përshkruar atë që ekziston, në çfarë niveli dhe në çfarë konteksti”* (Isaac and Michael, 1997, fq. 136). Ndërsa Bryman (2001, fq. 450-453) do ta përkufizonte anketimin si *“kërkim sasior, që tenton të sjellë një pamje të jetës sociale... Anketat janë krijuar për të siguruar informacion rreth nivelit të dakordësisë midis anëtarëve të një popullsie të përzgjedhur, për disa rrethana ose çështje të caktuara”*. Anketimi i ideuar për punën kërkimore mundohet të zbërthejë situatën aktuale dhe problematikën e hasur, duke hulumtuar nivelin e qëndrimit të përbashkët të të anketuarve për pyetjet e ngritura.

Pyetësi përbëhet nga një listë pyetjesh të strukturuar dhe gjysmë të strukturuar, të hapura dhe të mbyllura, të cilat synojnë që të mundësojnë marrjen e përgjigjeve të besueshme prej popullsisë së zgjedhur, por dhe të jetë i kuptueshëm dhe i lehtë për t’u plotësuar nga i përfaqësuesi i kampionit. Në rastet e përdorimit të pyetësorëve, pa dyshim që një rëndësi e veçantë i duhet kushtuar ndërtimit ose dizajnit të tij, sepse një pyetësor i ndërtuar mirë ka një ndikim të konsiderueshëm në shumë aspekte të studimit.

Një pyetësor i ndërtuar keq nuk arrin të sigurojë (Oppenheim, 2003) përgjigje të përshtatshme për pyetjet e përfshira në studim, si pasojë konkluzionet mund t'i adresojnë të gjitha pyetjeve kërkimore në çdo dimension të tyre. Për rrjedhojë, mundësia për të përgjithësuar fenomenin do të jetë e vogël dhe do të prodhojë informacion të parëndësishëm dhe jopërgjithësues, pra nuk do të përmbushë objektivin për të cilën është investuar në kohë dhe në burime financiare.

Ka disa aspekte të cilat duhet të kihet parasysh kur ndërtohet një pyetësor si: paraqitja e përgjithshme, instruksionet e sakta, formulimi i qartë i pyetjeve, radhitja e tyre sipas një mënyre të caktuar, lloji i pyetjeve që do të përdoren, gjatësia e pyetjeve e të tjera.

Figura 5.1. Hapat e anketimit

Përshtatur sipas sugjerimeve të Smith (2003) dhe Adams edhe të tjerë (2007)

Për ndërtimin e pyetësorit të përdorur në këtë studim janë marrë në konsideratë të gjitha rekomandimet e mësipërme. Hapat e shpjeguar në literaturë, që duhet të ndiqen për hartimin dhe kryerjen e suksesshme të pyetësorit, janë përgjithësisht shumë të ngjashëm, por në mënyrë të veçantë, ky punim i është përmbajtur skemës së propozuar nga Adams dhe të tjerë, 2007, Vanderstede dhe të tjerë, 2007 dhe sugjerimeve të Jackson (2009).

Puna për ndërtimin e një pyetësori fillon me përcaktimin e qartë të qëllimit pse po dizajnohet ky pyetësor dhe përcaktimin e llojit të informacionit që do të përfitohet prej tij (Adams dhe të tjerë, 2007). Pyetësori i përdorur në këtë punim do të shërbejë për mbledhjen e të dhënave lidhur me tri grupet e faktorëve që ndikojnë në procesin e matjes së performancës të ndërmarrjeve të privatizuara në Kosovë.

Për të mundësuar mbledhjen e të gjithë informacionit të nevojshëm, me qëllim që të realizohen objektivat e punimit, pyetësori u mendua të ndahet në tri pjesë:

1. Pjesa e parë synon të mbledhë informacion në lidhje me opinionin e menaxherëve të ndërmarrjeve të privatizuara. Pyetja e parë dhe e dytë e pyetësorit është ndërtuar për të mbledhur informacion mbi zhvillimin historik të ndërmarrjeve si dhe përshtatjen në mjedisin e ri, ndërsa pyetja e tretë dhe e katërt kërkon shpjegimin e procesit të privatizimit të ndërmarrjes. Pyetja e pestë dhe e gjashtë ka të bëjë me aksesin për të gjetur financime, kryesisht nëpërmjet sektorit bankar, dhe me rrethanat konkurruese të operimit të ndërmarrjeve të privatizuara.

2. Pjesa e dytë ka për qëllim mbledhjen e informacionit nga punonjësit e ndërmarrjeve të privatizuara. Pyetja e parë, në pjesën e dytë, nxjerr informacione në lidhje me ndikimin e procesit të privatizimit në ndërmarrjen ku janë marrë masat ristrukturuese dhe për ndikimin të punonjësit. Pyetja e dytë mbledh informacionet

sesi trajtohen dhe a ju ndryshon statusi punonjësve në ndërmarrje pas privatizimit. Pyetja e tretë dhe e katërt, pra pyetjet e radhës përfshirjnë punëtorët në procesin e vendimmarrjes në procedurat e privatizimit. Pyetja e pestë dhe e gjashtë ka të bëjë me ndryshimin e pagave për punonjësit pas privatizimit.

3. Pjesa e tretë ka për qëllim mbledhjen e informacionit mbi ndërmarrjet e privatizuara. Tri pyetjet e para na japin një historik rreth ndërmarrjes së privatizuar para dhe pas privatizimit. Pyetja e gjashtë dhe e shtatë na jep informacion rreth statusit të ndërmarrjes pas privatizimit. Pyetja e tetë na siguron informacion rreth metodave të privatizimit të këtyre ndërmarrjeve. Pyetja e nëntë jep informacion për kualifikimin e menaxherëve dhe drejtuesve të këtyre ndërmarrjeve. Pyetja e dhjetë na jep informacion për strukturën e menaxhimit të ndërmarrjes pas procesit të privatizimit. Pyetja e njëmbëdhjetë dhe e dymbëdhjetë na siguron informacion rreth proceseve ristrukturuese në lidhje me produktin dhe aktivitetin, marketingun, investimet dhe ndryshimin e politikës ndaj punonjësve të ndërmarrjeve pas privatizimit. Pyetja e trembëdhjetë dhe e katërbëdhjetë na siguron informacion në lidhje me numrin e punonjësve në ato ndërmarrje të privatizuara dhe na jep informacion rreth investimeve sipas sektorëve pas procesit të privatizimit.

Me qëllim që të rritej besueshmëria dhe vlefshmëria e indikatorëve të përdorur në pyetësor dhe për t'u siguruar që gjuha e përdorur është e qartë dhe e kuptueshme nga pjesëmarrësit, pyetësi iu nënshtrua fazës së pilotimit. Procesi i testimit u realizua nga kolegët, studentët dhe nga disa të njohur, që kishin pozicione të ndryshme dhe sektorë të ndryshëm në ndërmarrje.

5.4. Mënyra e shpërndarjes së pyetësorit

Duke u nisur nga mënyra e shpërndarjes, pyetësorët mund të klasifikohen në disa lloje, duke filluar nga pyetësorët *online* e për të vazhduar me pyetësorët e shpërndarë me postë, me ata të bërë nëpërmjet telefonit dhe me pyetësorët e shpërndarë personalisht.

Në këtë punim, duke qenë se kampioni i marrë në shqyrtim është voluminoz, një sasi shumë e vogël e pyetësorëve u shpërndanë dhe u intervistuan personalisht duke mundësuar të identifikohesh mënyra e perceptimit dhe gatishmëria për t'iu përgjigjur pyetësorit në mënyrë të besueshme dhe realiste. Pra, në këtë mënyrë u bë i mundur, përmes intervistave, perceptimi i drejtpërdrejtë, i disa prej karakteristikave të procesit të cilat nuk mund të përshkruhen nëpërmjet pyetjeve, por që mundësohen nga intervistimet me aktorët kryesorë të ndërmarrjes, përparësi që realizohet nga mundësia e shpjegimit gojarisht të qëllimit dhe objektivave të studimit dhe perceptimit më të thellë të përgjigjeve.

Por, kryesisht, për realizimin e punimit u përzgjodh mënyra e shpërndarjes së pyetësorëve nëpërmjet postës elektronike, sepse vendndodhja e njësive të marra në studim ishte në distanca të konsiderueshme, gjë që e vështirësonte së tepërmi shpërndarjen personalisht të tyre.

Nga ana tjetër, është marrë në konsideratë shpërndarja e tyre nëpërmjet Postës, por kjo alternativë është përjashtuar për vetë faktin se ky institucion nuk siguron një shërbim cilësor e nga ana tjetër kosto do të ishte e konsiderueshme. Shpërndarja e pyetësorëve nëpërmjet postës elektronike u gjykua se ishte mënyra më e volitshme për t'u përdorur në këtë studim. Shpërndarja e pyetësorëve me postë elektronike, pa dyshim ashtu si çdo mënyrë tjetër shpërndarjeje ka përparësitë e veta.

Pyetësorët e shpërndarë me postë elektronike, së pari janë më pak të kushtueshëm veçanërisht kur bëhet fjalë për kampione të mëdha dhe së dyti, këto lloj pyetësorësh mund të përmbajnë pyetje më të gjata dhe më të ndërlikuara duke qenë se pjesëmarrësit mund ta shohin dhe ta rilexojnë pyetjen disa herë në mënyrë që të japin përgjigje më të sakta. Së fundi këta pyetësorë lejojnë që në ta të integrohen edhe figurat si pjesë e pyetjeve të caktuara.

Parë nga ky këndvështrim dhe duke qenë se madhësia e kampionit të përzgjedhur për t'u studiuar është e konsiderueshme dhe veçanërisht duke u nisur nga lloji i pyetjeve të përfshira në pyetësor si edhe nga fakti që në ta ishin integruar edhe tre skenarë, u pa më e arsyeshme që ata të shpërndareshin nëpërmjet postës elektronike. Një tjetër arsye, pse u përzgjedh kjo formë shpërndarjeje ishte disponimi i adresave elektronike të të gjitha ndërmarrjeve, të cilat ushtrojnë aktivitetin e tyre në vendin tonë. Nga ana tjetër disavantazhi kryesor i pyetësorëve të shpërndarë në këtë formë është niveli i ulët i marrjes së përgjigjeve, pasi në këto raste individët e përfshirë në studim janë më pak të detyruar t'i plotësojnë pyetësorët. Për të rikuperuar deri në njëfarë mase këtë disavantazh, pasi u bë shpërndarja e pyetësorëve në adresat e *email*-it, u kontaktuan të gjithë shefat e ndërmarrjeve për t'u vënë në dijeni në lidhje me qëllimin e punimit dhe për rëndësisë që kishte plotësimi i pyetësorëve prej tyre për të arritur qëllimin që i kishim vënë vetes.

Të dhënat për ndërmarrjet e privatizuara janë marrë nga regjistri elektronik i Agjencisë së Privatizimit të Kosovës (APK) dhe nga Administrata Tatimore. Mostra është marrë nga lista e ndërmarrjeve të privatizuara para vitit 2013 në mënyrë që ndërmarrja e privatizuar të ketë së paku dy vite punë në pronësi private.

Njëkohësisht në Regjistrin e siguruar nga AKP nuk kishte asnjë mundësi kontakti për 90 kompani. Këtu duhet përmendur që për këto kompani nuk kishte informacion as për adresat e *email*-it dhe as për numrat e telefonit të administratorëve të tyre. Në të gjitha rastet kur ishin të disponueshëm numrat e telefonit u kontaktuan administratorët për të marrë prej tyre adresat e *email*-it. Gjithashtu u vu re se në regjistër kishte 70 adresa *email*-i të përsëritura.

Në përfundim nga 610 ndërmarrjet që ishin në regjistër vetëm 176 prej tyre ishte e mundur të merrnin pjesë në studim. Kampioni i këtij studimi përfshiu të gjitha këto ndërmarrje, pra secilës ndërmarrje iu nis pyetësi me *email*, nëpërmjet tij pjesëmarrësit informoheshin për qëllimin e studimit, për konfidencialitetin e informacionit të mbledhur dhe për ruajtjen e privatësisë. Sigurisht që zgjedhja e kësaj mënyre shpërndarjeje justifikohet për disa arsye. Së pari, marrja në studim e një kampioni të tillë të kushtëzon në zgjedhjen e një mënyre të tillë shpërndarjeje. Ndërmarrjet kishin një shpërndarje gjeografike nëpër të gjithë Kosovën dhe kontaktimi i tyre personalisht, për të shpërndarë pyetësin, ishte një proces i vështirë, me kosto të konsiderueshme dhe që kërkonte një periudhë kohore relativisht të gjatë. Njëkohësisht, në këtë studim u pa më e arsyeshme që të zgjidhej kjo mënyrë shpërndarjeje, sepse në fund të pyetësit u integruan edhe tri skenarë. Në të tilla raste shpërndarja e pyetësorëve nëpërmjet *email*-it është më e përshtatshme, sepse pjesëmarrësit kanë mundësi që ta lexojnë disa herë skenarin dhe të japin përgjigje më të sakta. Pa dyshim, ashtu sikurse çdo formë tjetër shpërndarjeje edhe kjo formë e zgjedhur për t'u përdorur në këtë punim ka edhe disavantazhet e veta. Kur pyetësorët shpërndahen nëpërmjet *email*-it pjesëmarrësit privohen nga mundësia që atyre t'u shpjegohet gojarisht qëllimi i studimit, ruajtja e

konfidencialitetit dhe t'u jepen instruksionet e nevojshme në lidhje me plotësimin e pyetësorit në momentin që ata janë duke e plotësuar atë. Në rastet kur pyetësorët shpërndahen personalisht në njëfarë mënyre pjesëmarrësit janë të imponuar ta plotësojnë atë, ndërsa kur pyetësorët shpërndahen nëpërmjet *email*-it pjesëmarrësit nuk janë aspak të imponuar ta plotësojnë pyetësorin dhe kjo e metë çon zakonisht në norma më të ulëta të kthimit të përgjigjeve të pyetësorëve të shpërndarë në këtë mënyrë. Nga 200 pyetësorët e shpërndarë u kthyen vetëm 176 të plotësuar. Shkalla e kthimit të përgjigjeve në këtë studim është:

Shkalla e kthimit të përgjigjeve = Numrin e përgjigjeve të kthyer / Numrin e pyetësorëve të shpërndarë = $176/200 = 0.88 \cdot 100 = 88\%$

Ky është një rezultat shumë i kënaqshëm nëse marrim parasysh faktin se kjo formë e shpërndarjes së pyetësorëve zakonisht siguron një shkallë të ulët të kthimit të përgjigjeve.

5.5. Përpunimi i të dhënave

Pasi u mbledhën të dhënat, u koduan dhe u hodhën në një format të veçantë për t'u përpunuar në STATA. Në përputhje me studimet e mëparshme në lidhje me procesin e privatizimit të ndërmarrjeve, për analizimin e të dhënave u përdorën testet parametrike. Përdorimi i këtyre lloj testeve kërkon që të plotësohen disa kushte paraprake. Sikurse do të diskutohet në kapitullin në vijim këto kushte plotësohen dhe lejojnë përdorimin e këtyre lloj testeve. Për analizimin e të dhënave dhe arritjen e qëllimit të këtij punimi janë përdorur disa teknika statistikore. Frekuenca është përdorur për disa nga të dhënat e pyetësorit të cilat përbëjnë analizën deskriptive të paraqitur në mënyrë të detajuar në kapitullin që vijon. Faktorët e marrë në konsideratë në këtë punim mund të ndahen në dy grupe: variabla kategorikë, ku bëjnë pjesë niveli i

edukimit, eksperiencia, madhësia e kompanisë, lloji i industrisë, etj. dhe në variabla të vazhdueshëm, ku bën pjesë punësimi, raportet e shitjes, profiti. Në këto kushte për të bërë një testim të saktë të hipotezave që lidhen me këta faktorë janë realizuar testet e duhura. Për të testuar ndikimin e variablave kategorikë në procesin e vlerësimit të performancës së ndërmarrjeve të privatizuara, në këtë punim, është përdorur modeli i funksionit të Cobb-Douglas-it.

Për të testuar ndikimin e variablave të vazhdueshëm në procesin e vlerësimit të performancës së ndërmarrjeve të privatizuara është përdorur metoda e efekteve fikse dhe metoda e kufirit stokastik.

5.6. Problemet me të dhënat dhe kufizimet e punimit

Çdo punim shkencor, i kujtdo fushe qoftë, pa dyshim ka avantazhet dhe disavantazhet e tij. Duke qenë se në vendin tonë deri tani nuk është bërë asnjë punim shkencor në lidhje me procesin e ristrukturimit dhe privatizimit në Kosovë, është e natyrshme që ky punim të ketë disa kufizime të cilat renditen në vijim:

1. Kufizim i këtij hulumtimi ishte qasja te pronarët, respektivisht blerësit e ndërmarrjeve të privatizuara, të cilët për shkaqe objektive ose subjektive, nuk i janë përgjigjur pyetësorit.
2. Qasja në të dhëna financiare për performancën e ndërmarrjes pas privatizimit nga pronarët privatë ishte shumë e vështirë ose e pamundur. Sikurse edhe të dhënat mbi numrin e punonjësve ose kostot e punës ishin të raportuara jo në mënyrë të drejtë, pra raportimi nuk ishte realist.
3. Gjatë procesit të intervistimit u vërejt se kishte rezistencë për t'iu përgjigjur të dhënave që lidheshin me pasqyrën e të ardhurave dhe të shpenzimeve , të dhëna të cilat do të mundësonin përlllogaritjen e produktivitetit të përgjithshëm. Në këto kushte duke

synuar rritjen e besimit dhe mundësimin e plotësimit të të dhënave cilësore, të dhënat financiare u siguruan duke përdorur bazën e të dhënave individuale të ndërmarrjeve tek AKP, të kontrolluara nga të dhënat e Zyrës së Tatimeve.

4. Informatat rreth statusit të punonjësve pas privatizimit të ndërmarrjes ishte e vështirë t'i qaseshim për arsye se shumica e punonjësve, që kanë punuar para procesit të privatizimit, nuk punonin më.

5. Ishte e vështirë të dispononim të dhëna të plota sasiore të strukturës së investimeve në ndërvarje pas procesit të privatizimit.

6. Nuk na u mundësua disponimi i të dhënave mbi strukturën e pronësisë dhe për shkallën e përqendrimit, e cila sipas literaturës luan një rol përcaktues në shkallën e ristrukturimit të ndërmarrjes së privatizuar. Faktor që do të duhet të studiohet në mënyrë të detajuar në një punim të veçantë.

5.7. Konkluzione

Ky kapitull filloi me përshkrimin e debatit filozofik në lidhje me metodologjinë dhe përcaktimin e qasjes metodologjike që do të përdoret në këtë punim. Ashtu sikurse është pohuar, në pjesën e parë të kapitullit, në këtë punim përdoret qasja pozitiviste, e cila mundëson arritjen e qëllimit të punimit dhe përgjithësim të rezultateve. Popullata e studimit dhe kampioni i përzgjedhur prej saj u përshkruan gjithashtu në këtë kapitull. Në fokus të këtij punimi janë ndërmarrjet e privatizuara të cilat ushtrojnë veprimtarinë e tyre së paku dy vite pas procesit të privatizimit në Republikën e Kosovës. Mbledhja e të dhënave u realizua nëpërmjet shpërndarjes së pyetësorëve, në të cilët ishin integruar pjesët respektive. Të dhënat e mbledhura u përpunuan nëpërmjet programit STATA.

KAPITULLI VI: ANALIZA EMPIRIKE E RISTRUKTURIMIT TË NDËRMARRJEVE NË KOSOVË

Bazuar në analizën e detajuar të studimeve teorike dhe empirike të autorëve kryesorë në fushën e ekonomive në tranzicion dhe kryesisht aspektet e ristrukturimit dhe të privatizimit, u ndërtuan pyetjet kërkimore mbi identifikimin e shkallës së ristrukturimit të ndërmarrjeve në Kosovë si dhe faktorët që ndikuan në të.

Gjithashtu, duke studiuar eksperiencën e studimeve empirike dhe të problemeve me të dhënat për aplikimin e modeleve kryesore të matjes së ristrukturimit dhe të efekteve të privatizimit të këtyre autorëve u përcaktua metodologjia e përshtatshme që mundësoi realizimin e një studimi empirik të besueshëm dhe të vlefshëm në kushtet e Kosovës. Ky kapitull ka si fokus prezantimin e rezultateve të gjeneruara nga përpunimi i të dhënave të grumbulluara nëpërmjet pyetësorëve dhe qasjen e tyre me objektivat e kërkimit. Ai nis me analizën deskriptive si dhe me analizën e detajuar monovariante e bivariate të variablave të përdorur për të matur efektet e procesit të privatizimit në ristrukturimin e kampionit të marrë në studim, në seksionin e parë. Në seksionin e dytë paraqitet analiza multivariante ekonometrike e të gjitha evidencave individuale të 176 ndërmarrjeve të përfshira në kampion, të mbledhura nga pyetësi dhe nga burime dytësore për periudhën 2004-2013. Në fund jepen konkluzionet e kapitullit.

6.1. Analiza deskriptive e të dhënave

Analiza empirike e faktorëve që kanë përcaktuar procesin e ristrukturimit dhe ndikimin në performancën e ndërmarrjeve të privatizuara në Kosovë, është paraprirë nga një përshkrim i karakteristikave kryesore të kampionit të ndërtuar nga popullata e ndërmarrjeve të privatizuara. Nëpërmjet analizës deskriptive të kampionit të

përzgjedhur mundësohet analiza univariante dhe bivariate, e cila do të vijojë me analizën multivariante të të dhënave në seksionin vijues.

Në kapitullin V është paraqitur në mënyrë të detajuar procesi i ndërtimit të kampionit dhe i administrimit të pyetësorëve si teknika kërkimore e aplikuar për të realizuar këtë hulumtim. Pyetësorët u ndërtuan për të marrë të dhëna dhe informacione nga menaxherët, nga pronarët dhe nga punonjësit, të cilët janë konsideruar aktorë dhe faktor të procesit të ristrukturimit të ndërmarrjeve. Gjithsej u shpërndanë pyetësorët në 200 ndërmarrjet e selektuara si pjesë të kampionit, nga të cilat iu përgjigjën pyetësorit 176 ndërmarrje kurse 24 prej tyre nuk iu përgjigjën, ose përgjigjet ishin të pjesshme duke i bërë ato të pavlefshme.

Bazuar në të dhënat e marra nga pyetësori konstatohet se 50% të të intervistuarve ishin në pozicionin e drejtorit, 34 % menaxher financiarë dhe pjesa tjetër kryesisht menaxherë marketingu. Ndërsa referuar edukimit të menaxherëve të ndërmarrjeve të privatizuara kryesisht ishin të profilit inxhinier dhe ekonomistë, përkatësisht 53% dhe 43%. Këto të dhëna japin sigurinë se personat e intervistuar kanë pasur autoritetin dhe njohuritë e duhura për t'i plotësuar në mënyrë të saktë të dhënat dhe informacionet e kërkuara në lidhje me masat e ndërmarra për të ristrukturuar ndërmarrjen. Gjithashtu, formimi i menaxherëve potencialisht krijon optimizëm se ata kanë kapacitetin profesional për të inkurajuar ndryshime për ristrukturimin e ndërmarrjeve respektive nëse gjejnë klimë motivuese nga pronarët ose nga politikat e qarta të privatizimit nga qeveria në ndërmarrjet publike.

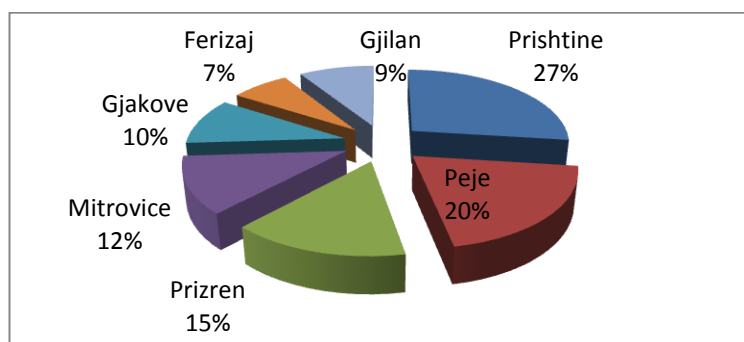
Referuar të dhënave të grumbulluara nga pyetësori, lidhur me vjetërsinë e eksperiencës së ndërmarrjeve të privatizuara në sektorin përkatës, rezulton se ato janë themeluar kryesisht para viteve 1990. Ndërsa, sipas statusit aktual ligjor të tyre figuron

se 49% e ndërmarrjeve të përfshira në kampion janë kompani private, 44% janë shoqëri publike, dhe pjesa tjetër ortakëri dhe partnership.

Analiza deskriptive statistikore përfshin; shpërndarjen e kampionit sipas zonave gjeografike; sektorët ku ndërmarrjet kanë aktivitetin e tyre kryesor; madhësinë e përcaktuar nga numri i punonjësve; tipologjinë e pronarit ose të investitorit kryesor- të gjitha këto janë karakteristika të rëndësishme për të gjykuar mbi shkallën e përfaqësimit të karakteristikave të popullatës.

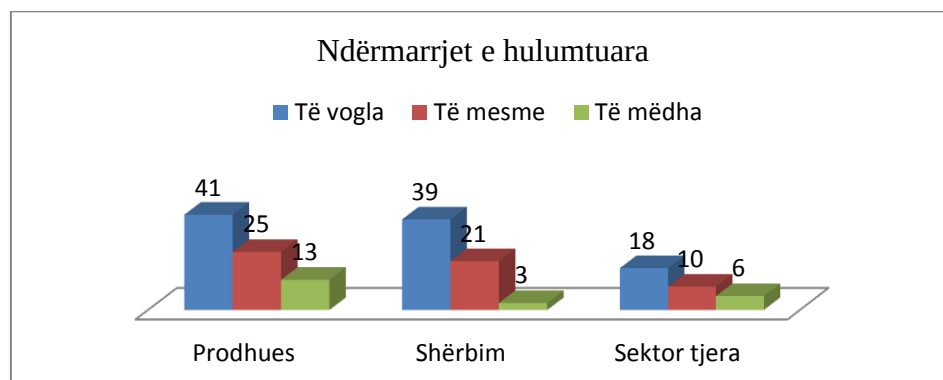
Këto karakteristika të sipërcituara do t'i paraqesim në grafikët në vijim:

Grafiku 6.1. Shpërndarja sipas zonave gjeografike të kampionit

Sikurse identifikohet nga grafiku 6.1, kampioni i përzgjedhur është gjeografikisht gjithëpërfshirës dhe ka në përbërje ndërmarrje të cilat e realizojnë aktivitetin e tyre në rajonet më kryesore të vendit.

Grafiku 6.2. Shpërndarja e kampionit sipas sektorit dhe madhësisë së ndërmarrjes

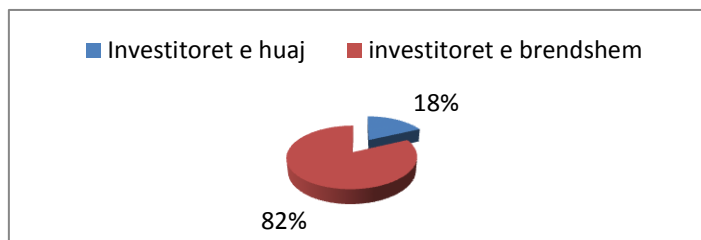

Ndërsa në grafikun 6.2 realizohet një paraqitje bivariate pasi kombinohen variablat që identifikojnë shpërndarjen sektoriale me variablat e madhësisë⁸ së ndërmarrjeve, të përfshira në kampionin objekt të këtij studimi. Bazuar në të dhënat e marra nga pyetësi, shpërndarja e ndërmarrjeve të përfshira në kampion sipas sektorëve tregon se sektori i prodhimit përbën numrin më të madh të observimeve, rreth 45%, më pas vjen sektori i shërbimit me 36% dhe sektorët e tjerë me 19%. Kjo shpërndarje e kampionit pasqyron ndërtimin strukturor të ndërmarrjeve në Kosovë duke u fokusuar në ato sektorë që kanë peshën specifike më të rëndësishme në Prodhimin e Përgjithshëm Bruto, por jo vetëm. Gjithashtu, është marrë në konsideratë supozimi se sektorët prodhues dhe të shërbimit nga vetë karakteristikat kanë më shumë gjasa që të ndërmarrin masa ristrukturimi (sikurse është evidentuar nga studimet empirike të analizuara në kapitullin 2 dhe 3). Gjithashtu, të dhënat tregojnë se ndërmarrjet e vogla përbëjnë 56% të kampionit të përzgjedhur. Siç shihet në Kosovë kanë dominuar ndërmarrjet prodhuese edhe ato të shërbimeve. Shumica e këtyre ndërmarrjeve kanë qenë të vogla, dhe mesatarisht me 28 punëtorë.

Një aspekt tjetër i konsideruar si faktor i rëndësishëm për ndërmarrjen e veprimeve ristrukturuese lidhet me llojin e pronarit ose me llojin e investitorit kryesor. Shpërndarja e kampionit sipas këtij kriteri paraqitet në grafikun e mëposhtëm i cili identifikon qartësisht se pronarët vendas kanë privatizuar 82 % të ndërmarrjeve të përfshira në kampion, fakt i cili konvergjon me nivelin e ulët të investimeve të huaja në Kosovë.

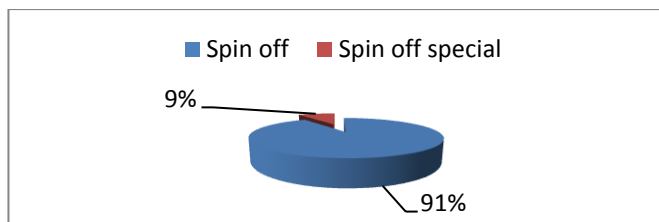
⁸ Madhësinë e ndërmarrjeve e kemi ndarë sipas shitjeve: të vogla deri 150 mijë €; të mesme nga 150,001 deri 300 mijë €; të mëdha mbi 300 mijë €.

Grafiku 6.3. Struktura e kampionit sipas llojit të investitorit

Të dhënat e shpërndarjes së kampionit sipas metodës së privatizimit, të pasqyruar në grafikun 6.4, tregojnë se 91% e ndërmarrjeve të përfshira në studimin empirik janë privatizuar sipas metodës *spin-off*. Kjo karakteristikë reflekton edhe mënyrën e privatizimit që dominon në Kosovë, ku mënyra *spin-off* speciale zë vetëm 9% të kampionit, metodë e cila kërkon që investitori të ketë kapacitete *knowhow* dhe investuese në nivel të lartë strategjik.

Grafiku 6.4. Të dhëna mbi metodat e privatizimit

Metodat e privatizimit të ndjekura në Kosovë nuk marrin në konsideratë përfshirjen e punonjësve të ndërmarrjes gjatë procesit të transformimit. Ky fakt evidentohet edhe nga kampioni i hulumtuar, ku të anketuarit (në këtë rast janë punëtorët) shprehen se nuk kanë qenë pjesë e procesit ose e vendimmarrjes, por në masë 100% të ankuarit përgjigjen se kanë pasur përfitime financiare nga procesi i privatizimit. Kjo evidencë provon se 20 % e vlerës së privatizimit shkon për punonjësit dhe zbut efektet negative sociale që bashkëshoqërojnë këtë proces transformimi të pronësisë. Pra, rritjen e nivelit të papunësisë, fakt i cili është vërtetuar edhe në rastin e

kampionit të humultuar ku 91% e të anketuarve përgjigjen se humbasin vendin e punës. Ky fakt sipas literaturës mund të jetë tregues i masave restrukturuese që pronarët dhe menaxherët e ndërmarrjeve të privatizuara mund të kenë ndërmarrë për të rritur efikasitetin dhe produktivitetin e kapitalit human.

Një pjesë e rëndësishme e pyetjeve të adresuara synojnë të identifikojnë shkallën e përfshirjes dhe të veprimit të menaxherëve për të restrukturuar ndërmarrjet pas privatizimit, si dhe duke synuar që të identifikohet lloji i restrukturimit të ndërmarrjeve (restrukturim strategjik - i thellë ose mbrojtës - reagues). Kështu pyetjes mbi faktorin e mjedisit ekonomik, që i ka detyruar të veprojnë, menaxherët i përgjigjen se konstatojnë se 40% e rasteve janë ndikuar nga tregtia e jashtme, 35% i janë referuar liberalizimit të çmimit dhe pjesa e mbetur e investimeve është realizuar brenda vendit. Në vijim të identifikimit të faktorëve financiarë, të cilët kanë stimuluar nivelin e investimit nga përgjigjet e ndërmarrjeve të kampionuara, rezulton se 97% e të intervistuarve kanë marrëdhënie shumë aktive me sistemin bankar.

Në përgjigje të pyetjes sesi kanë reaguar ndaj mjedisit konkurrues konstatohet se 50% e të anketuarve përdorin strategji afatgjata, 33% nuk përdorin strategji dhe 17 % përdorin strategji sipas nevojës, pra afatshkurtër. 70% e të anketuarve shprehen për përmirësime të strukturës menaxheriale duke u fokusuar kryesisht në përmirësimin e marketingut dhe të prodhimit (respektivisht, 42% dhe 19%). 60% e ndërmarrjeve të përfshira në kampion kanë futur produkte të reja, 70 % e tyre kanë ndryshuar strukturat prodhuese duke synuar rritjen e efikasitetit të përdorimit të burimeve. Përmirësimet e performancës vërehet të rritja e pagës së punonjësve, fakt i cili relativisht konfirmohet nga 55 % të të anketuarve. 70 % e ndërmarrjeve kryesisht kanë investuar në shtimin e kapaciteteve (në formën e ndërtimit dhe pajisjeve), dhe suksesshëm konstatojmë se 15%

investojnë në trajnime, gjë që konsiderohet si investim për kapitalin njerëzor, por vetëm 5% investojnë për humultimin dhe zhvillimin, ndërsa pjesa tjetër investojnë në kanalet e shpërndarjes së produktit.

Nga hulumtimi i rolit që luajnë politikat e ndjekura nga politika për të nxitur dhe krijuar një mjedis pro biznesit, nga përgjigjet e të anketuarve konstatohet se politikat qeveritare kanë ndikuar në uljen e fitimit të ndërmarrjeve të privatizuara në 50% të të intervistuarve, dhe për gjysmën tjetër të kampionit në nivelin e fitim kanë ndikuar faktorë të tjerë, të tillë si shpenzimet e personelit 36% dhe faktorë të tjerë 14%.

Pra, informacioni i detajuar statistikor na ndihmon për të krijuar pamjen e faktorëve, që potencialisht kanë luajtur rol në ristrukturimin e ndërmarrjeve duke evidentuar tipologjitë e veprimeve të ndërmarra, ashtu si edhe perceptimet e aktorëve të këtij procesi transformues. Në vështrim të përgjithshëm janë ndërmarrë veprime ristrukturuese pjesërisht afatgjata dhe strategjike.

Por, kjo është një analizë shumë e pjesshme, e cila duhet të plotësohet me analizat ekonometrike multivariante më të plota të bazës së të dhënave të grumbulluara nga pyetësorët dhe institucionet burimore, të cilat mundësojnë vlerësimin e dinamikës së proceseve transformuese si dhe matjen e faktorëve që përcaktojnë ristrukturimin, që sjell rritjen e performacës në periudhat afatgjata të ndërmarrjes. Në mënyrë të detajuar analiza multivariabile e fokusuar te modelet dhe tek të dhënat paraqitet në seksionin në vijim.

6.2. Analiza empirike – multivariable

Analizat multivariable synojnë të realizojnë analizën shkak-pasojë midis variablave të grumbulluara dhe të përpunuara nga pikëpamja statistikore, nëpërmjet teknikave ekonometrike, të cilat vlerësojnë tendencat e zhvillimit të ndërlidhjeve midis variablave. Të dhënat mbi bazën e të cilave janë ndërtuar variablat janë mundësuar duke përfshirë jo vetëm pyetësonin, por edhe plotësimin e bazës së të dhënave me të dhënat individuale financiare mbi të ardhurat nga shitja, fitimin neto, koston e punës, të ndërmarrjeve të kampionuara nga burimet zyrtare që i dispononin këto të dhëna. Në këtë mënyrë u mundësua aplikimi i teknikave ekonometrike në vlerësimin e dy modeleve alternative. Në këtë mënyrë u realizua matja e faktorëve, që kanë ndikuar në proceset transformuese dhe ristrukturuese të ndërmarrjeve të kampionuara, jo vetëm në një moment të caktuar, por edhe në dinamikën e tyre për periudhën 2004-20013.

6.2.1. Modelet ekonometrike

Sikurse është trajtuar gjerësisht në kapitullin e dytë, seksioni i tretë, modelet që janë përdorur në mënyrë më të konsoliduar, në studime të ngjashme, janë ato që bazohen te funksioni i prodhimit të Cobb-Douglas-it.

$$Y_{i,t} = AM_{i,t}^{\alpha_i} L_{i,t}^{\beta_i} K_{i,t}^{\gamma_i} \quad (1)$$

Ky model paraqet prodhimin Y si funksion të tre faktorëve kyç të prodhimit; materialet, puna dhe kapitali. Në formulën (1): A është një konstante si parametër i përmirësimit teknologjik; M paraqet *inputet* si lënda e parë dhe materialet; puna L paraqet numrin e orëve të angazhuara nga punëtorët; dhe kapitali K ; eksponentët α , β dhe γ janë parametrat që do të llogariten. Këto parametra paraqesin pjesën e *inputit* të secilës variabël në prodhimin total. Shuma e parametrave $(\alpha + \beta + \gamma)$ na tregon ekonominë e shkallës, ku $\alpha + \beta + \gamma = 1$ tregon kthimin konstant të shkallës. Forma

funkzionale Cobb-Douglas transformohet në funksion linear me anë të logaritmit natyral (Bridge, 1971).

Shumë punime shkencore e përdorin këtë funksion për të matur produktivitetin dhe performancën e firmave (De Loecker & Goldberg, 2014). Këtë funksion mund ta përdorim edhe për çështje të tjera, për shembull, në anën e majtë të funksionit mund të vendosim shpenzimet dhe ta shndërrojmë funksionin në model të matjes së shpenzimeve, ose në anën e majtë mund të vendosim fitimin dhe kështu të testojmë për faktorët që ndikojnë në nivelin e fitimit, faktorë të cilët shkojnë përtej thjesht faktorëve të prodhimit.

Ky model po ashtu lejon shtimin e variablave të tjera për të cilat mund të kemi mbështetje teorike. Disa punime, p. sh. Buzzell, Gale, & Sultan, (1975), kanë përfshirë pjesëmarrjen e ndërmarrjes në tregun bankar për të shikuar si ndikon në nivelin e fitimit, ndërsa punimet e tjera kanë përfshirë variablat e pronësisë, qeverisjes, karakteristikave të menaxherëve etj.

Për të mundësuar matjen e faktorëve, që kanë ndikuar në ristrukturimin e ndërmarrjes, është krahasuar performanca e ndërmarrjeve të privatizuara gjatë periudhës para dhe pas privatizimit. Lloji i të dhënave janë quajtur “panel data” që do të thotë një variabël është marrë në seri kohore njëkohësisht, pra të dhënat e variablave janë në formë matricore ndërmarrja i në vitin t .

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_i X_{it} + u_{it} \quad (2)$$

Ku Y është variabli i varur - performanca e matur nëpërmjet treguesve të ndryshëm alternativë, dhe X është vektor i disa variablave që janë konsideruar se kanë ndikime në performancën e ndërmarrjeve. Koeficientet β_i janë parametrat të cilët e tregojnë relacionin me variablin e varur; i është indeksi që përshkruan entitetin, ndërsa

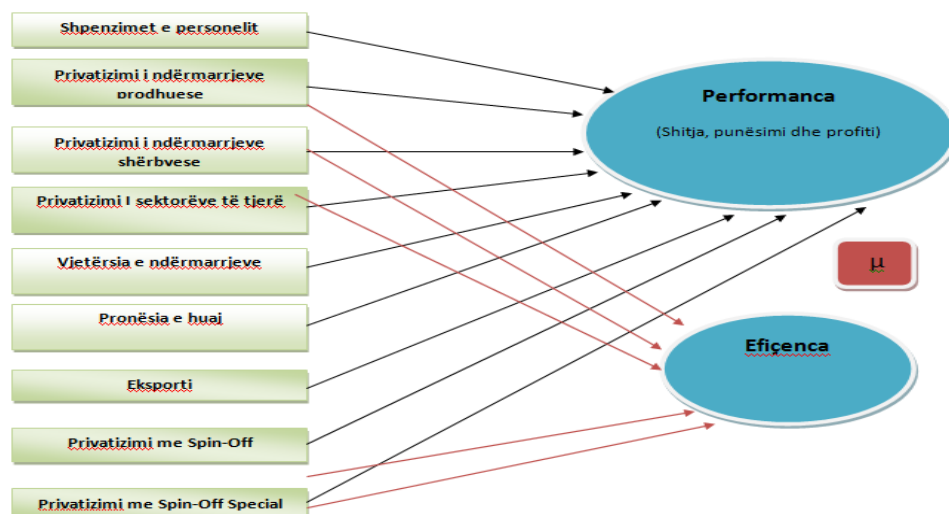
t tregon kohën; u është termi i gabimit i cili përbëhet prej dy pjesëve: 1) efektet fikse të ndërmarrjes, dhe 2) termit të gabimit.

Ky model panel, mundëson të interpretojmë me informata shtesë sepse e kemi edhe dimensionin kohor, sepse të dhënat panel na mundësojnë të kontrollojmë për karakteristikat e pavërejtura specifike në kohë të pandryshuar, që mund të ndikojnë në performancë (Wooldridge, 2002).

Në këtë punim performanca është konsideruar si tregues që mat në mënyrë të përafërt ristrukturimin, pra bazuar në supozimin se menaxherët ndërmarrin veprime ristrukturuese për të rritur performancën e tyre të matur nëpërmjet treguesve të tillë si: të ardhurat nga shitjet, vlera e fitimit para tatimit (të ardhurat minus shpenzimet), si dhe niveli i punësimit. Gjithashtu, është marrë në konsideratë variabli i dy periudhave, variabli para privatizimit dhe variabli pas privatizimit, këto periudha i kemi koduar në formë binare (0= para privatizimit; 1= pas privatizimit). Mënyra binare (apo *dummy variabl*) është përdorur për të evidentuar edhe faktorë të tjerë të tillë si sektori ekonomik, lloji i pronësisë, metoda e privatizimit, etj.

Në mënyrë më të përgjithësuar të dy modelet bazë të përdorura për të realizuar analizën multivariante për të identifikuar faktorët që ndikojnë në nivelin e ristrukturimit të ndërmarrjeve të përfshira në kampion paraqitet në figurën e mëposhtme:

Figura 6.1. Korniza konceptuale

Burimi: Punuar nga autori

Analiza ekonometrike është bazuar në Metodën Efekteve Fikse (pra, metoda që merr në konsideratë specifikat e çdo ndërmarrjeje individuale) pasi testi i Hausmanit e ka favorizuar këtë metodë ndaj asaj me Efekte të Rastësishme (ang. *Random Effect*). Në këtë punim janë përdorur të dyja llojet e metodave, specifikisht në modelet e aplikuara, në atë të efekteve fikse dhe në atë të Kufirit Stokastik (ang. *Stochastic Frontier Approach*).

6.2.1.1 Metoda efekteve fikse

Metoda efekteve fikse përdoret kur jemi të interesuar të analizojmë që ndikimi i variablave ndryshon gjatë kohës. Kjo metodë analizon relacionin midis variablave të pavarur dhe variablit të varur brenda entitetit (në rastin tonë ndërmarrjet e privatizuara). Çdo entitet i ka karakteristikat e veta individuale, që mund apo nuk mund të ndikojë në variablin e varur. Kur përdorim metodën efekteve fikse, supozohet se brenda entitetit ka faktor që ndikojnë në ndryshimin e variablit të varur dhe që mundëson matjen e këtij ndikimi. Kjo metodë bazohet mbi supozimin që ka ndërlidhje midis termit të gabimit të

entitetit dhe variablave të pavarur. Metodat efektive fikse eliminon karakteristikat që nuk varen nga koha, kështu mundësohet të matim efektin neto të variablave të pavarur ndaj variablit të varur. Nëse karakteristikat specifike nuk ndryshojnë gjatë kohës, atëherë çdo ndryshim në variablin e varur mund të jetë si rezultat i karakteristikave të tjera nga ato fikse (Stock and Watson, 2007).

Për të treguar ndikimin e shpenzimeve për punonjësit, sektorit ekonomik, ndryshimit të pronësisë, vjetërsinë, pronësinë nga të huajt, nivelin e eksportit, dhe metodën e privatizimit në performancën e ndërmarrjes së privatizuar, janë përdorur tri modelet e mëposhtme. Si indikatorë të performancës në secilën prej modeleve janë përdorur respektivisht: të ardhurat nga shitjet, niveli i fitimit para tatimit dhe punësimi i matur nëpërmjet numrit të punonjësve.

$$\begin{aligned} Shitjet_{it} = & \alpha_i + \beta_1 ShP_{it} + \beta_2 Pr_{it} + \beta_3 SHr_{it} + \beta_4 PZ_{it} + \beta_5 Vj_{it} + \beta_6 Hu_{it} + \beta_7 Ex_{it} \\ & + PrS_{it} + \beta_i X_{it} + u_{it} \end{aligned} \quad (3)$$

$$\begin{aligned} Fitimi_{it} = & \alpha_i + \beta_1 ShP_{it} + \beta_2 Pr_{it} + \beta_3 SHr_{it} + \beta_4 PZ_{it} + \beta_5 Vj_{it} + \beta_6 Hu_{it} + \beta_7 Ex_{it} \\ & + \beta_8 PrS_{it} + \beta_9 Shitjet_{it} + \beta_i X_{it} + u_{it} \end{aligned} \quad (4)$$

$$\begin{aligned} Punësimi_{it} = & \alpha_i + \beta_1 ShP_{it} + \beta_2 Pr_{it} + \beta_3 PrT_{it} + \beta_4 PZ_{it} + \beta_5 Vj_{it} + \beta_6 Hu_{it} \\ & + \beta_7 Ex_{it} + \beta_8 PrS_{it} + \beta_9 Shitjet_{it} + \beta_i X_{it} \\ & + u_{it} \end{aligned} \quad (5)$$

Funksionet (3), (4) dhe (5) e vlerësojnë performancën në tri vështirime⁹. Llogaritjet e këtyre modeleve do të bëhen me metodën efektive fikse për të përcaktuar

⁹ Simbolet e variablave janë të përshkruara në pjesën e të dhënave dhe variablave

nëse ka ndryshuar performanca e këtyre ndërmarrjeve, duke e izoluar efektin e karakteristikave jofikse të ndërmarrjeve.

6.2.1.2. Metoda e kufirit stokastik (Stochastic Frontier)

Metodën e kufirit stokastik (KS) përdoret për të vlerësuar efikasitetin e ndërmarrjeve publike dhe të atyre që janë privatizuar. Kjo metodë mundëson krijimin e kufirit nga ndërmarrja me efikasitet më të lartë brenda kampionit; distanca nga ky kufi (pra, nga ndërmarrja më efiçente), tregon ineffikasitet. Metoda e kufirit stokastik është zhvilluar nga Aigner dhe të tjerë (1977) dhe Meeusen dhe van den Broeck (1977), më vonë, Pitt dhe Lee (1981) propozuan modelin e kufirit stokastik me të dhëna panel. Efiçenca e ndërmarrjeve zakonisht llogaritet në dy mënyra, KF dhe DEA (ang. *Data Envelope Analysis*, ndryshe i pari konsiderohet model parametrik, ndërsa i dyti joparametrik. Sipas Staikouras dhe të tjerë (2007), metoda KF lejon gabime të rastësishme, që është një përparësi po të përdoret në vendet në tranzicion ku pasiguria dhe gabimet në matje mund të jenë të mëdha.

Ky model do të llogaritet vetëm për treguesin e fitimit. Modeli paraqitet:

$$\pi_{it} = f(P_{it}, Y_{it}, W_{it}, X_{it}; \beta) + \varepsilon_{it}; \text{ where } \varepsilon_{it} = v_{it} + u_{it} \quad i = 1, \dots, N \quad t = 1, \dots, T \quad (6)$$

π_{it} paraqet fitimin e ndërmarrjes i në vitin t , P është vektor i çmimeve të produkteve, Y është vektor i outputeve. Në rastin tonë, meqë është e vështirë të kemi të dhënat për secilin produkt, ne do të përdorim shitjet në vend të P dhe Y .

W dhe X janë vektor i çmimeve të inputeve dhe sasia e *inputeve*, në vend të këtyre variablave janë përdorur shpenzimet e personelit dhe shpenzimet e tjera. β është vektor i parametra për t'u llogaritur dhe ε_{it} përbëhet nga v_{it} që supozohet që ka shpërndarje

normale rreth kufirit $v_i \sim N(0, \sigma_v^2)$, që tenton të kapë fenomenet e pavërejtura, dhe u_{it} është supozuar si shpërndarje e prerë normale $u_i \sim N(0, +\sigma_u^2)$, e cila kap ineffiçencen, dhe është e pavarur nga v_i .

Me anë të këtij modeli do të matim efiçencën e ndërmarrjeve. Para paraqitjes së teknikave të reja, shumë hulumtues kanë përdorur këtë metodë në dy hapa për të identifikuar karakteristikat që ndikojnë në efiçencë. Në hapin e parë efiçenca është llogaritur sipas modelit (6), pastaj janë ruajtur pikët e efiçencës. Hapi i dytë ka qenë të bërit regresion në pikët e efiçencës me variabla të pavarura.. Kjo metodë është vënë në dyshim nga Wang dhe Schmidt (2002), të cilët e konsiderojnë si model i specifikuar gabimisht. Si vazhdimësi e metodës KF Battese dhe Coelli (1995) kanë sugjeruar qasjen me një hap, ku në të njëjtën kohë mund të llogarisim pikët e efiçencës dhe variablat ekzogjenë të lejuara që mendojmë se ndikojnë në efiçencë. Në këtë model supozohet se u_{it} ka komponent sistematik $\theta'z_{it}$ i cili është në korrelacion me variablat ekzogjenë dhe komponenten e rastësishme e_{it}

$$u_{it} = \theta'z_{it} + e_{it} \quad (7)$$

Vendosja e shprehjes (7) në funksionin (6) ne fitojmë:

$$\ln \pi_{it} = f(P_{it}, Y_{it}, W_{it}, X_{it}; \beta) + v_{it} + \theta'Z_{it} + e_{it} \quad (8)$$

Z është bashkësi e variablave që supozohet se ndikojnë në efiçencë. Në rastin tonë do të inkuadrojmë privatizimin dhe blerjet e bëra me kapital të huaj. Wang and Schmidt (2002) tregon që metoda me një hap është më efiçente sesa metoda me dy hapa.

Me këtë metodë janë llogaritur pikët e efiçencës se profitit dhe pastaj do të bëjmë krahasimin, në mesatare, të ndërmarrjeve për periudhat para dhe pas privatizimit.

6.2.2. Të dhënat dhe variablat

Përshkrimi i variablave të grumbulluar nëpërmjet pyetësorëve dhe të dhënave dytësore, që janë përdorur kryesisht gjatë analizave multivariante paraqiten në mënyrë të plotë duke përfshirë edhe mënyrën e vlerësimit për variablat cilësorë në tabelën e mëposhtme:

Tabela 6.1. Emërtimi dhe përshkrimi i variablave

Emri variablit	Përshkrimi	Simboli
Variablat e varur		
Shitjet	Shitjet bruto të ndërmarrjes	Shitjet
Fitimi	Fitimi neto para tatimit	Fitimi
Punësimi	Numri i punëtorëve	Punësimi
Variablat e pavarur		
Shpenzimet e personelit	Shpenzimet e personelit brenda një viti	SHp
Prodhues	1 = nëse ndërmarrja ka qenë prodhuese, përndryshe 0	Pr
Sektorë të tjera	1 = nëse ndërmarrja nuk është prodhues e as shërbimi, përndryshe 0	PrT
Shërbimi	1 = nëse ndërmarrja ka qenë shërbimi, përndryshe 0	SHr
Privatizim	1 = nga momenti që ndërmarrja ka kaluar në privatizim, përndryshe 0	PZ
Vjetërsia	Numri i viteve të ndërmarrjes nga koha e krijimit	Vj
Pronësi e huaj	1 = nëse ndërmarrja ka më shumë se 10% të pronësisë nga pronarët e huaj, përndryshe 0	Hu
Eksport	1 = nëse ndërmarrja i shet produktet ose shërbimet jashtë Kosovës, përndryshe 0	Ex
Privatizimi <i>spin-off</i> special	1 = nëse ndërmarrja është privatizuar me <i>spin-off</i> special, përndryshe 0	PrS

Burimi: Përpunim i autorit

Të dhënat kryesore statistikore të variablave të paraqitur më sipër janë prezantuar në mënyrë të detajuar në Shtojcën nr.4: “Përmbledhje e variablave dhe statistika deskriptive”. Në këtë tabelë janë pasqyruar proporcioni i observimeve të variablave kategorikë. Siç mund të shihet variablat kategorikë kanë variacion të mjaftueshëm për të prodhuar rezultate të qëndrueshme. Statistikat përshkruese tregojnë që shitjet shtrihen nga 22,120 Euro deri në 67 milion Euro. Kjo tregon që në Kosovë ndërmarrjet publike

kanë pasur madhësi të ndryshme të cilat kanë qenë në gjendje të krijojnë të ardhura nga shitjet.

Për realizimin e këtij studimi janë grumbulluar të gjitha të dhënat e nevojshme për të ndërtuar variablat e duhur dhe të përshtatshëm për të realizuar analizat multivariant që marrin në konsideratë ndryshimin dhe dinamikat kohore të variablave të ndryshëm. Të dhënat panel na mundësojnë të kontrollojmë për karakteristikat që nuk ndryshojnë sipas kohës.

6.2.3 Rezultatet nga metodat efektive fikse

Sikurse u argumentua në seksionet e mëparshme, një nga metodat ekonometrike të përdorura është ajo efekteve fikse. Tabela 6.2., paraqitet modelin që ka të ardhurat nga shitjet si matës të performancës, pra variabël të varur, me dy specifikime.

$$\begin{aligned} Shitjet_{it} = & \alpha_i + \beta_1 ShP_{it} + \beta_2 Pr_{it} + \beta_3 SHr_{it} + \beta_4 PZ_{it} + \beta_5 Vj_{it} + \beta_6 Hu_{it} + \beta_7 Ex_{it} \\ & + PrS_{it} + \beta_i X_{it} + u_{it} \end{aligned} \quad (3)$$

Siç shihet në tabelë specifikimi i dytë përmban variablin kategorik për ndërmarrjet e privatizuara me metodën e *spin-off* special, në këtë mënyrë mund të identifikojmë nëse ka dallime në performancë në mes ndërmarrjeve të privatizuara me *spin-off* normal dhe atyre me *spin-off* special. Pastaj, në vazhdim është përfshirë variabli interaktiv, ndërmarrje me pronar të huaj dhe që kanë eksporte, për të vlerësuar nëse ka ndikim në faktin e të qenit ndërmarrje eksportuese, por me pronar të huaj.

Rezultatet e vlerësuara nga paketa ekonometrike dhe të paraqitura në Tabelën 6.2. ishin të pritura, kështu këto rezultate tregojnë se ndikimi i procesit të privatizimit është pozitiv dhe i rëndësishëm (signifikant) në të dyja specifikimet. Në interpretim të specifikimit të parë, duke i mbajtur të gjitha variablat konstantë, shitjet janë rritur 12.3 % më shumë në periudhën pas privatizimit sesa atë para privatizimit. Ky rezultat tregon

që hipoteza 1 nuk mund të refuzohet. Pra statistikisht është provuar se ndërmarrjet e privatizuara performojnë më mirë pas procesit të privatizimit.

Në raport me sektorët e ndryshëm mund të vërehet se sektori i prodhimit dhe i shërbimeve, në raport me sektorët e tjerë ka të ardhura nga shitjet më të larta.

Nga specifikimi i dytë rezultatet tregojnë që ndërmarrjet e privatizuara sipas metodës *spin-off* special, kanë performuar mesatarisht më mirë sesa ndërmarrjet më *spin-off* normal. Ky rezultat është i pritshëm, pasi ndërmarrjet e privatizuara me metodën *spin-off* special, kanë pasuar përparësi në treg, por dhe pronarët e rinj kishin kushte të specifikuar për ecurinë pas privatizimit. Ky rezultat tregon që hipoteza 2 nuk mund të refuzohet. Pra ndërmarrjet e privatizuara sipas metodës *spin-off* speciale performojnë më mirë.

Në hipotezën 3 kemi pretenduar se ndërmarrjet që arrijnë të eksportojnë performojnë më mirë në krahasim me ndërmarrjet që nuk eksportojnë. Rezultatet e kanë konfirmuar këtë hipotezë, sepse rezultatet tregojnë që ndërmarrjet që eksportojnë performojnë më mirë sesa ndërmarrjet që operojnë brenda tregut të Kosovës.

Tabela 6.2. Modeli i shitjes¹⁰

Variabla e varur (lnShitjet)	Të ardhurat nga shitja	
	[1]	[2]
SHp	1.021*** (0.211)	0.787*** (0.188)
Pr	1.101*** (0.110)	1.211*** (0.342)
SHr	0.035*** (0.001)	0.041*** (0.006)
PZ	0.123** (0.061)	0.128*** (0.005)
Vj	0.011* (0.007)	-0.012 (0.009)
Hu	0.024** (0.012)	0.020** (0.008)
Ex	0.010*** (0.001)	0.012** (0.005)
PrS		0.013*** (0.003)
Hu*Ex		0.021*** (0.002)
Ex*PZ		0.211*** (0.021))
Constant	0.934*** (0.010)	0.612*** (0.029)
R ²	38%	43%

Duke iu referuar rezultateve të variablave interaktivë, ku kemi eksportin dhe pronësinë e huaj, tabela e mësipërme tregon se ndërmarrjet me pronësi të huaj eksportojnë më shumë, krahasuar me ndërmarrjet me pronësi vendase. Po ashtu, rezultatet tregojnë që ndërmarrjet e privatizuara e kanë rritur eksportin në kohën pas privatizimit, në raport me kohën para privatizimit.

Tabela 6.2 paraqet rezultatet e llogaritura sipas ekuacionit (4),

$$Fitimi_{it} = \alpha_i + \beta_1 ShP_{it} + \beta_2 Pr_{it} + \beta_3 SHr_{it} + \beta_4 PZ_{it} + \beta_5 Vj_{it} + \beta_6 Hu_{it} + \beta_7 Ex_{it} + \beta_8 PrS_{it} + \beta_9 Shitjet_{it} + \beta_i X_{it} + u_{it}$$

ku variabli i varur është logaritmi natyral i fitimit

¹⁰ Gabimi standard është në kllapa dhe *** paraqet signifikanen statistikore në nivel 1%, ** në nivel 5% dhe * në nivel 10%.

Tabela 6.3. Modeli i profitit

Variabla e varur (lnProfiti)	Modeli i profitit		
	[1]	[2]	[3]
SHp	-0.813*** (0.232)	-0.712*** (0.218)	-.932*** (0.211)
Pr	2.230*** (0.041)	1.611** (.811)	4.752* (2.860)
SHr	0.045*** (0.009)	0.043*** (0.006)	0.346* (0.153)
PZ	0.883** (0.412)	0.233*** (0.044)	0.103* (0.057)
Vj	0.032 (0.028)	0.027 (0.024)	0.056 (0.068)
Hu	0.041** (0.019)	0.034*** (0.011)	0.012* (0.007)
Ex	0.018*** (0.008)	0.022** (0.011)	0.086* (0.050)
PrS		0.027*** (0.006)	0.021** (0.010)
Shitjet		0.211** (0.017)	0.243* (0.127)
Hu*Ex		0.025** (0.012)	0.064*** (0.012)
Ex*PZ		0.067*** (0.012)	0.026*** (0.007)
Madhësi (150,001 deri 300,000 €)			0.019*** (0.001)
Madhësia (>300mijë €)			0.023 (0.025)
Konstant	0.824*** (0.007)	0.674*** (0.042)	0.887*** (0.221)
R ²	32%	39%	41%

Rezultatet e vlerësuara nga paketa ekonometrike janë të pritura, dhe janë në linjë me hipotezat që i kemi paraqitur në kapitullin e metodologjisë. Siç shihet shpenzimet e personelit janë negativisht të lidhura me profitin. Sikurse rezulton edhe nga të dhënat, shpenzimet e personelit dhe fitimi kanë kahe të kundërta, kështu, nëse shpenzimet e personelit rriten për 1%, mesatarisht, profiti zvogëlohet për 0.08%.

Nga rezultatet e paraqitura në tabelën e mësipërme mund të shohim se është vërtetuar hipoteza 1 edhe në këtë model sikurse në modelin e analizuar më parë, pasi rezultati për privatizimin tregon që ndërmarrjet publike kanë fitim më të lartë pas privatizimit, sesa para privatizimit. Gjithashtu, ndërmarrjet shoqërore, që janë privatizuar me *spin-off* special, janë më fitimprurëse sesa ndërmarrjet e privatizuara me *spin-off* normal. Ky rezultat e vërteton prapë hipotezën 2. Nëse i referohemi rezultateve

për ndërmarrjet të cilat kanë eksportuar, rezultatet tregojnë që këto ndërmarrje kanë fitim më të lartë sesa ndërmarrjet që operojnë në tregun e brendshëm të Kosovës. Këto rezultate e vërtetojnë hipotezën 3 edhe në modelin e fitimit ashtu si modeli i të ardhurave nga shitja. Sipas hipotezës 4, ndërmarrjet publike, të cilat janë blerë nga pronarë/kapital të huaj performojnë më mirë sesa ato të cilat janë blerë nga kapitali vendas. Rezultatet në Tabelën 6.3 tregojnë që ndërmarrjet e blera me kapital të huaj, mesatarisht, duke i mbajtur variablat e tjerë konstantë kanë fitimin 4% më shumë sesa ndërmarrjet e blera me kapital kosovar. Për më shumë në Tabelën 6.3 mund të shohim se eksporti dhe pronësia e huaj ndikojnë në profit të ndërmarrjeve. Në aspektin e madhësisë mund të shohim që madhësia e bën dallimin në profitabilitet. R^2 në të tri specifikimet është paraqitur në interval nga 32% deri në 41% në specifikimin e tretë.

Rezultatet e modelit, që ka si variabël të varur punësimin, të shprehur nëpërmjet ekuacionit (5), si më poshtë, janë paraqitur në Tabelën 6.4. në të cilën ku shohim variabël të varur kemi punësimin. Edhe pse punësimi si numër është diskret, është supozuar si numër i vazhdueshëm dhe i konvertuar në logaritëm natyral, gjë që mundëson interpretimin në përqindje (Wooldridge, 2002).

$$\begin{aligned} Punësimi_{it} = & \alpha_i + \beta_1 ShP_{it} + \beta_2 Pr_{it} + \beta_3 PrT_{it} + \beta_4 PZ_{it} + \beta_5 Vj_{it} + \beta_6 Hu_{it} \\ & + \beta_7 Ex_{it} + \beta_8 PrS_{it} + \beta_9 Shitjet_{it} + \beta_i X_{it} \\ & + u_{it} \end{aligned} \quad (5)$$

Tabela 6.4. Modeli i punësimit¹¹

Variabla e varur (lnPunësimi)	Modeli Punësimit		
	[1]	[2]	[3]
SHp	0.765*** (0.162)	0.748*** (0.012)	0.812*** (0.142)
Pr	0.130** (0.051)	0.231** (0.113)	0.192*** (0.032)
SHr	0.112*** (0.019)	0.103*** (0.011)	0.185* (0.108)
PZ	-0.132** (0.065)	-0.113*** (0.021)	-0.095* (0.049)
Vj	0.047 (0.046)	0.011 (0.015)	0.033 (0.041)
Hu	0.122* (0.069)	0.084*** (0.021)	0.018 (0.015)
Ex	0.138*** (0.031)	0.061* (0.035)	0.077** (0.035)
PrS		0.876*** (0.009)	0.013*** (0.002)
Shitjet		0.312*** (0.057)	0.331*** (0.101)
Hu*Ex		0.029*** (0.004)	0.032*** (0.002)
Ex*PZ		0.088 (0.065)	0.054 (0.043)
Madhësi (150,001 deri 300,000 €)			0.022** (0.011)
Madhësia (>300 mijë €)			0.022 (0.019)
Konstant	0.377*** (0.009)	0.544*** (0.033)	0.774*** (0.221)
R ²	29%	35%	39%

Në modelin e punësimit shohim që punësimi është me i vogël në periudhën pas privatizimit sesa në atë para privatizimit, fakt i cili është i pritshëm në vitet e para pas privatizimit, pasi pronarët e rinj kërkojnë të rrisin produktivitetin nëpërmjet uljes së numrit të punonjësve dhe kjo evidencë është e provuar edhe nga autorët e tjerë të fushës. Në fakt ky tregues mund të përfaqësojë rritjen e firmës vetëm pas ndërmarrjes së ristrukturimit strategjik, i cili nënkupton investime në kapacitete prodhuese, që mund të çojnë në rritjen e numrit të punonjësve, që do të thotë se në periudha afatshkurtra hipoteza 1 refuzohet. Ndërsa, në lidhje me hipotezën 2 rezultatet e analizës multivariante e vërtetojnë. Pra, punësimi është më i madh në ndërmarrjet e privatizuara

¹¹ Gabimi standard është në kllapa dhe *** paraqesin signifikanen statistikore në nivel 1%, ** në nivel 5% dhe * në nivel 10%.

me *spin-off* special sesa në ato me *spin-off* normal, pasi vetë kushtet për pronarët e rinj janë të specifikuara me rritjen e këtyre ndërmarrjeve.

Edhe në modelin e punësimit, hipoteza 3 qëndron, ndërmarrjet të cilat eksportojnë, mesatarisht kanë numër më të madh të punëtoreve sesa ndërmarrjet që operojnë brenda tregut të Kosovës. Për më tepër, mund shohim se ndërmarrjet që janë blerë me kapital të huaj në dyja specifikimet paraqesin relacion pozitiv të rëndësishëm (signifikant), por i parëndësishëm në specifikimin e tretë. Megjithatë, mund të themi se nga parametrat e variablit “pronarë të huaj” (Hu), hipoteza 4 qëndron. Po ashtu, rezultatet në modelin e punësimit tregojnë që ndërmarrjet janë blerë me kapital të huaj dhe eksportojnë, mesatarisht kanë punësim më të lartë sesa ato që janë blerë me kapital vendor ose që nuk eksportojnë.

6.2.4 Rezultatet nga metoda e kufirit stokastik

Për një trajtim alternativ të analizës ekonometrike multivariante, në këtë seksion paraqiten rezultatet e metodës së kufirit stokastik, i cili bazohet në matjen e nivelit të efijencës midis ndërmarrjeve të përfshira në kampion. Parametrat dhe pikët e efijencës janë llogaritur me maksimum likelihood. Modeli i efijencës ku si variabël i varur është fitimi na mundëson të nxjerrim pikët e efijencës, ku ndërmarrja më efijente merr vlerën 1, ndërsa distanca nga kjo ndërmarrje mund të interpretohet si joefijencë.

Në tabelën 6.5 janë shfaqur rezultatet, sipas të cilave të ardhurat nga shitja janë në relacion pozitiv me fitimin. Ndërsa, shpenzimet e personelit dhe shpenzimet e tjera, vërehet që kanë relacion negativ në nivel të rëndësishëm (signifikant). Po ashtu në këtë model kemi kontrolluar për ndikimin e tipit të sektorit, në mënyrë që të izolojmë efektin e efijencës që vjen vetëm nga ndryshimi në pronësi.

Lambda e llogaritur është statistikisht signifikant, që tregon që ka joefiçencë në të dhëna dhe që variacioni i profitit nuk është i rastësishëm (Greene, 2007). Kjo tregon që devijimi nga kufiri është i ndikuar në mënyrë signifikante nga joefiçenca.

Tabela 6.5. Modeli i efiçencës¹²

Variabël e varur LnFitimi	Model Profitit
	[1]
Shitjet	0.455*** (0.077)
SHp	-0.328*** (0.027)
SH të tjera ^{&}	-0.121*** (0.012)
Pr	0.466*** (0.047)
SHr	0.122*** (0.011)
Konstant	2.112*** (0.312)
$\gamma = \sigma_u^2 / (\sigma_v^2 + \sigma_u^2)$	0.68
σ_u^2	0.422
σ_v^2	0.189
Nr. i observimeve	1610
Log likelihood	-504.756

¹² Gabimi standard është në kllapa dhe *** paraqet signifikanten statistikore në nivel 1%, ** në nivel 5% dhe * në nivel 10%. [&]Shpenzimet e tjera paraqesin të gjitha shpenzimet e tjera përveç punëtorëve.

Konvertimi i pikëve të joefiçencës në pikë të efiçencës është bërë duke nxjerrë inversen e joefiçencës.

$$Efiçenca = \frac{1}{joefiçenca}$$

Nga llogaritja e ekuacionit (8) në funksionin stokastik kemi joefiçencën si variabël të varur, që do të thotë parametri që paraqitet negativ, nënkupton që kontribuon në uljen e joefiçencës, apo në rritjen e efiçencës. Në pjesën e efiçencës kemi përfshirë privatizimin dhe pronësinë me kapital të huaj për të vlerësuar korrelacionin me efiçencën. Në shumë literatura sugjerohet të identifikohet ndikimi i pronësisë së huaj në ndërmarrjet e privatizuara sepse supozohet që investitorët e huaj sjellin dijen dhe eksperiencën dhe si rezultat mund të jenë më efiçientë sesa ndërmarrjet e blera me kapital vendas.

Nga Tabela 6.6 mund të shihet se inefiçenca është në korrelacion negativ me privatizimin, me rëndësi statistikore në nivelin 1%. Ky rezultat mund të interpretohet që ndërmarrjet e privatizuara janë më efiçente në periudhën pas privatizimit sesa në periudhën para privatizimit.

Po ashtu, parametri i ndërmarrjeve me pronësi të huaj është shfaqur në korrelacion negativ me joefiçencën, nivel 1% signifikant statistikor. Kjo na bënë të nënkuptojmë që ndërmarrjet e privatizuara nga kapitali i huaj janë më efiçente sesa ndërmarrjet e privatizuara nga kapitali vendor. Këto rezultate janë në linjë me rezultatet e Lensink, Meesters, & Naaborg (2008).

Tabela 6.6.Modeli i joefiçencës

Variabël i varur	Model joefiçent
	(1)
PZ	-0.355*** (0.042)
Hu	-0.651*** (0.106)
Konstant	0.887** (0.381)

Tabela 6.7. Mesatarja e pikëve të efiçencës¹³ të derivuara nga ekuacioni (8)

Sipas	Efiçenca		Përgjithësi	H ₀ : Pas privatizimit – Para privatizimit =0 H _a : Pas privatizimit – Para privatizimit >0
	Para privatizimit	Pas privatizimit		
<i>Spin-off</i> normal	0.65	0.79	0.74	H ₀ : Refuzohet
Prodhuese	0.71	0.81	0.75	H ₀ : Refuzohet
Shërbyese	0.79	0.85	0.81	H ₀ : Refuzohet
Sektorët tjera	0.72	0.78	0.74	H ₀ : Refuzohet
<i>Spin-off</i> special	0.71	0.73	0.72	H ₀ : Nuk Refuzohet
Përgjithshëm	0.74	0.81	0.76	H ₀ : Refuzohet

Nga tabela 6.7 mund të shohim pikët e efiçencës të cilat janë paraqitur sipas disa kategorive dhe janë llogaritur si mesatare e kategorisë dhe kohës. Siç shihet koha pas privatizimit është më e madhe se ajo para privatizimit. Këto rezultate konfirmojnë hipotezën që privatizimi është në korrelacion pozitiv me efiçencën. Një ndër rezultatet interesante janë ndërmarrjet e privatizuara me *spin-off* special dhe që nuk e kanë rritur efiçencën pas privatizimit. Kjo mund të kuptohet që për ndërmarrjet me *spin-off* special, është një gjetje jokonsistente me modelet e tjera. Për më tepër, nëpërmjet këtij modeli mund të shikojmë që edhe sektorët kanë pasur ndikim në rritjen e efiçencës në periudhën pas privatizimit.

¹³ Pikët e efiçencës janë të llogaritura sipas kategorive të ndryshme. Në kolonën e fundit kemi matur diferencën dhe kemi matur statistikisht se a refuzohet apo nuk refuzohet H₀.

6.3. Konkluzione

Në këtë kapitull janë trajtuar rezultatet e punës empirike nëpërmjet analizës mono dhe bivariate, pra deskriptive statistikore, si dhe analizës multivariante nëpërmjet modeleve dhe metodave ekonometrike.

Analiza statistikore e të dhënave cilësore, të grumbulluara nëpërmjet pyetësorëve të aplikuar te 176 ndërmarrjet e privatizuara, argumentojnë se ndërmarrjet pas privatizimit janë përfshirë në procese ristrukturuese kryesisht reaguese dhe afatshkurtra, por njëkohësisht u identifikuan edhe politika strategjike ristrukturuese, në formën e ndryshimit të strukturave prodhuese ose të marketingut, a investime strategjike. Megjithatë kjo analizë do të ishte shumë e përciptë dhe me gjetje jopërgjithësuese, nëse nuk do të plotësohej nga analiza multivariante.

Kjo analizë u bazua te modelet dhe te metodat që synuan të identifikojnë faktorët që kanë ndikuar te performanca e ndërmarrjeve të privatizuara, bazuar në supozimin se procesi i privatizimit ka ndikuar në performancën e ndërmarrjeve publike. Modelet sipas metodës së efekteve fikse, si indikatorë të performancës përdorën të ardhurat nga shitja, fitimi neto para tatimit dhe numrin e të punësuarve. Të tria modelet vërtetuan të gjitha hipotezat e shtruara. Pra, ndërmarrjet e privatizuara kanë performuar më mirë pas privatizimit, me përjashtim të modelit ku variabël i varur ka qenë numri i punëtorëve. Ndërmarrjet të cilat janë privatizuara me metodën *spin-off* special performojnë më mirë sesa ndërmarrjet që janë privatizuar me *spin-off* normal. Gjithashtu, ndërmarrjet publike, të blera nga pronarë/kapital i huaj, performojnë më mirë sesa ndërmarrjet publike të privatizuara nga pronarë vendas, pra është konfirmuar hipoteza se ndërmarrjet që eksportojnë performojnë më mirë sesa ndërmarrjet që nuk eksportojnë.

Për nga aspekti i efijencës kemi krahasuar periudhat para dhe pas privatizimit dhe rezultatet tregojnë se ka korrelacion pozitiv midis privatizimit dhe efijencës. Që do të thotë se ndërmarrjet pas privatizimit kanë rritur fitimin nëpërmjet efijencës. Me fjalë të tjera, me shpenzime të njëjta ndërmarrjet pas privatizimit e kanë rritur profitin. Gjithashtu, është vlerësuar se ndërmarrjet e privatizuara nga kapitali i huaj kanë korrelacion pozitiv me efijencën, në raport me ato të privatizuara nga kapitali vendas.

Nga krahasimi i efijencës sipas sektorëve është vërejtur se të gjithë sektorët kanë rritur efijencën në periudhën e pasprivatizimit. E rëndësishme është të theksohet se ndërmarrjet që janë privatizuar me metodën *spin-off* special nuk kanë ndryshuar efijencën në periudhën e pasprivatizimit. Ky rezultat është i ngjashëm me Megginsone dhe të tjerë (1994). Nga kjo mund të sugjerojmë se ndërmarrjet që klasifikohen për t'u privatizuar me *spin-off* special duhet të veprohet me kujdes, sepse këto ndërmarrje si pronë publike kontribuojnë më shumë në mirëqenien e shoqërisë.

KAPITULLI VII: KONKLuzionet

Studimet teorike dhe empirike mbi ristrukturimin e ndërmarrjeve në ekonomitë në tranzicion janë zhvilluar që në fillimet e viteve '90, por mbetet një temë aktuale për ekonominë e Kosovës, dhe jo e trajtuar në mënyrë të plotë dhe të detajuar deri tani. Një paraqitje e përgjithshme e procesit të privatizimit dhe e ristrukturimit është paraqitur nga RIINVEST, 2008. Megjithatë, ky punim është i vetëm për nga qëllimi i tij për të identifikuar dhe analizuar faktorët që kanë ndikuar në procesin e ristrukturimit të ndërmarrjeve të privatizuara në Kosovë.

Ristrukturimi është një proces shumë dimensional dhe dinamik, i cili ndikohet në mënyrë të konsiderueshme nga mekanizmat e motivimit që inkurajojnë pronarët dhe menaxherët që të ristrukturojnë ndërmarrjet e tyre dhe të përmirësojnë efikasitetin. Nga hulumtimi i literaturës për ekonomitë në tranzicion është konstatuar pyetja e adresuar nga disa studiues nëse duhet ristrukturuar ndërmarrja para se të privatizohet apo e kundërta. Gjithashtu disa autorë kanë hulumtuar dhe identifikuar faktorët që ndikojnë në performancën e ndërmarrjeve të privatizuara, ose në ndikimin e karakteristikave të vendit në proceset në tranzicion. Të adresosh aspektet e ristrukturimit të ndërmarrjeve nuk do të thotë që të konsiderosh vetëm pyetjen se kur duhet të ndërmerren veprimet e ristrukturimit. Por, më kryesorja është të përcaktohen faktorët dhe karakteristikat specifike të ristrukturimit, që sjell përmirësimin e efikasitetit, aspekt i cili kërkon hulumtime të mëtejshme.

7.1. Aspekte kryesore

Për të identifikuar dhe vlerësuar nivelin e ristrukturimit të ndërmarrjeve të privatizuara kosovare dhe i faktorëve që kanë ndikuar në këtë nivel janë marrë në konsideratë objektivat kërkimore: identifikimi i karakteristikave të procesit të ristrukturimit në Kosovë; identifikimi i metodave të privatizimit në Kosovë dhe përcaktimi i metodës që ka ndikim më të madh në performancën e ndërmarrjeve të privatizuara; përcaktimi i faktorëve që ndikojnë në nivelin e treguesve të performancës, si matës indirektë të ristrukturimit, të ndërmarrjeve të privatizuara në Kosovë.

Nga pikëpamja teorike dhe empirike studimet kanë vërtetuar se ndërmarrjet nëpërmjet ristrukturimit synojnë të kenë performancë më të mirë ose të paktën të mbijetojnë ndaj ndryshimeve të tregjeve ose ndaj mjedisit ekonomik në tërësi. Por veprimet ristrukturuese ndërmerren nga menaxherët që janë të motivuar, ku rol përcaktues luajnë mekanizmat që ndërthurin interesat midis pronarëve dhe menaxherëve, pra mekanizmat e qeverisjes së korporatës. Eksperienca e vendeve të tjera, të cilat e kanë kaluar periudhën e tranzicionit, tregon se në vendet që nuk funksionon tregu i kapitalit ose tregu financiar, janë instrumente të tjerë, si konkurrenca në tregun e produktit dhe në tregun e punës, ata të cilët luajnë rolin e nxitësve të menaxherëve dhe të pronarëve për të ndërmarrë ristrukturimin e ndërmarrjeve.

Studiues të ndryshëm, të cilët i kemi trajtuar në kapitullin e 2-të dhe të 3-të, kanë konkluduar se gjatë periudhës para privatizimit, menaxherët e ndërmarrjeve publike shpesh ndërmarrin veprime të ristrukturimit mbrojtës ose reagues (si p.sh. mbylljen e pjesëve të veçanta, ose shpërbërjen). Faktorët kryesorë që nxisin menaxherët e ndërmarrjeve publike të veprojnë për të ristrukturuar janë situata e qëndrueshme makroekonomike, kufizimet në buxhete dhe mungesa e financave, konkurrenca nga

tregjet ndërkombëtare. Për më tepër qartësia e procesit të privatizimit, dhe nëse ata do të mund të përfitojnë nga ky proces, është një faktor i rëndësishëm që nuk është evident në kushtet e Kosovës.

Siç është argumentuar gjerësisht nga studiuesit e hulumtuar, privatizimi është faktori më i rëndësishëm që vendos një sistem efektiv motivimi dhe nxitje për menaxherët dhe pronarët që të ristrukturojnë ndërmarrjet e tyre. Pronarët privatë janë më të motivuar sesa të emëruarit nga qeveria për të maksimizuar fitimin sepse ata kanë të mirëpërcaktuar të drejtën e pronësisë mbi asetet (sipas së drejtës së kontrollit) dhe i ndiejnë pasojat financiare të vendimmarrjeve të tyre. Për pasojë, është argumentuar se prona private gjeneron më shumë efektivitet dhe efikasitet sesa prona publike. Gjithashtu, një argument tjetër në favor të transformimit të pronës publike në private konsiston në dobësimin e ndërhyrjeve të politikës në ndërmarrje. Për më tepër, është argumentuar se privatizimi krijon oportunitete për kapital të ri dhe aftësi menaxheriale për ndërmarrjen, pra ka nxitje dhe motivim për përmirësimin e produktivitetit. Në këtë këndvështrim, studiuesit kanë vërtetuar nga pikëpamja empirike se ndërmarrjet e privatizuara kanë performuar më mirë sesa ato publike. megjithatë, literatura e shikon të lidhur ngushtësisht këtë proces me zhvillimin e tregut të punës, të produkteve dhe të institucionet ligjore si dhe me shkallën e zbatimit të ligjit.

7.2. Metodologjia dhe gjetjet kryesore

Në përpjekje për të arritur qëllimet e këtij studimi, fillimisht u bë një analizim i hollësishëm i literaturës teorike dhe empirike. Nga kjo analizë dalin në pah një sërë faktorësh, të cilët kanë ndikim në procesin e ristrukturimit dhe të privatizimit. Duke u mbështetur në kërkimet mbi këtë proces, në vendet në zhvillim, u pa e arsyeshme që në

këtë studim të analizoheshin metodat e privatizimit, madhësia e ndërmarrjes, sektori, vlerësimi i performancës përmes modelit të të ardhurave nga shitja, fitimi para tatimit dhe punësimit. Për të mbledhur informacion në lidhje me këta tregues dhe për procesin e privatizimit dhe të ristrukturimit të ndërmarrjeve në Kosovë, u ndërtua kampioni i përbërë nga 200 ndërmarrje të privatizuara prej listës me 610 ndërmarrje të marrë nga AKP.

Teknika e grumbullimit të të dhënave bazohet te pyetësi, të cilit iu përgjigjen në mënyrë të plotë 176 ndërmarrje. Pra, 24 ndërmarrje nuk u përfshinë në kampionin përfundimtar. Kryesisht pyetësit përmbanin pyetje cilësore, por për të rritur shkallën e besimit tek të intervistuarit u përdorën burime të dyta nga institucione burimore, me qëllim për të marrë informacione individuale për të dhënat financiare që u përdorën si të dhëna sasiore në përpunimet ekonometrike. Shpërndarja gjeografike e kampionit mundëson që të jetë përgjithësues sepse janë përfshirë ndërmarrje nga të gjitha rajonet kryesore të Kosovës. Tipologjia e të intervistuarve, duke marrë në konsideratë pozicionin dhe arsimin e tyre, krijon besim për cilësinë e plotësimit të pyetësorit. Gjithashtu, karakteristikat e kampionit tregojnë një shpërndarje përgjithësisht normale sipas sektorëve kryesorë (prodhim dhe shërbim) si dhe sipas madhësisë së ndërmarrjeve.

Nëpërmjet analizës deskriptive monovariante të informacionit të detajuar cilësor, i siguruar nëpërmjet pyetësorëve, u identifikuan karakteristikat e ristrukturimit dhe të faktorëve që kanë luajtur rol potencial. Duke evidentuar tipologjitë e veprimeve të ndërmarrja sikurse edhe perceptimet e aktorëve të këtij procesi transformues, u konkludua se, në vështrim të përgjithshëm janë ndërmarrë veprime ristrukturuese

pjesërisht afatgjata dhe strategjike dhe kryesisht janë reaguese dhe mbrojtëse nga mjedisi konkurrues.

Në studimin empirik multivariant u përdorën modelet e bazuara në funksionin e prodhimit të Cobb-Douglass-it, si edhe dy metoda: ajo e efekteve fikse dhe ajo e kufirit stokastik. Në këtë punim, duke u bazuar tek teoritë e privatizimit është identifikuar sesi privatizimi ka ndikuar në performancën e ndërmarrjeve publike duke krahasuar periudhën para dhe pas privatizimit. Si indikatorë të performancës janë përdorur të ardhurat nga shitjet, vlera e fitimit para tatimit dhe numri i të punësuarve. Në të tria modelet kemi vërtetuar katër hipotezat e shtruar:

Analiza empirike ka evidentuar se performanca është rritur në ndërmarrjet e privatizuara pas procesit të privatizimit, me përjashtim të modelit ku variabël i varur ishte numri i punëtorëve. Metodatat e privatizimit janë faktorë të rëndësishëm dhe ndikojnë në nivelin e performancës, treguesit e modeleve ekonometrike tregojnë që ndërmarrjet që janë privatizuara me metodën *spin-off* special performojnë më mirë sesa ndërmarrjet që janë privatizuar me *spin-off* normal; Gjithashtu, kemi gjetur që ndërmarrjet publike të privatizuara nga pronarë të huaj performojnë më mirë sesa ndërmarrjet publike të privatizuara nga pronarë vendas. Po ashtu, është konfirmuar hipoteza që ndërmarrjet e privatizuara dhe që eksportojnë performojnë më mirë sesa ndërmarrjet që nuk eksportojnë.

Në aspektin e efikasitetit kemi krahasuar periudhat para dhe pas privatizimit dhe kemi arritur në disa përfundime. Rezultatet kanë treguar që ka korrelacion pozitiv në mes privatizimit dhe efikasitetit, pra ndërmarrjet pas privatizimit kanë rritur efikasitetin. Me fjalë tjera, me shpenzime të njëjta ndërmarrjet pas privatizimit e kanë rritur fitimin. Ndërsa në ndërmarrjet e privatizuara nga kapitali i huaj ka korrelacion pozitiv me

efiçencën, në raport me ato të privatizuara nga kapitali vendas. Duke bërë krahasimin e efiçencës sipas sektorëve kemi vërejtur se të gjithë sektorët, duke filluar nga prodhimi e deri të sektorët e tjerë e kanë rritur efiçencën në periudhën e pasprivatizimit.

7.3. Konkluzionet Kryesore

Programi i reformave të tranzicionit përfshin stabilitetin makroekonomik, liberalizimin e çmimeve dhe të tregut, krijimin e kuadrit ligjor dhe institucional, realizimin e proceseve transformuese të pronës publike në pronë private. Karakteristika të tjera të zhvillimit të ekonomisë Kosovare janë të dukshme gjithashtu. Prapavija kulturore dhe sociale reflektohet në mentalitetin e popullatës në lidhje me sistemin e tregut, me të drejtat pronësore dhe forcimi i institucionit të ligjit. Ky mentalitet mund të shpjegojë pasigurinë politike, që pengon zbatimin e një politike të qëndrueshme ekonomike si edhe nxitjen e investitorëve të huaj. Këta faktorë kanë nxitur largimin e fuqisë punëtore dhe emigrimin, i cili ka sjellë rritjen e të ardhurave për familje nga reminitancat. Mungesa e politikave mikroekonomike dhe makroekonomike afatgjata është një tjetër karakteristikë. Megjithatë, politikat makroekonomike nuk janë të mirëkoordinuara me politikat mikroekonomike, dhe në veçanti ka paqartësi të mëdha rreth politikave industriale dhe politikave të privatizimit. Prandaj, si rezultat i zhvillimit të dobët ekonomik dhe i dobësive të tjera ligjore dhe institucionale si dhe kornizave ligjore, tregjet financiare informale mbeten ende dominuese. Përveç këtyre në vendin tonë kemi legjislacion joefikas, mungesë të veprimeve për të shtrënguar konkurrencën e drejtë, si dhe paqartësi të mëdha lidhur me procesin e privatizimit të sektorëve strategjikë.

Ristrukturimi i ndërmarrjeve kosovare është në rrugë e sipër. Faktorët specifikë,

të cilët prekin këtë proces, nuk janë të studiuar më parë. Këto janë ato probleme të cilat trajtohen në këtë disertacion. Sikurse është provuar nga evidencat empirike të këtij studimi, ky proces ndjek zhvillime të ngjashme me ato të vendeve të Europës Qendrore dhe Lindore, gjatë procesit të tyre të transformimit të pronës nga publike në private. Reformat ekonomike, që kanë për qëllim ndërtimin e ekonomisë së tregut, imponojnë kufizime të reja mbi ndërmarrjet shtetërore, duke kërkuar prej tyre që të rregullojnë sjelljen në mënyrë që të mbijetojnë.

Literatura argumenton se mjedisi i qëndrueshëm makroekonomik, kufizimet e mëdha buxhetore, konkurrenca e brendshme dhe e jashtme e tregut dhe besueshmëria e politikave të privatizimit janë mekanizmat kryesorë, që ndikojë në sjelljen e menaxherëve në ndërmarrjet publike.

Pyetjet të tilla se cilët do të jenë pronarët, që janë më të motivuar për të rritur produktivitetin dhe efikasitetin, dhe çfarë ndikimi do të kenë mekanizmat e qeverisjes korporative për motivimin e tyre duhet të merret parasysh nga politikëbërësit kur përpilojnë modelet e mundshme të privatizimit. Mekanizmat nxitës në ndërmarrjet private, në veçanti në ato ndërmarrje ku pronësia është e ndarë nga kontrolli, lidhen me efikasitetin e mekanizmave të qeverisjes korporative dhe faktorëve të mjedisit.

Ashtu si u diskutua në kapitullin 2, literatura mbi qeverisjen korporative propozon se aty ku tregu i kapitalit dhe ai financiar nuk mund të promovojnë ristrukturimin e korporatave, janë konkurrencat në produkte, tregu i *inputeve* dhe ai menaxherial ata që duhet ta luajnë rolin në kryerjen e këtij procesi. Për më tepër, studiues të ndryshëm kanë argumentuar se në vende ku mbrojtja e aksionerëve është e dobët, struktura e pronësisë, që është e nevojshme për promovimin e ristrukturimit, duhet të jetë e përqendruar.

Mbrojtja e investitorëve të jashtëm është e një rëndësie thelbësore, pasi ata duhet

të kenë mundësinë jo vetëm të akumulimit të aksioneve, por edhe të ushtrimit të kontrollit. Reforma në mbrojtje të investitorit mund të arrihet duke ndryshuar ligjin, duke ruajtur të drejtat e kreditorit dhe duke përmirësuar forcuar zbatimin e së drejtës së pronësisë dhe të drejtat e tjera ligjore. Në vendet në tranzicion, ku sistemi ligjor është i dobët, përqendrimi drejt forcimit të kuadrit ligjor dhe rregullativ nuk është i mjaftueshëm. Implementimi dhe forcimi i këtij sistemi mbetet ende problematik.

Nëpërmjet privatizimit, të drejtat pronësore janë transferuar nga duart e shtetit në duart e privatit. Një gjetje e përbashkët e studimeve të kryera është se pronësia private ka çuar në efektshmëri më të madhe sesa ajo publike. Pronarët privatë kanë stimuj më të fortë sesa të caktuarit e qeverisë për të maksimizuar profitin, sepse ata kanë të drejtat e pronësisë mbi asete dhe gjithashtu janë ata që pësojnë pasojat financiare të vendimeve të tyre.

Privatizimi është i lidhur me përmirësime në efikasitet dhe në performancë. Privatizimi mund të krijojë mundësi për të sjellë kapital të ri, teknologji, ide dhe stile të menaxhimit për ndërmarrjet, duke plotësuar ndryshimet stimuluese në përmirësimin e produktivitetit të ndërmarrjeve. Studimet aktuale gjejnë evidenca të forta mbi efektet pozitive të pronësisë private në matjen e performancës së ndërmarrjes, duke nënvizuar rëndësinë e zhvillimit të tregut të punës si edhe kornizën ligjore dhe institucionale.

Gjithashtu, zgjedhja e metodës së privatizimit është e lidhur ngushtë me objektivat e qeverisë. Kjo sepse çdo metodë ka kufizimet e saj, dhe ato kanë pasoja të ndryshme për palët e ndryshme shoqërore dhe politike të përfshira në privatizim. Eksperienca e vendeve të tjera, kryesisht, në lidhje me kornizën ligjore dhe institucionale, që është e nevojshme për të mbështetur procesin e privatizimit dhe pronarët e rinj, duhet të merret parasysh nga politikëbërësit në Kosovë. Në të vërtetë

pasojat e procesit të privatizimit duhet të merren parasysh nga qeveria kosovare në procesin e hartimit të politikave për të siguruar një përmirësim të qëndrueshëm në zhvillimin makroekonomik dhe mikroekonomik të vendit.

7.4. Rekomandime

Ky punim nuk ishte dizenuar si një studim i orientuar drejt politikave, por për të eksploruar dhe shpjeguar ndikimin e mjedisit mikroekonomik në nivelin e ristrukturimit të ndërmarrjeve të privatizuara në Kosovë. Për pasojë, gjetjet kryesore dhe konkluzionet e derivuara prej tyre mundësojnë që të gjenerohen disa rekomandime të përgjithshme për hartuesit e politikave.

Së pari, duke marrë në konsideratë eksperiencën e proceseve të tranzicionit në Kosovë, është e domosdoshme që qeveria duhet të forcojë kredibilitetin dhe të realizojë një zhvillim të qëndrueshëm të mjedisit makroekonomik. Politikat e qëndrueshme dhe të mirëkoordinuara mikroekonomike dhe makroekonomike janë të domosdoshme për të krijuar një mjedis ekonomik të qëndrueshëm dhe për të krijuar kushte për një zhvillim ekonomik të vazhdueshëm.

Së dyti, sikurse është argumentuar në këtë punim u evidentua mungesa e tregjeve financiare, dobësia e zbatimit të ligjit dhe e infrastrukturës ligjore, të cilat janë jetike në zhvillimin dhe dhe mirëfunksionimin e ekonomisë së tregut. Në këto kushte, qeveria duhet të sigurojë struktura të besueshme dhe të zbatueshme ligjore dhe institucionale. Për të inkurajuar dhe motivuar pronarët dhe menaxherët që të ndërmarrin veprime ristrukturuese të thella dhe strategjike, hartuesit e politikave duhet të sigurojnë zbatimin e rregullave të lojës, të mbrojnë dhe të forcojnë konkurrencën dhe të minimizojnë tregun informal. Gjithashtu, kuadri ligjor, i cili siguron hyrjet dhe

daljet nga tregu, janë instrumente që nxisin pronarët të ristrukturojnë ndërmarrjet dhe të rrisin efikasitetin në përdorimin e burimeve.

Së treti, për të nxitur dhe për të motivuar menaxherët e ndërmarrjeve publike, që të ristrukturojnë ndërmarrjet publike, institucionet qeveritare duhet të forcojnë kufizimet e subvencioneve. Gjithashtu, duhet të ndërmerren përmirësime ligjore për të mbrojtur menaxherët nga ndërhyrjet e politikës ose të mbrohet më mirë e drejta e kontrollit në procesin e vendimmarrjes së tyre (kryesisht në lidhje me politikën e punësimit).

Së katërti, në lidhje me mekanizmat e qeverisjes së korporatave në Kosovë, kur tregjet (veçanërisht, tregu financiar dhe tregu i punës menaxheriale) nuk janë të mirëzhvilluara, qeveria duhet të inkurajojë dhe të mbrojë aksionerët aktivë nëpërmjet forcimit të zbatimit të strukturave institucionale dhe rregullimeve statutores. Gjithashtu, duhet të aplikohen politika të qarta mbrojtëse ndaj kreditorëve, si faktorë të rëndësishëm për të rritur interesin e investitorëve të huaj. Investitorët e huaj duhet të kenë mundësinë jo vetëm të akumulimit të aksioneve, por edhe të ushtrimit të kontrollit dhe kjo arrihet përmes ndryshimit të ligjit dhe zbatimit të tij.

Së pesti, qeveria duhet të nxisë më shumë procesin e privatizimit të ndërmarrjeve publike, duke siguruar një mbrojtje më të mirë të së drejtës së pronësisë. Prandaj një agjendë e qartë dhe transparente e privatizimeve do të motivojë menaxherët e ndërmarrjeve publike që të ristrukturojnë ndërmarrjet e tyre. Eksperienca e privatizimit, e evidentuar në këtë punim, shtron si domosdoshmëri që pronarët e rinj duhet të kenë kapacitetin që të realizojnë investime dhe përmirësime jo vetëm në teknologji, por edhe në kapitalin njerëzor dhe atë menaxherial. Kjo duhet të jetë kërkesa kryesore që duhet të aplikohet nga qeveria gjatë procesit të privatizimit.

Është e rëndësishme të theksohet se ky studim përbën hapin e parë në literaturën e procesit të ristrukturimit dhe privatizimit në Kosovës dhe si i tillë ai u projektua duke u mbështetur në studimet e mëparshme të kësaj fushe, të bëra në vende të tjera. Për këtë arsye mund të ketë edhe kufizimet e veta. Në këtë këndvështrim dalin natyrshëm disa aspekte për kërkuesit shkencorë, të cilat do të mund t'i eksplorojnë më tej në të ardhmen.

BIBLIOGRAFIA

1. Aghion, P., Blanchard, O. and Burgess, R. (1994a) *The Behavior of State Firms in Eastern Europe, Pre-privatization*, European Economic Review, 38:6, 1327-1349.
2. Aghion, P., Blanchard, O. J. and Carlin, W. (1994b) *The Economics of Enterprise Restructuring in Central and Eastern Europe*, The London School of Economics Centre for Economic Performance Discussion Paper No.1058, London.
3. Alchian, A. and Demsetz, H. (1972) *Production, Information Cost and Economic Organization*, American Economic Review, 62, 777-795.
4. Aoki, M., and Kim, H. K. (1995) *Corporate Governance in Transitional Economies*, Washington, D.C, The World Bank.
5. Antczak, M. (2004) *Koszty spowolnienia prywatyzacji (The costs of the deceleration of privatization)*, in *Koszty spowolnienia prywatyzacji*, Zeszyty BRE Bank – CASE no. 70, Warsaw: CASE.
6. Baltzar Haag, P. (2007) *Business Driven Technology*. USA: McGraw Irwin.
7. Bjørnskov, Christian; Potrafke, Niklas. (2010). *Politics and privatization in Central and Eastern Europe*. Aarhus School of Business, Aarhus University.
8. Baltagi, B. H. (1995) *Econometric Analysis of Panel Data*, Chichester, Jon Wiley & Sons Ltd.
9. Barberis, N., Boycko, M., Shleifer, A. and Tsukanova, N. (1995) *How Does Privatization Work? Evidence From the Russian Shops*, Harvard University Discussion Paper No 1721, Cambridge, Massachusetts.
10. Basu, S. and Fernald, J. G. (1995) *Aggregate Productivity and the Productivity of Aggregates*, NBER Working Paper No.5382, Cambridge, Massachusetts.
11. Baumol, W. J. (1959) *Business Behaviour, Value and Growth*, New York, Macmillan.
12. Belkindas, M., Dinc, M. and Ivanova, O. (1999) *Statistical System Need Overhaul in Transition Economies*, Transition, August, The World Bank/The Williamson Davidson Institute.

13. Benston, G. J. (1982) *An Analysis of the Role of Accounting Standards for Enhancing Corporate Governance and Social Responsibility*, Journal of Accounting and Public Policy, 1:1, 5-17.
14. Berglöf, E. (1997) *Reforming Corporate Governance: Redirecting the European Agenda*, Economic Policy, 24, 93-119.
15. Berglöf, E. and Von Thadden, E. L. (1999) *The Changing Corporate Governance Paradigm: Implications for Transition and Developing Countries*, in Proceedings of the Annual Bank Conference on Development Economics, Washington D.C., The World Bank.
16. Berle, A. A. and Means, G. C. (1932) *The Modern Corporation and Private Property*, New York, Macmillan.
17. Bethel, J. E. and Liebeskind J. (1993) *The Effects of Ownership Structure on Corporate restructuring*, Strategic Management Journal, 14:S, 15-31.
18. Bevan, A. A., Estrin, S. and Schaffer, M. E. (1999) *Determinants of Enterprise Performance during Transition*, Heriot-Watt University CERT, Discussion Paper No.99/03, Edinburgh.
19. Blair, M. M. (1995) *Ownership and Control - Rethinking Corporate Governance for the Twenty-First Century*, Washington D.C., The Brookings Institution.
20. Blanchard, O. (1997) *The Economics of Post-Communist Transition*, Oxford, Oxford University Press.
21. Blanchard, O. and Layard, R. (1991) *How to Privatize*, The London School of Economics, Centre for Economic Performance Discussion Paper No.50.
22. Blanchard, O. J., Froot, K. A. and Sachs, J. D. (1994) *The Transition in Eastern Europe. Volume 2: Restructuring*, Chicago, NBER, University of Chicago Press.
23. Blaug, M. (1992) *The Methodology of Economics. Or How Economists Explain*, (2nd edn), Cambridge, Cambridge University Press.
24. Boot, A. W and Macey, J. R. (1999) *Objectivity, Proximity and Adaptability in Corporate Governance*, University of Amsterdam Working Paper No.266, Amsterdam.
25. Bouin, O. and Grosfeld, I. (1994) *Reform Credibility and the Adjustment of Enterprises in Poland and Czech Republic*, DELTA, CNRS, Mimeo.

26. Bowman, E. and Singh, H. (1993) *Corporate Restructuring: Reconfiguring the Firm*, Strategic Management Journal, 14:S, 5-14.
27. Boycko, M. Shleifer, A. and Vishny, R. (1993) *Privatizing in Russia*, Brooking Paper on Economic Activity, 2, 139-180.
28. Boycko, M., Shleifer, A. and Vishny, R. W. (1995) *Mass Privatization in Russia*, in Centre for Co-operation with the Economies in Transition (eds), *Mass Privatization: An Initial Assessment*, Paris, OECD, pp.153-190.
29. Boycko, M., Shleifer, A. and Vishny, R. W. (1996) *A Theory of Privatization*, The Economic Journal, 106:435, 309-319.
30. Bös, D. (1999) *Privatization and Restructuring: An Incomplete-Contract Approach*, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 155:2, 362-882.
31. Brada, J. C. (1996a) *Corporate Governance in Transition Economies: Lesson From Recent Developments in OECD Member Countries*, OECD Working Papers No.49, Paris.
32. Brada, J. C. (1996b) *Privatization is Transition - Or is it?*, Journal of Economic Perspectives, 10:2, 67-86.
33. Bridge, J. L. (1971) *Applied Econometrics*, Amsterdam, North-Holland Publishing Company.
34. Burnside, C., Eichenbaum, M. and Rebelo, S. (1995) *Capital Utilization and Returns to Scale*, NBER Working paper No.5125, Cambridge Massachusetts.
35. Cvijanovic, V. R. (2011) *From political capitalism to clientelist capitalism - The case of Croatia*. 29, 330-349.
36. Carlin, W., Van Reenen, J., Wolfe, T. (1995) *Enterprise Restructuring in Early Transition: The Case Study Evidence*, Economics of Transition 3(4), 427-458.
37. *Communist Economies*, Volume 11, No.1, pp.99-125.
38. *Consequences*, Journal of Political Economy, Volume 93, No. 6, pp. 1155-1177.
39. Carlin, W. and Landesmann, M. (1997) *From Theory into Practice? Restructuring and Dynamism in Transition Economies*, Oxford Review Economic Policy, 13:2, 77-105.
40. Carlin, W., Van Reenen, J. and Wolfe, T. (1994) *Enterprise Restructuring in the Transition: An Analytical Survey of the Case Study Evidence from Central and Eastern Europe*, EBRD Working paper No.14, London.

41. Centre for Co-operation with the Economies in Transition (CCET) (1996) *Trends and Policies in Privatization*, 3:1, Paris, OECD.
42. Claessens, S. and Djankov, S. (1997) *Enterprise Performance and Managers' Profile*, paper presented at the Conference on Labour Markets in Transition Economies, The Davidson Institute Michigan, 17-19 October.
43. Claessens, S. and Djankov, S. (1998) *Politicians and Firms in Seven Central and Eastern European Countries*, The World Bank Working paper No.1954, Washington D.C., The World Bank.
44. Claessens, S. and Djankov, S. (1999a) *Ownership Concentration and Corporate Performance in the Czech Republic*, Centre for Economic Policy Research Discussion Paper No. 2145, London.
45. Claessens, S. and Djankov, S. (1999b) *Enterprise Performance and Management Turnover in the Czech Republic*, European Economic Review, 43, 1115-1124.
46. Claessens, S., Djankov, S. and Pohl, G. (1997) *Determinants of Performance of Manufacturing Firms in Seven European Transition Economies*, The World Bank, Mimeo.
47. Clunies-Ross, A. and Sudar, P. (1998) *Albania's Economy in Transition and Turmoil, 1990-1997*, Aldershot, Ashgate.
48. Cook, P. and Kirkpatrick, C. H. (1995) *Privatization Policy and Performance, International Perspective*, London, Prentice Hall Harvester Wheatsheaf.
49. Corbett, J. and Mayer, C. (1991) *Financial Reform in Eastern Europe: Progress with the Wrong Model*, Oxford Review of Economic Policy, 4, 57-75.
50. Crewe, L. J. and Leigh, C. K. (1989) *The Conceptualization of Industrial Restructuring; Theoretical Underpinnings and Prospects*, University of Leeds, Working paper No.524, Leeds.
51. Cyert, R. M. and March, J. G. (1963) *A Behavioural Theory of the Firm*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall.
52. Dabrowski, J., Federowicz, M. and Levitas, A. (1991) *Polish State Enterprises and the Properties of Performance: Stabilization, Mercerization, Privatization, Politics and Society*, 19:4, 403-437.

53. Domniku, S. (2010) *Rëndësia e shfrytëzimit të teknologjisë informatike në favor të rritjes së efikasitetit të bizneseve*. Revista Shkencore "Administrim Biznesi", 1, 200-211.
54. Domniku, Sokol; Selmanaj, Albina. (2013) *Investimet e jashtme në Kosovë dhe ndikimi i tyre*. Revista Shkencore "Emripirikus" .
55. Dabrowski, J.M., Federowicz, M., Levitas, A. (1993) *State Enterprises in the Process of Economic Transformation, 1992-1993: Research Findings*, Gdansk: Gdansk Institute for Market Economics.
56. Dallago, B dhe Iwasaki, I (2007) *Corporate Restructuring and Governance in Transition Economies (Studies in Economic Transition)*.
57. Dabrowski, J.M., Federowicz, M., Levitas, A. (1991) *Polish State Enterprises and the Properties of Performance: Stabilization, Privatization, Mercerization, Politics and Society* 19(4), 403-37.
58. Djankov, S. and Murrell, P. (2002), "Enterprise Restructuring in Transition: A Quantitative Survey", *Journal of Economic Literature*, Volume 40, pp. 739-792.
59. Dittus, P. and Prowse, S (1996) *Corporate Control in Central Europe and Russia: Should Banks Own Shares?*, in Frydman, R., Gray, C. W. and Rapaczynski, A. (eds), *Corporate Governance in Central Europe and Russia: Banks, Funds and Foreign Investors*, Budapest, CEU Press, pp.20-67.
60. Djankov, S. (1999a) *The Restructuring of Insider-Dominated Firms - A Comparative Analysis*, *Economics of Transition*, 7:2, 467-479.
61. Djankov, S. (1999b) *Ownership Structure and Enterprise Restructuring in Six Newly Independent States*, The World Bank, Policy Research Working paper No.2047, The World Bank.
62. Djankov, S. (1999c) *The Enterprise Isolation Programme in Romania*, *Journal of Comparative Economics*, 27, 281-293.
63. Djankov, S. and Pohl, G. (1997) *The Restructuring of Large Firms in Slovakia*, The World Bank, Policy Research Working paper No.1758, Washington D.C., The World Bank.
64. Domac, I. and Elbirt, C. (1998) *The Main Determinants of Inflation in Albania*, World Bank, Working paper No.1930, The World Bank.

65. Dyck, I. J. A. (1997) *Privatization in Eastern Germany: Management Selection and Economic Transition*, The American Economic Review, 87:4, 565-597.
66. Earle, J. S. and Estrin, S. (1996) *Privatization Versus Competition: Changing Enterprise Behaviour in Russia*, The London School of Economics Centre for Economic Policy Research Discussion paper No. 316, London.
67. Earle, J. S. and Estrin, S. (1997) *After Voucher Privatization: The Structure of Corporate Ownership in Russian Manufacturing Industry*, The London School of Economics Centre for Economic Policy Research Discussion Paper No.1736, London.
68. Earle, J., Estrin, S. and Leshchenko, L. (1996) *Ownership Structures, Patterns of Control and Enterprise Behaviour in Russia*, The London School of Economics ESRC Discussion Paper No.315, London.
69. Earle, J. S., Frydman, R., Rapaczynski, A. and Turkewitz, J. (1994) *Small Privatization, The Transformation of Retail Trade and Consumer Services in the Czech Republic, Hungary and Poland*, Budapest, CEU Press.
70. Estrin, S. (1994) *Economic Transition and Privatization: The Issues*, in Estrin, S. (eds), *Privatization in Central & Eastern Europe*, London, Longman, 3-30.
71. Estrin, S. and Hare, P. (1992) *Firms in Transition: Modeling Enterprises Adjustment*, ESRC, Discussion Paper No.89, London School of Economics.
72. Estrin, S. and Richet, X. (1993) *Industrial Restructuring and Macroeconomic Adjustment in Poland: A Cross-sectoral Approach*, Comparative Economic Studies, 35:4, 1-19.
73. Estrin, S. and Rosevear, A. (1999) *Enterprise Performance and Corporate Governance in Ukraine*, Journal of Comparative Economics, 27, 442-458.
74. Estrin, S. and Takla, L. (1995) *Enterprise Adjustment in Transition: Does History Matter?*, London Business School, Mimeo.
75. Estrin, S. and Wright, M. (1999) *Corporate Governance in the Former Soviet Union: An Overview*, Journal of Comparative Economics, 27:3, 398-419.
76. Estrin, S., Brada, J. C., Gelb, A. and Singh, I. (1995a) *Restructuring and Privatization in Central-Eastern Europe: Case Studies of Firms in Transition*, Armonk, New York, M.E.Sharpe.

77. Estrin, S., Dimitrov, M. and Richet, X. (1998b) *State Enterprise Restructuring in Bulgaria, Albania and Romania* Economic Analysis, 1:3, 239-255.
78. Estrin, S., Gelb, A. and Singh, I. (1995b) *Shocks and Adjustment by Firms in Transition: A Comparative Study*, Journal of Comparative Economics, 21:2, 131-153.
79. Estrin, S., Rosevear, A. and Hare, P. (1998a) *Company Restructuring and Privatization in Ukraine*, Leuven Institute for Central and East European Studies, Discussion Paper on the Economic Transformation: Policy, Institutions and Structure.
80. *Economic Transformation: Policy, Institutions and Structure*, Working Paper No.70.
81. Estrin, S., Schaffer, M. E. and Singh, I. (1993) *Restructuring, Viability and Production: A comparative study of enterprise adjustment in transition*, CIS Middle Europe Centre, Discussion Paper No 1, London Business School.
82. European Bank for Reconstruction and Development, *Transition Report* (various issues from 1994 to 2000).
83. European Bank for Reconstruction and Development (1999) *Albania: 1999 Country Profile*, Business Forum held on the occasion of the EBRD Annual Meeting, 17-20 April, London.
84. European Bank for Reconstruction and Development (2001) *Albania: Investment Profile 2001*, Business Forum held on the occasion of the EBRD Annual Meeting, 22-24 April, London.
85. Frydman, R. C. (1997) *Private ownership and corporate performance: some lessons from transition*, World Bank Policy Research Working Paper 1830, Washington.
86. Fama, E. (1980) *Agency Problem and the Theory of Firm*, Journal of Political Economy, 88:2, 288-307.
87. Fama, E. and Jensen, M. (1983) *Separation of ownership and control*, Journal of Law and Economics, 26, 301-325.
88. Filatotchev, I., Wright, M. and Bleaney, M. (1999) *Privatization, Insider Control and Managerial Entrenchment in Russia*, Economics of Transition, 7:2, 481-504.

89. Fink, A. (1998) *Conducting Research Literature: From Paper to Internet*, London, SAGE Publication.
90. Fischer, S. (1992) *Privatization in East European Transformation*, in Clague, C. and Rauser, G. (eds), *The Emergence of Market Economies in Eastern Europe*, Cambridge, MA, Basil Blackwell.
91. Franks, J. and Mayer, C. (1990) *Capital Markets and Corporate Control: A Study of France, Germany, and the UK*, *Economy Policy*, 10, 191-231.
92. Frydman, R. and Rapaczynski, A. (1992) *Markets Institutions in Large Scale privatization: An Approach to Economic and Social Transformation in Eastern Europe*, in Corbo, V., Coricelli, F. and Bossak, J. (eds), *Reforming Central and Eastern European Economies: Initial Results and Challenges*, Washington, D.C., The World, Mimeo.
93. Frydman, R., Gray, C. G., Hessel, M. and Rapaczynski, A. (1997) *Private Ownership and Corporate Performance: Some Lessons from Transition Economies*, Economic Research Report, New York University.
94. Frydman, R., Gray, C. G., Hessel, M. and Rapaczynski, A. (1999) *When Does Privatization Work? The Impact of Private Ownership on Corporate Performance in the Transition Economies* *Quarterly Journal of Economics*, November, 1151-1191.
95. Gedeshi, I. (1999) *Albania*, in Peev, E. (eds), *Separation of Ownership and Control in Southeast Europe - A Comparison of Bulgaria, Romania and Albania, 1990-1996*, Bulgaria, KOTA plc, pp.169-195.
96. Gibbs, P. A. (1993) *Determinants of Corporate Restructuring: The relative importance of corporate governance, take-over threat, and free cash flow*, *Strategic Management Journal*, 14:S, 51-68.
97. Gray, C. W. (1996) *In Search of Owners-lessons of Experience with Privatization and Corporate Governance in Transition Economies*, The World Bank, Working Paper No.1595, Washington, D.C., The World Bank.
98. Gray, C. W. and Hanson, R. J. (1993) *Corporate Governance in Central and Eastern Europe - Lesson from advanced market economies*, The World Bank Policy Research Working papers No.1182, The World Bank.

99. Green, W. H. (1998) *Econometric Analysis* (3rd edn), New Jersey, Prentice-Hall International, Inc.
100. Green, W. H. (1991) *LIMDEP Version 6.0: User's Manual and Reference Guide*, New York, Econometric Software, Inc.
101. Groenewegen, J. (1997) *Institutions of Capitalism: American, European, and Japanese System Compared*, *Journal of Economic Issues*, 31:2, 333-347.
102. Grosfeld, I. (1998) *Why Does Exit Matter? Exit, Growth and Other Economic Processes in Transition Economies*, in Balcerowicz, L., Gray, C. W. and Hoshi, I. (eds), *Enterprise Exit Processes in Transition Economies*, Budapest, CEU Press, pp.277-300.
103. Grosfeld, I. and Roland, G. (1995) *Defensive and Strategic Restructuring in Central European Enterprises*, The London School of Economics Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper No.1135, London.
104. GTZ (Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit) (1998) *Report on Privatization Process in Albania 1991-1997*, Tirana, GTZ.
105. Gujarati, D. N. (1995) *Basic Econometrics* (3rd edn), Singapore, McGraw-Hill Inc.
106. Gupta, N., Ham, J. C. and Svejnar, J. (2000) *Priorities and Sequencing in Privatization: Theory and Evidence from the Czech Republic*, Williamson Davidson Institute Working paper No.323.
107. Gurkov, I. (1998) *Ownership and Control in Russian Privatized Companies: New Evidence from a repeated Survey*, *Communist Economics & Economic Transformation*, 10:2, 259-270.
108. Haderi, S. Papapanagos, H., Sanfey, P. and Talka, M. (1999) *Inflation and Stabilization in Albania*, *Post-Communist Economics*, 11:1.
109. Hare, P. (1994) *Privatization in Comparative Perspective: An Overview of the Emerging Issues*, in Estrin, S. (eds) *Privatization in Central & Eastern Europe*, London, Longman, pp.31-53.
110. Hart, O. (1989) *An Economist's Perspective on the Theory of the Firm*, *Columbia Law Review*, November, 1757-1774.
111. Hart, O. (1995a) *Corporate Governance: Some Theory and Implications*, *The Economic Journal*, 105 (May), 678-689.

- 112.Hashi, I. (1998) *Mass Privatization and Corporate Governance in the Czech Republic*, Economic Analysis, 1:2, 163-187.
- 113.Hashi, I. and Xhillari, L. (1999) *Privatization and Transition in Albania*, Post-Communist Economies, 11:1, 99-125.
- 114.Havrylyshyn, O. and McGettigan, D. (1999) *Privatization in Transition Countries: A Sampling of the Literature*, International Monetary Fund Working Paper No.6, Washington D.C., IMF.
- 115.Hemming, R. and Mansoor, A. M. (1988) *Privatization and Public Enterprises*, International Monetary Fund Occasional Paper No. 56, Washington, D.C. IMF.
- 116.Hildebrand, G. H. and Liu, T. C. (1965) *Manufacturing Production Functions in the United States, 1957: An interindustry and interstate comparison of productivity*, New York, Cornell University.
- 117.Hirschman, A. O. (1997) *Exit, Voice, and Loyalty; Responses to Decline in Firms, Organization, and States*, Cambridge, Cambridge University Pres.
- 118.INSTAT (The Institute of Statistics) (1996) *Repertori i Ndërmarrjeve Ekonomike Vitet 1991-1995 (Report on Enterprises during 1991-1995)*, Tirana, The Institute of Statistics. INSTAT (The Institute of Statistics) (1997a) *Shqipëria në Shifra (Albania in Figures)*, Tirana, The Institute of Statistics.
- 119.INSTAT (The Institute of Statistics) (1997b) *Tregues mbi Ecurinë e Ndërmarrjeve Private në Shqipëri. (Indicators on the Development of Private Enterprises in Albania)*", Tirana, The Institute of Statistics.
- 120.INSTAT (The Institute of Statistics) (1999) *Tregues të Përgjithshëm të Ndërmarrjeve Ekonomike 1994-1997 (General Indicators of Enterprises, 1994-1997)*, Tirana, The Institute of Statistics.
- 121.INSTAT (The Institute of Statistics) (2000) *Repertori i Ndërmarrjeve Ekonomike (Sipas Prefekturave) 1999 (Reporter on Enterprises according to the counties, 1999)*, Tirana, The Institute of Statistics.
- 122.International Monetary Fund (1999) *Albania: Recent Economic Development and Statistical Appendix*, International Monetary Fund Staff Country Report No.99/69, Washington, D.C., IMF.

123. International Monetary Fund (2000a) *Albania: Statistical Appendix*, International Monetary Fund Staff Country Report No.00/87, Washington, D.C., IMF.
124. International Monetary Fund (2000b) *Former Yugoslav Republic of Macedonia: Recent economic development*, International Monetary Fund Staff Country Report No.00/72, Washington, D.C., IMF.
125. Jensen, C.M. and Meckling, H. W. (1976) *Theory of the Firm: Managerial Behaviour, Agency Costs and Ownership Structure*, Journal of Financial Economics, Volume 3, pp.
126. Jones, D.C. and Mygind, N. (2002) *Ownership and Productive Efficiency: Evidence from Estonia*, Review of Development Economics, Volume 6, No.2, pp.284-301.
127. Jarvis, C. (1999) *The Rise and Fall of the Pyramid Schemes in Albania*, International Monetary Fund Working Paper 99/98, Washington, D.C., IMF.
128. Jarvis, C. (2000) *The Rise and Fall of the Pyramid Schemes in Albania*, Finance & Development, 37:1.
129. Jensen, M. C. and Meckling, W. H. (1976) *Theory of the firm: Managerial behaviour, agency costs and ownership structure*, Journal of Financial Economics, 3, 305-360.
130. Johnson, R. A. (1996) *Antecedents and Outcomes of Corporate Refocusing*, Journal of Management, Yearly Review of Management, A special Issue, 22:3, 439-483.
131. Johnson, R. A., Hoskisson, R. E. and Hitt, M. A. (1993) *Board of Director Involvement in Restructuring: The Effects of Board Versus Managerial Controls and Characteristics*, Strategic Management Journal, 14:S, 33-50.
132. Kosovë, A. p. (2009) *Raporti 2009 i Privatizimit*. Prishtinë: AKP.
133. Kosovë, G. J. (2013, Dhjetor) *Projektligji për Investimet e Huaja në Kosovë*.
134. Kosovës, B. Q. (Mars, 2012) *Raporti i buletinit të pagesave*.
135. Kremington, B. S. (2000) *System that support decision makers*.
136. Kaufmann, D., Kraay, A., Mastruzzi, M. (2007) *Governance Matters VI: Governance Indicators for 1996-2006*, Washington DC: World Bank Institute.

137. Krajewski, S. (1996) *Efekty ekonomiczne udziału kapitału zagranicznego w procesie prywatyzacji przedsiębiorstw (The economic effects of the participation of foreign capital in privatization)*, in M. Jarosz (ed.), *Kapitał zagraniczny w prywatyzacji (Foreign capital in privatization)*, Warsaw: ISP PAN.
138. Keasey, K., Thomson, S. and Wright, M. (1997) *Introduction: The Corporate Governance Problem - Competing Diagnoses and Solutions*, in Keasey, K., Thomson, S. and Wright, M. (eds) *Corporate Governance - Economic, Management, and Financial Issues*, Oxford, Oxford University Press.
139. Kotler, P. (1996) *Principles of Marketing*, European Edition, Prentice Hall.
140. Kotrba, J. (1996) *Privatization and Restructuring: Friends or Enemies?*, Centre for Economics Research and Graduate Education, Working paper No.103, Economics Institute, Prague.
141. Kristo, K. (1994) *Economic Reform in Albania*, paper presented at the National Conference on Policy Reform in Transitional Economy, 14-16 September, Budapest.
142. Kule, Dh., Mancellari, A., Papapanagos, H., Qirici, S. and Sanfey, P. (1999) *The Causes and Consequences of Albanian Emigration During Transition: Evidence from Micro-data*, European Bank for Reconstruction and Development, Working paper No.46, London, EBRD.
143. Lati, L (2010) *The Causes and Consequences of Corporate Restructuring in Albania: Privatization and managerial behaviour*, Labert Academic Publishing.
144. Lavigne, M., (1999) *The Economics of Transition; From Socialist Economy to Market*.
145. Legal Shareholder Protection, SITE, *Staff Paper* No. 01/02 (March).
146. Lavigne, M. (1995) *The Economics of Transition-From Socialist Economy to Market*.
147. *Economy*, London, Macmillan Press Ltd.
148. Linz, S. J and Krueger, G. (1998) *Enterprise Restructuring in Russia's Transition Economy: Formal and Informal Mechanisms*, *Comparative Economic Studies*, 40:2, 5-52.
149. Lipton, D. and Sachs, J. (1990) *Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland*, *Brooking Papers on Economic Activity*, 1, Mimeo.

150. Luci, E. (1999) *Central Bank Independence: Case of Albania*, MA in Economics Dissertation, Staffordshire University.
151. Luniku, K. (1996) *Aspekte të Politikës Monetare të Ndjekur nga Banka e Shqipërisë*, paper presented at the Conference on Albanian Reform, State and Perspective 26 March, Tirana.
152. Matthew, B. (2004) *Essentials Economics*, The Economist Newspaper, 102-103.
153. Mestrovic, M. C. (2007) *Prikaz nekih kritika neoklasične škole ekonomskog mišljenja*. 339-446.
154. Mouhoud, E. M. (2007) *Međunarodna podjela rada i ekonomija znanja*, in C. Vercellone (ur.) .
155. Mustafa, I. (2006) *Efiçenca, efektiviteti dhe udhëheqja*, Prishtinë: RIINVEST.
156. Markiewicz, W. (2001) *Zlaczka (Connections)*, Polityka 30, 28 July.
157. Matys, M. (2000) *Majster-styk*, Gazeta Wyborcza 22 July.
158. Megginson, W. L. and Netter, J. M. (2001) *From State to Market: A Survey of Empirical Studies on Privatization*, Journal of Economic Literature, Volume 39, No.2, pp.321-389 (June).
159. Megginson, W.L. and Netter, J.M. (2001) *From State to Market: A Survey of Empirical Studies on Privatization*, Journal of Economic Literature 39.
160. Mema, F and Koçi, (2002) *Mass Privatization Process and Post Privatization in Albania*, South and East European Development Centre, Paper presented in the Conference of Restructuring Stability and Development in South Eastern Europe (April).
161. Mygind, N. (1997) *The Economic Performance of Employee-Owned Enterprises in the Baltic Countries*, Centre for East European Studies, Working Paper No.6 (May).
162. Major, I. (1999) *Privatization and Economic Performance in Central and Eastern Europe: Lesson to be Learn from Western Europe*, Edward Elgar, Cheltenham.
163. Marris, R. (1964) *The Economic Theory of Managerial Capitalism*, Illinois, Free Press of Glencoe.
164. Martin, S. and Parker, D. (1997) *The Impact of Privatization-Ownership and Corporate Performance in the UK*, London, Routledge.

165. McNeill, C. J. and Schiesser-Gachnang, D. (1998) *Reducing Inflation: Lesson from Albania's Early Success*, International Monetary Fund Working Paper 98/78, Washington D.C., IMF.
166. Ministry of Development and Economic Co-operation (1998) *Economic Policies and Development Tendencies of Albania in Short and Medium Term*, Tirana.
167. Moore, N. (2000) *How to do Research: The complete guide to designing and managing research projects* (3rd edn), London, Library Association Publishing.
168. Muco, M. and Salko, D. (1996) *Some Issues on the Development of Informal Financial Sector in Albania*, Unpublished paper produced for the Albanian Centre for economic Research, Mimeo.
169. Muco, M., Papapanagos, H. and Sanfey, P. (1999) *The Determinants of Official and Free-Market Exchange Rates in Albania During Transition*, Journal of Comparative Economics, 27, 534-552.
170. Muent, H., Pissarides, F. and Sanfey, P. (2000) *Taxes, Competition and Finance for Albanian enterprises: Evidence from a Field Study*, European Bank for Reconstruction and Development Working paper No.54, London, EBRD.
171. Nuvavoot, P. (2009). Foreign Direct Investments. Economic Journal, 85-86.
172. Oppenheim, A. N. (1996) *Questionnaire Design and Attitude Measurement*, New York, Gower.
173. Ott, A. F. and Hartley, K. (1991) *Privatization and Economic Efficiency-A Comparative Analysis of Developed and Developing Countries*, London, Edward Elgar.
174. Pashko, G. (1993) *Obstacles to Economic Reform in Albania*, Europe-Asia Studies, 45:5, 907-921.
175. Peev, E. (1999) *Ownership, Control and Business Behaviour: Survey evidence from Bulgaria, Romania and Albania*, in Peev, E. (eds), *Separation of Ownership and Control in Southeast Europe - A comparison of Bulgaria, Romania and Albania, 1990-1996*, Bulgaria, KOTA plc, pp.251-293.
176. Pinto, B., Belka, M. and Krajewski, S. (1993) *Transforming State Enterprises in Poland: Evidence on Adjustment by Manufacturing Firms*, Brooking Papers on Economic Activity, 1, 213-270.

177. Pirie, M. (1988) *Privatization-Theory, Practice and Choice*, Aldershot, Wildwood House.
178. Pitsor, K. (2000) *Patterns of Legal Change: Shareholder and Creditor Rights in Transition Economies*, European Bank for Reconstruction and Development Working Paper No.49, London, EBRD.
179. Pohl, G., Djankov, S. and Anderson, R. E. (1996) *Restructuring Large Industrial Firms in Central and Eastern Europe - A Empirical Analysis*, The World Bank Technical paper No.332, Washington D.C, The World Bank, Mimeo.
180. Pohl, G., Anderson, R. E., Claessens, S. and Djankov, S. (1997) *Privatization and Restructuring in Central and Eastern Europe. Evidence and Policy Options*, The World Bank, Mimeo.
181. Preece, R. (1994) *Starting Research: An Introduction to Academic Research and Dissertation Writing*, London, PINTER Publishers.
182. Prica, I. U. (2009) *The impact of the global economic crisis on Central and South Eastern Europe*, Economic Policy and Global Recession. Belgrade.
183. Recanatini, F, Wallsten, S. J. and Xu, L. C. (2000) *Surveying Surveys and Questioning Questions: Learning from the World Bank Experience*, The World Bank Working paper No.2307, Washington D.C., The World Bank.
184. Remenyi, D., Williams, B., Money, A. and Swartz, E. (1998) *Doing Research in Business and Management-An Introduction to Process and Method*, London, SAGE Publication.
185. Rostowski, J. (1995) *The Banking System, Credit, and the Real Sector in Transition Economies*, in Rostowski, J. (eds), *Banking Reform in Central Europe and Former Soviet Union*, London, CEU Press.
186. Rother, P.C. (2000) *Inflation in Albania*, International Monetary Fund Working paper No.00/207, Washington D.C., IMF.
187. Sachs, J. (1991). *Developing Country Debt and Economic Performance* (Vol. Volume 1). University of Chicago Press : The International Financial System (National Bureau of Economic Research Project Report).
188. Simon, D. J. (2003) *Ekonomске reforme u Jugoslaviji*. Izvorni naucni rad, 104-128.

189. Thompson, S. and Wright, M. (1995) *Corporate Governance: The Role of Restructuring Transaction*, The Economic Journal, 105 (May), 690-703.
190. Tirole, J. (1991) *Privatization in Eastern Europe: Incentives and the Economics of Transition*, NBER Macroeconomics Annual 1991, Cambridge Massachusetts, MIT Press.
191. Verbeek, M. (2000) *A Guide to Modern Econometrics*, Chichester, John Wiley & Sons, LTD.
192. Vickers, J. and Yarrow, G. (1988) *Privatization-An Economic Analysis*, Cambridge Massachusetts, MIT Press.
193. Vickers, J. and Yarrow, G. (1991) *Economic Perspective on Privatization*, Journal of Economic Perspectives, 5:2, 111-132.
194. Vickers, M. and Pettifer, J. (1997) *Albania: From Anarchy to a Balkan Identity*, London, Hurst & Company
195. Worthington, I. B. (2005) *The Business Environment*. USA: Prentice Hall.
196. World Bank (2002) *Regulation of Infrastructure (Chapter 8)*, in *World Development*
197. World Bank, *Policy Research Working Paper*, No.1758, Washington D.C.
198. Wright, R. (2005) *The catharsis that changed the face of a chaotic and trouble-plagued industry*, Financial Times September 7.
199. Wright, R. (2006) *Industry sceptical of policy reversal*, Financial Times July 18.
200. Wright, R. (2007) *Railways: Slow journey to reform*, Financial Times, May 8.
201. Wiess, A. and Nikitin, G. (1998) *Performance of Czech Companies by Ownership Structure*, paper presented at the International Workshop In transition Economies, CEPR/WDI Workshop, Prague, 9-12 July.
202. Williamson, O. E. (1981) *The Modern Corporation: Origins, Evolution, Attributes*, Journal of Economic Literature, 19, 1537-1568.
203. World Bank (1996) *World Development Report: From Plan to Market*, Washington DC.
204. Xhillari, L. (1998) *Barriers to Entry and Growth of Private Companies in Albania*, Report of Phare ACE Project No.P95-2047-R, Mimeo.
205. Yin, R. K. (1994) *Case Study Research Design and Methods* (2nd edn), California, Sage Publication.

SHTOJCAT

Shtojca 1(a). Përmbledhje dhe studime mbi faktorët e ristrukturimit të ndërmarrjeve në tranzicion

Autorët	Shtetet	Kampioni dhe periudha e studimit	Metodologjia	Indikatorët	Gjetjet kryesore
Claesens and Djankov (1999a)	Republika Çeke	706 firma të privatizuara. 1992-1997	Sondazhi dhe analiza multivariante	Profitabiliteti dhe produktiviteti i punës	Pronësia më e përqendruar shoqërohet me përfundim më të lartë dhe produktivitetin e punës. Investitorët strategjikë të huaj dhe pronarët e fondeve jo-fonde janë më të lidhur me përmirësimet në performancën.
Claesens and Djankov (1999b)	Republika Çeke	706 firma të privatizuara. 1993-1997	Sondazhi dhe analiza multivariante	Marëzhi i fitimit dhe produktiviteti i punës	Fitimi dhe produktiviteti i punës janë të lidhura pozitivisht me emërimin e menaxherëve të rinj, veçanërisht ato të emëruara nga pronarët privatë. Ristrukturimi i ndërmarrjeve kërkon kapital të ri njerëzor, i cili mund të ndodhë më së miri nëpërmjet ndryshimeve të menaxhimit.
Djankov (1999a)	Gjeorgjia, Moldavia	92 firma prodhuese të privatizuara në Gjeorgji dhe 149 në Moldavi 1995-1997	Sondazhi dhe analiza multivariante	Rritjet në produktivitetin e punës, shitjet e asetëve dhe rinovimet në fabrikë	Ristrukturimi është më i shpejtë në ndërmarrjet e blera nga menaxherët e tyre në krahasim me ndërmarrjet e privatizuara përmes ankandevë të vauçetëve ku kontrolli (i drejtëpërdrejtë ose i tërthorë) mbetet me menaxherët e tyre
Djankov (1999b)	Gjeorgjia, Kazakistani, Republika Kishizisë, Moldavia, Rusia dhe Ukraina	960 firma të privatizuara 1995-1997	Sondazhi dhe analiza multivariante	Shitjet për punëtor, shija e asetëve dhe rinovimi i vogël.	Analiza lineare muktregon ndonjë efekt të rëndësishëm të tipit të pronësisë në masat e përzgjedhura të ristrukturimit. Analiza jo-lineare tregon disa marrëdhënie të rëndësishme midis llojeve të ndryshme të pronësisë dhe ristrukturimit të firmës.
Djankov (1999c)	Rumania	1259 firma shtetërore dhe të privatizuara. 146 të përzgjedhura nga programi i izolimit	Sondazhi dhe analiza multivariante	Përfutjeshmëria, derdhja e punës dhe subvencionet	Programet e izolimit ka të ngjarë të kenë vonuar ristrukturimin duke mos imponuar një kufizim të ngurtë të buxhetit për ndërmarrjet me humbje dhe duke imponuar zëvendësimin e menaxherëve.
Estlin and Rosevear (1999)	Ukraina	150 firma të privatizuara të mesme, 1991-1996	Sondazhi dhe analiza multivariante	Indekset e ristrukturimit që lidhen me produktin, inputiv, menaxhimin / punën, asgjësimin e asetëve dhe aspektet financiare	Të huajt kanë ndërmarrë më shumë ristrukturim se të brendshmit, veçanërisht në lidhje me shpenzimet sociale dhe punësimin. Megjithatë, ata që kanë mbetur në sektorin shtetëror kanë ndërmarrë një shkallë të ngjashme ristrukturimi.
Filatovchev, Wright and Bleaney (1999)	Rusia	314 ndërmarrjeve të privatizuara. 1995-1996	Sondazhi dhe analiza multivariante	Fitimet para tatimit, shkalla e kthimit në kapital, eksportet, shitjet	Prokurat përforcuese menaxheriale janë gjetur si përcaktues të rëndësishëm të strategjisë që synon ruajtjen e kontrollit të brendshëm, duke shkaktuar një rritje në koston e monitorimit nga të huajt.

Estin, Dimitrov and Richter (1998)	Shqipëria, Bullgaria dhe Rumania	19 ndërmarrje shtetërore dhe pjesërisht të privatizuara	Studimet e rasteve dhe analizat statistikore	Depolitizimi, ristrukturimi i ristrukturimit organizativ, ristrukturimi i produktit dhe i kontributit	Ekonomitë transformuese më pak të avancuara kanë ndjekur rrugë të ndryshme (politika të dobëta makro stabilizuese, mungesë e një programi gjithëpërfshirës) të cilat kanë çuar në një lloj ristrukturimi mbrojtës. Qeverisja e firmave shtetërore është e papërshtatshme; shikalla e "depolitizimit" është e pamjaftueshme dhe zhvillimi i tregut konkurrues është i pjesëshëm.
Gurkov (1998)	Rusia	20 firma të privatizuara, 1994-1996	Studimet e rasteve dhe analizat statistikore	Treguesit e qeverisjes, ndryshimet në strukturën e kontrollit dhe vendimmarrjes	Dobësi serioze në formimin e strategjisë që rrjedhin nga kontradiktat e pandarë midis të drejtave të pronësisë dhe fuqisë menaxheriale.
Linz and Krueger (1998)	Rusia	Rast studimi 2000 dhe 47 studime të rasteve të firmave shtetërore dhe të privatizuara 1992-1995	Sondazhi, studimet e rastit dhe analizë e shumëllojshme	Produktiviteti i punës dhe pagesa e pagave mesatare në nivel industri.	Shumë firma janë duke ristrukturuar aktivitetet e tyre në mënyrë pro-aktive, duke përdorur si formale (metodat e transaksioneve të bazuara në treg dhe kontratat) dhe joformale (mekanizmat jashtë-kontraktuale).
Weiss and Nijkamp (1998)	Republika Çeke	755 firma të privatizuara, 1994-1996	Sondazhi dhe analiza multivariante	Treguesit e performancës; ndryshimet në vlerën e shtuar dhe fitimi operativ për punëtor dhe për njësi të kapitalit, dhe ndryshimet në mbetjet e Solow-it.	Përqendrimi i pronësisë në duart e aksionerëve të mëdhanj, përveç fondeve të investimeve dhe kompanive të investimeve, shoqërohet me një përmirësim të performancës.
Claessens, Djankov and Pohl (1997)	Bullgaria, Republika Çeke, Hungaria, Polonia, Rumania, Republika Sllovaqe dhe Sllovenia	6228 ndërmarrje shtetërore dhe të privatizuara, 1992-1995	Sondazhi dhe analiza multivariante	Produktiviteti i punës, rritja totale e produktivitetit të faktorëve dhe reduktimi i punës.	Firmat e privatizuara punojnë me mirë se firmat shtetërore, sidomos në vitin e dytë të tyre të privatizimit.
Dyck (1997)	Gjermania Lindore	340 firma shtetërore dhe të privatizuara, 1990-1992	Sondazhi dhe analiza multivariante	Shitjet dhe fitimi për punonjës. Treguesit e qeverisjes: menaxherët si % e bordit drejtues; punonjës kryesorë; bordit mbikëqyës	Zëvendësimi i menaxhmentit është i rëndësishëm për privatizimin dhe ristrukturimin e suksesshëm.

Earle and Estrin (1997)	Rusia	439 firma shtetërore dhe të privatizuara, 1992-1994	Sondazhi dhe analiza multivariante	Produktiviteti i punës; disa masa ristrukturimi dhe një indeks ristrukturimi	Privatizimi rezultoi në produktivitet më të lartë të punës dhe ristrukturim më të madh në fusha të ndryshme. Pronësia e punëtorëve shoqërohet me më pak ndryshime në përzjerjen e produktit dhe me pak pushime nga puna, ndërkohë që pronësia menaxheriale shoqërohet me më shumë pronësi të dyjave dhe të jashtme me më shumë ndryshime të produktit, por nuk ka dallim në pushime nga puna.
Frydman, Gray, Hanel and Rapachinski (1997/1999)	Republika Çeke, Hungaria dhe Polonia	500 firma shtetërore me madhësi të mesme, 1990 - mes-1994	Sondazhi dhe analiza multivariante	Të ardhurat nga shitjet, punësimi, produktiviteti i punës dhe kostot e punës dhe të materialit për njësi të të ardhurave.	Të gjitha format e pronësisë private - me përjashtim të pronësisë së punëtorëve - përmirësojnë ndjeshëm performancën e korporatës. Firmat jashtë pronësisë i mbijetojnë firmave të notëruara nga brendësia, mirëpo firmat e drejtuara nga drejtuesit në anën tjetër i bëjnë më mirë punët e punëtorëve. Pronësia e huaj nuk është më e favorshme se pronësia e jashtme vendase.
Pohl, Anderson, Claessens and Djankov (1997)	Bullgaria, Republika Çeke, Hungaria dhe Polonia, Rumania, Republika e Sllovaqisë dhe Sllovenia	Më shumë se 6,000 firma shtetërore të privatizuara, 1992-1995	Sondazhi dhe analiza multivariante	Rritja e produktivitetit të punës, në totalin e produktivitetit të faktorëve dhe eksportit.	Privatizimi ka një ndikim të madh në ristrukturimin. Disiplina financiare ka një ndikim statistikisht të rëndësishëm në performancën.
Earle and Estrin (1996)	Rusia	321 firma shtetërore, 1992-1994	Sondazhi dhe analiza multivariante	Produktiviteti i punës, pushimi i punës dhe ndryshimet në linjat e prodhimit	Llojet e pronësisë kanë efekte thelbësore në ristrukturimin. Pronësia e punëtorëve është e lidhur me më pak ndryshime në përzjerjen e produktit dhe me pak pushime, ndërkohë që pronësia menaxheriale shoqërohet me ndryshime më të mëdha të produktit, por nuk ka dallim në pushime nga puna.
Earle, Estrin and Leshchenko (1996)	Rusia	439 firma shtetërore dhe të privatizuara, 1992-1994	Sondazhi dhe analiza multivariante	Shitjet, shfrytëzimi i kapaciteteve dhe niveli i eksportit	Nuk ka dallime të konsiderueshme në mes të formave alternative të pronësisë.
Barberis, Boycko, Shleifer and Tsukanova (1995)	Rusia	452 dyqane të privatizuara	Sondazhi dhe analiza multivariante	Rindërtimi i kapitalit, ndryshimi i furnizuesve ritet në orët e hapjes dhe në largimin.	Prania e pronarëve të rinj, që rezultoi nga privatizimi, rriti gjasat e ristrukturimit.
Estrin, Gelband Singh (1995)	Republika Çeke, Hungaria dhe Polonia	43 firma shtetërore, 1990-1992	Studimet e rasteve dhe analizat statistikore	Ndryshimet në nivelin e punësimit dhe raportet e ndryshme, fitimi / shitjet bruto, eksportet / shitjet, kostot totale / shitjet	Shumë firma janë përgjigjur në mjedisin e ri ekonomik, shpesh para privatizimit. Megjithatë, ristrukturimi u pengua nga menaxhimi i dobët dhe niveli i ulët i qëndrueshmërisë. U theksua nevojja për një program koherent të privatizimit.
Estrin and Richter (1993)	Polonia	3 raste studimi të bëra në vitin 1990	Studimet e rasteve dhe analizat statistikore	Ndryshimet në fuqinë e tregut, në gjendjen financiare dhe në avantazhin ndërkombëtar	Janë bërë disa rregullime relativisht modeste dhe ka ndryshuar qeverisja e firmave.

Pinto, Balca and Krajewski (1993)	Polonia	Mostra e 75 firmave gjatë periudhës 1990-1992	Sondazhi dhe analiza multivariante	Treguesit e prodhimit dhe produktivitetit	Ndërmarrjet shtetërore janë shumë më të përgjegjshme ndaj mjedisit të ri ekonomik sesa pritej. Megjithatë, kufizimi i vështirë i buxhetit dhe konkurrenca e importit nuk zëvendësojnë ndryshimet në qeverisjen dhe pronësinë.
-----------------------------------	---------	---	------------------------------------	---	---

Shtojca 1(b). Përmbledhje e studime mbi efektet e privatizimit në ecurinë e ndërmarrjeve në tranzicion

Autoret	Shtetet	Mostër dhe periudha e studimit	Metodologjia	Indikatorët	Gjetjet kryesore
Gupta, Ham and Sveinar (2000)	Republika Çeke	1121 firma të privatizuara 1992	Sondazhi dhe analiza multivariante	Fitimi dhe niveli mesatar i fitimit (prodhimi / paga)	Firma më fitimprurëse u privatizuan së pari. Qeveria mund të ketë synuar maksimizimin e të ardhurave.
Claessens and Djankov (1998)	Bullgaria, Hungaria, Rumania, Republika Çeke dhe Sllovenia	6300 ndërmarrje shtetërore dhe të privatizuara 1992-1995	Sondazhi dhe analiza multivariante	Produktiviteti total i faktorit dhe produktiviteti i punës.	Mesatarisht, firmat e privatizuara kanë rritje më të lartë të produktivitetit sesa ende ndërmarrjet shtetërore. Gjithashtu, roli i politikave në ndarjen e financimit të bankave dhe subvencioneve duket se ka rënë me kalimin e kohës.
Djankov and Pohl (1997)	Republika e Sllovakisë	21 firma shtetërore dhe të privatizuara 1991-1996	Studimet e rasteve dhe analizat statistikore	Produktiviteti i punës dhe përfitimi mesatar operativ.	Privatizimi shoqërohet me një përmirësim të performancës në shumë tregues. Nuk u gjetën dallime të rëndësishme në lidhje me metodat e ndryshme të privatizimit.
Earle, Estrin and Leshchenko (1996)	Rusia	439 shtetërore dhe të privatizuara 1992-1994	Sondazhi dhe analiza multivariante	Shitjet, shfrytëzimi i kapacitetit të nivelit të eksportit dhe paga mujore e menaxherëve dhe punëtorëve.	Privatizimi rezultoi në një depolitizim dhe ristrukturim disi më të madh.
Pohl, Djankov and Anderson (1996)	Bullgaria, Republika Çeke, Hungaria, Polonia dhe Sllovakia	300-500 firma shtetërore dhe të privatizuara 1992-1994	Sondazhi dhe analiza multivariante	Ndryshimet në ecurinë e eksportit, produktivitetin total i faktorit, fitimi ose humbja dhe shkalla e kthimit në kapital	Përparimi i privatizimit ka ndikuar në shtrirjen e ristrukturimit të firmave të mëdha dhe në përmirësimin e performancës në aspektin e eksportit, efikasitetin e punës dhe përdorimit të materialit, si dhe rentabilitetin.
Estrin, Brada, Gelb and Singh (1995)	Republika Çeke, Hungaria dhe Polonia	43 firma të privatizuara 1990-1992	Studimet e rasteve dhe analizat statistikore	Fitimi dhe humbja, prodhimi dhe treguesit e ndryshëm financiarë.	Një program i shpejtë i privatizimit është i lidhur ngushtë me rregullimet afatgjata. Një marrëdhënie e fortë pozitive është gjetur midis qëndrueshmërisë së ndërmarrjeve dhe privatizimit.

Shtojca 2 (a). Pyetësor: Privatizimi i Ndërmarrjeve

Për Menaxherët:

Informacion historik mbi ndërmarrjet e privatizuara në Kosovë para vitit 2004 dhe ndryshimet pas vitit 2013.

2. Si i jeni përgjigjur mjedisit të ri?

- Tregtia e jashtme
- Investimet e brendshme
- Liberalizimi i çmimit

3. Ulja ose zvogëlimi i profitit është bërë :

- Nga shpenzimet e personelit
- Nga politikat e qeverisë
- Tjetër

4. Nëse privatizohet, ju lutemi shpjegojeni këtë proces.

5. Si ndryshuan marrëdhëniet tuaja me sistemin bankar?

- Marrjen e kredisë
- Kanë të bëjnë me borxhet e vjetra
- Sigurimi i kolateralit

6. Si i përgjigjeni ndryshimit në rrethanat konkurruese?

- Strategji afatgjatë
- Strategji sipas nevojës
- Nuk kemi ndonjë strategji
- Tjetër

Për Punonjësit:

7. Si janë ndikuar punonjësit nga ndërmarrjet që kalojnë procesin e transformimit?

- Pozitivisht
- Negativisht
- Nuk janë ndikuar aspak

8. Nëse privatizohet:

8.1. Si ndikohen punonjësit nga privatizimi i ndërmarrjeve?

- Mbeten në punë
- Largohen nga puna

8.2. Si janë përfshirë punonjësit në procesin e privatizimit?

- Kanë përfitime financiare
- Nuk kanë përfitime financiare
- Tjetër

9. A jeni i përfshirë në procesin e vendimmarrjes?

- Po
- Jo

10. Si ka ndryshuar sistemi i pagave që nga viti 2004?

- Janë rritur pagat
- Janë zvogëluar
- Nuk kanë ndryshuar

11. A është ndryshuar gjendja e punës që nga viti 2004? Si? Ju lutemi, përshkruajeni.

- Janë larguar nga puna
- Kanë mbetur në punë
- Të dekurajuar

Shtojca 2 (b). Pyetësor: Ristrukturimi i Ndërmarrjeve

Ju lutem **shënoni** alternativën e zgjedhur ose **shkruani** përgjigjen e duhur në hapësirën e dhënë

A. Informacion mbi Ndërmarrjen

1. Emri i ndërmarrjes

.....

2. Pozita e të intervistuarit:

Drejtör

Menaxher Financiar

Menaxher MARKETINGU

Një tjetër menaxher

Ju lutemi specifikoni pozicionin tuaj

3. Data e krijimit

Para vitit 1970

Mes viteve 1970-1980

Mes viteve 1970-1990

Pas vitit 1990

4. Statusi ligjor i ndërmarrjes për momentin

Ortakëri

Partneriteti i kufizuar

Kompani me përgjegjësi të kufizuar

Shoqëri aksionere

Kompani publike

5. Statusin ligjor i ndërmarrjes ka ndryshuar që nga themelimi.

Po.

Jo.

Nëse po, si (ju lutem shpjegojeni)

6. Pronësia:

Shtetërore

Privat

I përzier

7. Nëse punoni në pronësi private, sa për qind e aksioneve mbahen nga:

7.1 Punëtorët

7.3 Bankat

7.4 Sipërmarrës kosovar.

7.5 Sipërmarrës i jashtëm.....

7.6 Shteti

8. Cila metodë e privatizimit është përdorur?

Spin-off normal

Spin-off special

Likuidim

9. Sa përqindje e menaxherëve të lartë, në ndërmarrjen tuaj, kanë arsimin e mëposhtëm:

9.1 Ekonomi

9.2 Inxhinieri

9.3 Të tjera

10. A ka ndryshuar struktura e menaxhimit që nga viti 2004?

Po

Jo

Nëse po, ku ishte ndryshim i madh?

Në marketing

Në financa

Në / kontrolli i cilësisë
 në prodhimin e
 Tjetër (ju lutem, përgjigjuni hollësisht)

....

11. A keni provuar të ndryshoni veprimtari të pasuksesshme ose prodhime të padobishme?

- Po
- Po

12. A keni futur produkte të reja që nga viti 2004?

- Po
- Jo

13. A keni punësuar më shumë njerëz?

Po

Po

14. A keni investuar? Sa shumë në secilën prej këtyre viteve?

14.1Ndërtimi

14.2 Pajisjet

14.3 Shpërndarja

14.4 Trajnimi

14.5 Hulumtim&Zhvillim

Shtojca 3. Rezultatet statistikore sipas pyetjeve kryesore të pyetësorit

1. Të dhënat mbi pozitën e të intervistuarit:

Pozita e të intervistuarit:	%
Drejtor	50%
Menaxher Financiar	34%
Menaxher MARKETINGU	10%
Një tjetër menaxher	6%

2. Të dhënat për datën e krijimit të ndërmarrjeve

Data e krijimit	%
Para vitit 1970	44%
Mes viteve 1970-1980	20%
Mes viteve 1980-1990	20%
Pas vitit 1990	10%

3. Të dhënat mbi statusin ligjor të ndërmarrjes

Statusi ligjor i ndërmarrjes për momentin	%
Ortakëri	2%
Partneriteti i kufizuar	4%
Kompani me përgjegjësi të kufizuar	0%
Shoqëri aksionere	44%
Kompani publike	49%

4. Të dhënat për statusin ligjor të ndërmarrjes pas themelimit

Statusin ligjor i ndërmarrjes ka ndryshuar që nga themelimi.	%
Po.	70%
Jo.	39%

5. Të dhënat mbi llojin e pronësisë

Pronësia:	%
Shtetërore	49%
Private	26%
E përzier	25%

6. Të dhënat për pronësi private, sipas pronarit dominant:

Nëse në pronësi private, çfarë përqindje e aksioneve mbahen nga:		%
1 Punëtorët		0%
2. Bankat		0%
3 Sipërmarrës kosovar		85%
4 Sipërmarrës i jashtëm		15%

7. Të dhënat sipas metodës së privatizimit

<i>Spin-off</i>	85%
<i>Spin-off</i> special	9%
Likuidim	6%

8. Të dhënat për menaxherët e lartë në ndërmarrje:

Çfarë përqindje kanë menaxherët lartë në ndërmarrjen tuaj, bazua në arsimin e mëposhtëm:	%
9.1 Ekonomi	43%
9.2 Inxhinieri	53%
9.3 Të tjera	4%

9. Të dhënat mbi ndryshimin e strukturës së menaxhimit që nga viti 2004?

- Po
- Jo (0) **30%**

Nëse po, ku kishte ndryshim të madh?

- Në marketing (1) **42%**
- Në financa (2) **7%**
- Në / kontrolli i cilësisë, (3) **2%**
- në prodhimin e (4) **19%**

10. Të dhënat mbi ndryshimet e veprimtarisë së ndërmarrjeve pas privatizimit

A keni provuar të ndryshoni veprimtaritë e pasuksesshme ose veprimtari prodhime të padobishme?	%
Po	70%
Jo	30%

11. Të dhëna për produkte të reja që nga viti 2004?

11. A keni futur produkte të reja që nga viti 2004?	%
Po	60%
Jo	40%

12. Të dhënat mbi punësimin pas privatizimit

A keni punësuar më shumë njerëz?	%
Po	45%
Jo	55%

13. Të dhënat mbi investimet

A keni investuar? Sa shumë në secilën prej këtyre viteve?	%
Ndërtimi	35%
Pajisjet	35%
Shpërndarja	10%
Trajnimi	15%
Hulumtim&Zhvillim	5%

14. Informacion historik mbi ndërmarrjet e kampionit të privatizuar në Kosovë para vitit 2004, dhe ndryshimet pas vitit 2013, të grupuara

	Prodhues	Shërbim	Sektorë të tjerë
Të vogla	41	39	18
Të mesme	25	21	10
Të mëdha	13	3	6

15. Mbi ndikimin e mjedisit të ri në politikat e ndërmarrjes

Si i jeni përgjigjur mjedisit të ri?	%
Tregtia e jashtme	40%
Investimet e brendshme	25%
Liberalizimi i çmimit	35%

16. Faktorët që kanë ndikuar në nivelin e fitimit:

Ulja ose zvogëlimi i profitit është bërë:	%
Nga shpenzimet e personelit	36%
Nga politikat e qeverisë	50%
Tjetër	14%

17. Procesi i privatizimit sipas llojit.

Spin-off 85%

Spin-off special 9%

Likuidim 6%

18. Mënyrat e sigurimit të financave

Si ndryshuan marrëdhëniet tuaja me sistemin bankar?	%
• Marrjen e kredisë	97%
• Që kanë të bëjnë me borxhet e vjetra	0%
• Sigurimi i kolateralit	3%

19. Ndryshimet për shkak të mjedisit konkurrues?

Si i përgjigjeni ndryshimit në rrethanat konkurruese?	%
• Strategji afatgjatë	50%
• Strategji sipas nevojës	17%
• Nuk kemi ndonjë strategji	33%
• Tjetër	10%

20. Si janë ndikuar punonjësit nga ndërmarrjet që kalojnë procesin e transformimit

Si janë ndikuar punonjësit nga ndërmarrjet që kalojnë procesin e transformimit?	%
• Pozitivisht	35%
• Negativisht	45%
• Nuk ka ndikuar aspak	20%

21. Të dhënat mbi ndikimin e procesit të privatizimit

Si ndikohen punonjësit nga privatizimi i ndërmarrjeve?	%
• Mbeten në punë	9%
• Largohen nga puna	91%

22. Të dhënat sa janë të përfshirë punonjësit

Si janë përfshirë punonjësit në procesin e privatizimit?	%
Kanë përfitime financiare	100%
Nuk kanë përfitime financiare	0%
Tjetër	0%

23. Të dhënat se sa janë të përfshirë punonjësit në procesin e vendimmarrjes?

A jeni i përfshirë në procesin e vendimmarrjes?	%
• Po	0%
• Jo	100%

24. Të dhënat mbi sistemin e pagave

Si ka ndryshuar sistemi i pagave që nga viti 2004?	%
• Janë rritur pagat	55%
• Janë zvogëluar	30%
• Nuk kanë ndryshuar	15%

25. Të dhënat për ndryshimin e punonjësve

A është ndryshuar gjendja e punës që nga viti 2004? Si? Ju lutemi, përshkruajeni.	%
Janë larguar nga puna	80%
Kanë mbetur në punë	20%
Të dekurajuar	0%

Shtojca 4. Përmbledhje e variablave dhe statistika deskriptive

Variabla	Nr. Observimeve	Fraksion		Mesatarja	Devijimi Standard	Min	Max
		0					
Shitjet	1989	-		82,101.20	12,344,230.00	22,120.00	67,089,764.00
Profiti	1792	-		15,443.44	2,980,778.67	- 1,120.90	9,890,221.90
Nr. i punonjësve	1689	-		24	77	8	885
Shpenzimet e personelit	1887	-		65,132.12	6,576,887.78	10,122.26	6,342,221.46
Prodhues	2112	55%	45%	0.13	0.35	0	1
Sektorët e tjerë	2112	81%	19%	0.09	0.31	0	1
Shërbim	2112	64%	36%	0.11	0.32	0	1
Privatizim	2112	62%	38%	0.24	0.45	0	1
Vjetërsia	1880	-		15	11	5	51
Pronësi e huaj	2112	82%	18%	0.22	0.32	0	1
Eksport	2112	84%	16%	0.14	0.23	0	1
Privatizimi <i>spin-off</i> special	2112	91%	9%	0.09	0.17	0	1

Burimi: Regjistri i Agjencisë së Privatizimit dhe Administrata Tatimore

Shtojca 5. Tabela e korrelacionit

Tabela e korrelacionit

	Shitjet	Profiti	Punesimet	Sh_personeli	Vjetersia	Prodhues	Sekt_tje	Sherbyes	Priv_no	Pr_huaj	Export	Priv_spec
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Shitjet	1											
Profiti	0.7606	1										
Punesimet	0.9999	0.7682	1									
Sh_personeli	0.9356	0.7379	0.9359	1								
Vjetersia	0.9028	0.7025	0.7031	0.8828	1							
Prodhues	0.7418	0.7396	0.7088	0.5523	0.6099	1						
Sekt_tjere	0.5991	0.3857	0.5178	0.7808	0.8231	0.7347	1					
Sherbyes	0.4886	0.4736	0.6222	0.7711	0.7891	0.7281	0.6877	1				
Priv_no	0.7666	0.7986	0.5987	0.8124	0.6979	0.616	0.7592	0.7564	1			
Pr_huaj	0.7721	0.7665	0.6322	0.5772	0.651	0.8285	0.7611	0.7396	0.6265	1		
Export	0.9113	0.9154	0.6183	0.7788	0.8234	0.7399	0.6769	0.6876	0.7587	0.7687	1	
Priv_spec	0.9387	0.9454	0.5018	0.8294	0.8469	0.7617	0.6354	0.6319	0.8269	0.7382	0.9357	1